

BIJLAGEN DEEL I

STEMMEN MET VERTROUWEN

Adviescommissie inrichting verkiezingsproces



Inhoudsopgave

1. Instellingsbesluit Adviescommissie inrichting verkiezingsproces
2. Dreigingsanalyse huidige inrichting verkiezingsproces
Dreigingsanalyse nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal
3. Risicoanalyse Kiezen op Afstand. Kiezers in het buitenland, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2004
4. Risicoanalyse Kiezen op Afstand. Kiezers in het buitenland, Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2007
5. De 112 aanbevelingen van de Raad van Europa (bijlage 11) en het huidige verkiezingsproces
6. Rol van automatisering in het huidige verkiezingsproces
7. De nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal

Bijlage 1

Instellingsbesluit Adviescommissie inrichting verkiezingsproces



De Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties;

Handelende in overeenstemming met het gevoel van de ministerraad;

Gelet op artikel 6, eerste lid, van de Kaderwet adviescolleges;

Besluit

Artikel 1

Er is een Adviescommissie inrichting verkiezingsproces, hierna te noemen: de commissie.

Artikel 2

De commissie heeft tot taak het verkiezingsproces in beeld te brengen en voorstellen te doen voor verbetering of verandering van de inrichting van het verkiezingsproces die voldoen aan de vereisten van geheime, vrije, betrouwbare, voor ieder gelijkmatig toegankelijke, praktisch uitvoerbare en transparante en controleerbare verkiezingen.

Artikel 3

1. Voorzitter, tevens lid, van de commissie is: dhr. Mr. F. Korthals Altes, Minister van Staat.
2. De overige leden van de commissie zijn:
 - a. dhr. Prof. Mr. J.M. Barendrecht, hoogleraar privaatrecht universiteit van Tilburg;
 - b. dhr. Prof. Dr. B.K.F. Jacobs, hoogleraar computerbeveiliging aan de Radboud universiteit te Nijmegen en aan Technische universiteit van Eindhoven;
 - c. dhr. C. Meesters, directeur Publiekszaken gemeente Rotterdam;
 - d. dhr. M.J.C. van der Wel MBA, Business Development EMEA Manager (Fox-IT) te Delft.

Artikel 4

1. De commissie brengt haar advies uit voor 1 oktober 2007 aan de Staatssecretaris van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
2. Na het uitbrengen van haar advies is de commissie opgeheven.



Datum
6 april 2007

Ons kenmerk
2007-0000120389

Blad
2 van 4

Artikel 5

De archiefbescheiden van de commissie worden na haar opheffing of, zo de omstandigheden daartoe eerder aanleiding geven, zoveel eerder, overgebracht naar het archief van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Artikel 6

De leden van de commissie ontvangen een vaste maandelijkse vergoeding van € 1250,-.

Artikel 7

Deze regeling treedt in werking met ingang van de tweede dag na dagtekening van de Staatscourant waarin zij wordt geplaatst en vervalt met ingang van 1 december 2007.

Deze regeling zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst.

DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN
KONINKRIJKSRELATIES,

drs. A.Th. B. Bijleveld-Schouten





Datum
6 april 2007

Ons kenmerk
2007-0000120389

Blad
3 van 4

TOELICHTING

De commissie heeft tot taak het verkiezingsproces in beeld te brengen en voorstellen te doen voor verbetering of verandering van het verkiezingsproces die voldoen aan de vereisten van geheime, vrije, betrouwbare, voor ieder gelijkkelijk toegankelijke, praktisch uitvoerbare en transparante verkiezingen. Het betreft dus het kiesproces en nadrukkelijk niet het kiesstelsel en de positie van de politieke partijen daarin.

In dit verband spelen in ieder geval de volgende vragen:

- Welke rol speelt automatisering in de verschillende stappen van het verkiezingsproces (vanaf voorbereiding kandidaatstellen tot en met benoeming nieuwe leden vertegenwoordigend orgaan)?
- Welke stappen zijn toe aan herziening, vanuit het perspectief van nieuwe technieken en vanuit het perspectief van kiezer en bestuur?
- Is de verantwoordelijkheid voor de organisatie van het verkiezingsproces goed belegd (verhouding centrale-decentrale overheid, verhouding stembureaus, hoofdstembureaus, centraal stembureau) en hoe zou de verhouding markt-overheid moeten zijn bij het gebruik van hulpmiddelen (stemmachines en verkiezingsuitslagenapparatuur)?
- Is er voldoende toezicht op het goed verloop van het verkiezingsproces, wie zou toezicht moeten houden en wat zouden de handhavingbevoegdheden moeten zijn?
- Welke risico's zijn structureel verbonden aan het gebruik van de huidige stemmachines, c.q. het elektronisch stemmen en het stemmen met potlood?
- Zijn er alternatieven denkbaar voor de huidige wijzen van het uitbrengen van de stem, zoals onder meer het plaatsonafhankelijke stemmen door middel van internet?
- Hoe verhouden de alternatieven zich ten opzichte van elkaar wat betreft betrouwbaarheid en het waarborgen van het stemgeheim en de mogelijkheid tot hertelling?
- Verdient diversiteit (risicospreiding) of juist uniformiteit (controle) de voorkeur?
- Hoe verhoudt de race van technische ontwikkelingen zich tot het verkiezingsproces (vandaag een waterdichte oplossing, morgen te kraken)?





Datum
6 april 2007

Ons kenmerk
2007-0000120389

Blad
4 van 4

- In hoeverre zijn hulpmiddelen nog bruikbaar bij praktische veranderingen als deelname van meer partijen aan de verkiezingen en combinatie van verkiezingen?

DE STAATSSECRETARIS VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN
KONINKRIJKSRELATIES,

drs. A.Th. B. Bijleveld-Schouten



Bijlage 2

Dreigingsanalyse huidige inrichting verkiezingsproces

Adviescommissie inrichting verkiezingsproces

Inleiding

Eén van de vragen waar de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces (Commissie) in haar advies een antwoord op moet geven luidt:

“Welke risico's zijn structureel verbonden aan het gebruik van de huidige stembalies, c.q. het elektronisch stemmen en het stemmen met potlood?”

Als voorbereiding op de beantwoording van deze vraag heeft de Commissie een dreigingsanalyse van het huidige verkiezingsproces opgesteld.

De mogelijke dreigingen zijn gerelateerd aan de waarborgen waar het verkiezingsproces in Nederland, volgens de Commissie, aan zou moeten voldoen.

Opzet dreigingsanalyse

De analyse onderscheidt de volgende fasen in het verkiezingsproces:

- A** Kandidaatstelling.
- B** Bepaling kiesgerechtigdheid.
- C** Voorbereiding verkiezing:
 - 1) Verzending oproepingskaarten en stempassen voor het stemmen in een stemlokaal;
 - 2) Voorbereiding verkiezing waarbij met stembiljetten wordt gestemd;
 - 3) Voorbereiding verkiezing waarbij met stembalies wordt gestemd;
 - 4) Voorbereiding verkiezing waarbij per post wordt gestemd;
 - 5) Voorbereiding verkiezing waarbij per internet wordt gestemd.
- D** Stemmen:
 - 1) Algemeen voor stemmen in een stemlokaal;
 - 2) Stemmen met papieren stembiljetten in een stemlokaal;
 - 3) Stemmen met stembalies in een stemlokaal;
 - 4) Stemmen per post;
 - 5) Stemmen per internet.
- E** Stemopneming:
 - 1) Algemeen voor stemopneming in een stemlokaal;
 - 2) Stemopneming waarbij met stembiljetten in een stemlokaal is gestemd;
 - 3) Stemopneming waarbij met stembalies in een stemlokaal is gestemd;
 - 4) Stemopneming waarbij per post is gestemd;
 - 5) Stemopneming waarbij per internet is gestemd.
- F** Vaststelling uitslag.

Per fase zijn aangegeven: de mogelijke dreigingen, de kans dat de dreiging zich daadwerkelijk zal voordoen en de gevolgen daarvan voor de waarborgen van het verkiezingsproces (effect). Verder zijn, voor zover dat het geval is, de maatregelen genoemd die bestaan om de dreiging/het risico weg te nemen.

In de analyse wordt de kans dat zich een dreiging daadwerkelijk voordoet, uitgedrukt in K(lein), M(iddel) en G(root). Daaronder wordt het volgende verstaan:

- | | |
|------------|---|
| Groot (G) | De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, voordoen op grote schaal. |
| Middel (M) | De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, voordoen maar in incidentele gevallen. |
| Klein (K) | De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, hoogst zelden of niet voordoen. |

De (mogelijke) gevolgen voor de waarborgen van het verkiezingsproces worden als volgt aangeduid:

- | | |
|------------|--|
| Groot (G) | Er kan niet worden voldaan aan één of meer waarborgen van het verkiezingsproces. |
| Middel (M) | Er kan mogelijkwijze niet worden voldaan aan één of meer waarborgen van het verkiezingsproces. |
| Klein (K) | Geen gevolg voor de waarborgen van het verkiezingsproces. |

A – Kandidaatstelling

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
A.1	Kandidatenlijsten bevatten fouten.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M)	Tenzij tijdig voor het verstrijken van de termijnen ontdekt (binnen de verzuimperiode van 3 dagen na de kandidaatstelling hersteld), kunnen onjuiste of onvolledige gegevens leiden tot uitsluiting van de kandidaat (art. I6 Kieswet).	• Politieke groepering/lijst • Hoofd stembureau	• Controle van lijsten door hoofdstembureau. • Formulieren kandidaatstelling en voorschriften voor vermelding (art. H1 en H2 Kiesbesluit), inleveren kopie legitimatiebewijs (art. H9 Kieswet). • Herstel mogelijkheid verzuimen (art. I2 Kieswet).
A.2	Op onjuiste wijze verzamelde ondersteuningsverklaringen voor kandidatenlijsten (ronselen of valsheid in geschrifte).	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G)	Indien ontdekt blijft de ondersteuningsverklaring buiten toepassing en wordt aangifte gedaan. De ondersteuningsverklaring dient in persoon te worden afgelegd bij de gemeente (H4 lid 3 Kieswet). Als er niet voldoende geldige ondersteuningsverklaringen zijn verzameld, wordt de lijst ongeldig verklaard (art. H4 en I5 Kieswet). Ondersteuningsverklaringen zijn alleen vereist bij partijen die nog geen zetel hebben of deelnemen als blanco lijst (H4 lid 8 Kieswet).	• Politieke groepering/lijst • Gemeente • Hoofd stembureau	• Beroepsprocedure (art. I7 Kieswet). • Bezwaar mogelijk op openbare zitting (I18 Kieswet). • Strafbaarstelling valsheid in geschrifte (art. 225 WvSr).
A.3	Niet tijdig of onvolledig inleveren van kandidatenlijsten.	K	Toegankelijkheid (G)	De politieke groepering/lijst kan niet deelnemen aan de verkiezingen (art. H1, H2 en I5 Kieswet) als zij niet op de dag van de kandidaatstelling in persoon de kandidatenlijst inleveren bij het hoofdstembureau. Het ontbreken van de instemmingsverklaring of kopie van het legitimatiebewijs van de kandidaat kan tot schrapping van de kandidaat leiden (I6 Kieswet)	• Politieke groepering/lijst	• Herstel mogelijkheid verzuimen (art. I2 Kieswet). • Bezwaarmogelijkheid- en beroepsprocedure (art. I7 en I18 Kieswet).
A.4	Niet tijdige betaling van de waarborgsom bij de registratie aanduiding politieke groepering of bij de kandidaatstelling.	K	Toegankelijkheid (G)	De politieke groepering wordt niet-ontvankelijk verklaard en kan niet onder de gewenste aanduiding deelnemen aan de verkiezingen (art. G1 t/m G3 Kieswet, G1 Kiesbesluit). De groepering kan nog wel als blanco lijst meedoen. Bij niet tijdig betalen van de waarborgsom kandidaatstelling wordt de lijst ongeldig verklaard en de politieke groepering/lijst kan niet deelnemen aan verkiezingen (H12 t/m H15 en I5 Kieswet, H3 Kiesbesluit).	• Politieke groepering • Hoofd/centraal stembureau	• Bezwaarmogelijkheid en beroepsprocedure (Art. I18 en I 7 Kieswet).
A.5	Te korte termijn voor het opstellen van de kandidatenlijst bij vervroegde verkiezingen TK.	M	Toegankelijkheid (G)	De politieke groepering/lijst kan niet deelnemen aan de verkiezingen. Na tekening van het ontbindingsbesluit hebben partijen max. 40 dagen om kandidaten te zoeken en de kandidaatstelling te organiseren (art. F2 Kieswet). Voor nieuwe politieke groeperingen kan deze periode te kort zijn, waardoor mogelijk politieke groeperingen niet kunnen meedoen aan de verkiezingen (zie A.3). Mogelijk geen registratie aanduiding politieke groepering (minimaal 43 dagen voor de dag van de kandidaatstelling, G1 Kieswet).	• Minister van BZK	
A.6	Niet op tijd registreren aanduiding politieke groepering, afwijzing door centraal stembureau (G1 t/m G3 Kieswet) of schrapping door hoofdstembureau (I6 KW).	M	Toegankelijkheid (K)	De aanduiding kan niet op de lijst worden vermeld. De groepering kan nog wel als blanco lijst meedoen.	• Politieke groepering • Centraal stembureau	• Beroepsprocedure tegen afwijzing (G5 Kieswet) of schrapping (I8 Kieswet).

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
A.7	Voortijdige openbaarmaking van kandidatenlijsten door een kwaadwillende (voor goedkeuring door hoofd- of centraal stembureau).	K	Transparantie (M)	Namen en andere informatie van mogelijke kandidaten kunnen fout worden aangehaald in berichtgevingen.	• Politieke groepering/lijst • Gemeente • Hoofd stembureau	• Strafbbaarstelling (art. 129 WvSr).
A.8	Openbaarmaking van persoonlijke gegevens van kandidaten door een kwaadwillende.	K	Transparantie (M) Integriteit (K)	Kandidaten kunnen mogelijk worden lastiggevalen of anderszins worden benadeeld.	• Politieke groepering/lijst • Gemeente • Hoofd stembureau	• Strafbbaarstelling (art. 129 WvSr).
A.9	Een kwaadwillende doet zich voor als een andere persoon bij de kandidaatstelling (kandidaatstelling onder valse identiteit).	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G)	Indien ontdekt, wordt de kandidaat uitgesloten en wordt aangifte gedaan.	• Politieke groepering/lijst • Gemeente • Hoofd stembureau	• Strafbbaarstelling (art. 129 of 225 WvSr).

B - Bepaling kiesgerechtigheid

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
B.1	Door fouten in de gemeentelijke (basis)administratie of de door de gemeente gevoerde registratie, wordt ten onrechte het kiesrecht wel/niet bepaald.	M	Transparantie (K) Integriteit (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van, of onrechtmatige toelating tot, de verkiezing. De oproepingskaart of stempas wordt ten onrechte wel of niet aangemaakt (zie C1.8). Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden. De kiezer heeft de mogelijkheid om zijn kiesgerechtigdheid bij de gemeente te controleren. Dit speelt met name bij vreemdelingen waarvan de kiesgerechtigdheid bij de verkiezing voor de gemeenteraden bepaald wordt op grond van 5 jaar geldig verblijf.	- Gemeente - Kiezer	- Op verzoek verstrekken van inlichtingen omtrent eigen registratie aan kiezer (art. D4 Kieswet). - Verzoek- en beroepsprocedure (art. D5 t/m D7, D9 Kieswet).
B.2	Registratieprocedure voor kiezers die (permanent) in het buitenland verblijven is onbekend waardoor kiezers zich niet laten registreren.	G	Transparantie (G) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van de verkiezing (art. D3 Kieswet). Nederlanders die in het buitenland wonen moeten zich voor elke verkiezing opnieuw laten registreren en bewijzen dat ze de Nederlandse nationaliteit bezitten.	- Minister van BZK - Gemeente Den Haag	- Voorlichting. - Na registratie bij eerdere verkiezing ontvangt kiezer automatisch een nieuw registratieformulier op het eerder opgegeven adres.
B.3	Verlies of vermindering van het semi-permanente bestand van kiezers buiten Nederland.	K	Transparantie (M) Integriteit (M) Kiesgerechtigdheid (M) Toegankelijkheid (M)	Personen die geregistreerd stonden als kiezer in het buitenland krijgen niet automatisch een formulier tot registratie van de kiesgerechtigdheid toegezonden (art. D3a Kieswet). Dit kan er toe leiden dat minder kiezers uit het buitenland zich alsnog registreren. Zie verder B.2	Gemeente Den Haag	
B.4	Registratie van een kiezer woonachtig in het buitenland wordt geweigerd.	M	Transparantie (G) Integriteit (K) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van de verkiezing. Weigering komt regelmatig voor omdat: de kiezer niet voldoet aan de vereisten voor actief kiesrecht (art. B1 Kieswet), de kiezer nog wel staat ingeschreven bij een Nederlandse gemeente, het bewijs van Nederlanderschap niet is bijgevoegd, de kiezer is uitgesloten op grond van de Kieswet (art. B5 Kieswet) of omdat er een fout wordt gemaakt bij de beoordeling.	- Kiezer - Gemeente Den Haag	Verzoek- en beroepsprocedure (art. D5 t/m D7, D9 Kieswet).
B.5	Vverzoekschrift om per brief te stemmen niet correct verwerkt van kiezers die op de dag van stemming wegens beroep of werkzaamheden (tijdelijk) in het buitenland verblijven.	M	Transparantie (G) Integriteit (K) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G) Flexibiliteit (M)	Mogelijk uitsluiting van de verkiezing. De kiezer ontvangt de stempas/oproepingskaart op het adres bekend in de GBA en kan dan uitsluitend per volmacht stemmen. De procedure voor deze kiezers is omslachtig en daarnaast vrijwel onbekend. Er wordt beperkte bekendheid gegeven aan de procedure om misbruik (bv. door kiezers die op vakantie gaan) van de mogelijkheid om te stemmen per post tegen te gaan.	- Minister van BZK - Gemeente waar betrokkene ingeschreven staat in de GBA. - Gemeente Den Haag	
B.6	Openbaarmaking van (persoonlijke) gegevens van kiezers (b.v. de lijst van kiezers zoals door de gemeente verzonden aan de drukker).	K	Transparantie (G) Integriteit (K) Kiesgerechtigdheid (M) Stemvrijheid (M)	Kiezers kunnen mogelijk worden lastiggevallen of anderszins worden benadeeld. Gegevens van kiezers kunnen worden misbruikt. Mogelijke schending van wet Bescherming persoonsgegevens en aanleiding voor klachten van kiezers.	Gemeente	Strafbaarstelling (art. 125 of 129 WvSr).

C - Voorbereiding verkiezingen

1) Verzending oproepingskaarten, stempassen en kiezerspassen voor het stemmen in een stemlokaal

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C1.1	Oproepingskaarten niet op tijd gereed.	K	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	Er zal op een andere manier moeten worden kennisgegeven van de stemming (KB 4-12-1911). Voor een ordelijk verloop moeten oproepingskaarten tenminste 14 dagen voor de stemming verzonden zijn naar de kiezers (art. J7 Kieswet).	• Gemeente	• Uitreiking oproepingskaart in het stemlokaal (art. J8 Kieswet).
C1.2	Kiezer ontvangt geen oproepingskaart.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Toegankelijkheid (K)	Een kiezer kan zonder oproepingskaart stemmen in "zijn" stemlokaal. Hij/zij kan in het stemlokaal een vervangende oproepingskaart krijgen op vertoon van een legitimatiebewijs. De situatie die ontstaat is gelijk wanneer de kiezer de oproepingskaart kwijt is (zie D.1.1). Indien de kiezerspas is verloren of gestolen, kan de situatie ontstaan dat een niet-kiesgerechtigde een stem uitbrengt (zie D1.7).	• Gemeente • Kiezer	• Uitreiking nieuwe oproepingskaart (art. J8 Kieswet).
C1.3	Stempassen niet op tijd gereed.	K	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	Er zal op een andere manier moeten worden kennisgegeven van de stemming (KB 4-12-1911). Voor een ordelijk verloop moeten stempassen tenminste 14 dagen voor de stemming verzonden zijn naar de kiezers (art. 4 Tijdelijk Experimentenbesluit Kiezen op Afstand).	• Gemeente	• Omschakelen naar stemmen in het eigen stemlokaal. Uitreiking oproepingskaart in het stemlokaal (art. J8 Kieswet).
C1.4	Kiezer ontvangt geen stempas.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als een stempas niet of niet bij de juiste kiezer aankomt dan kan dit leiden tot uitsluiting van de kiezer. Zonder stempas kan hij/zij niet stemmen. Dit risico treedt alleen op als de betreffende kiezer niet tijdig voor de stemming in actie komt om een vervangende stempas te krijgen. Daarnaast kan een andere persoon die in het bezit is gekomen van de stempas die gebruiken en stemmen. Dit risico doet zich alleen maar voor als de rechtmatige "houder" van de stempas geen vervangende stempas heeft aangevraagd (zie D1.7).	• Gemeente • Kiezer	• Verstrekken (nieuwe) stempas. • Stempas opnemen in Register Ingetrokken Stempassen (negatief register). • Voorlichting.
C1.5	Kiezer ontvangt de (per post) aangevraagde kiezerspas ¹ niet.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van de verkiezing. Er worden geen nieuwe kiezerspassen verstrekt (art. K4 Kieswet) mits de gemeente kan aantonen dat bezorging door het postbedrijf heeft plaatsgevonden ² . Situatie kan zich voordoen als de kiezerspas schriftelijk wordt verstrekt. De situatie die ontstaat is gelijk wanneer de kiezer de kiezerspas kwijt is (zie D.1.2). Indien de kiezerspas is verloren of gestolen kan de situatie ontstaan dat een niet-kiesgerechtigde een stem uitbrengt (zie D1.7).	• Gemeente	
C1.6	Oproepingskaart, stempas of kiezerspas bevat een fout.	M	Transparantie (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Afhankelijk van de fout. In het uiterste geval kan het leiden tot ongeldigheid van de verkiezing in de desbetreffende gemeente. Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden voor oproepingskaarten en stempassen.	• Gemeente • Kiezer	• Voorgeschreven modellen. • Controle van proefdrukken. • Verstrekken van nieuwe oproepingskaart of stempas. • Stempas opnemen in Register Ingetrokken Stempassen (negatief register).
C1.7	Oproepingskaart, stempas of kiezerspas ¹ verzonden aan een niet-kiesgerechtigde.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Indien tijdig ontdekt, kan dit worden hersteld. Als de bescheiden bestemd waren voor een kiesgerechtigde ontstaat een situatie waarbij de kiezer de bescheiden niet heeft ontvangen (zie C1.2, C1.4 en C1.5). Daarnaast kan de situatie ontstaan dat een niet-kiesgerechtigde een stem uitbrengt, bv. wanneer de bescheiden zijn verzonden aan een overledene (zie D1.7).	• Gemeente	• Verstrekken nieuwe oproepingskaart of stempas. • Stempas opnemen in Register Ingetrokken Stempassen (negatief register).

¹ Doet zich niet voor als de kiezerspas persoonlijk moet worden opgehaald.

² Uitspraak Raad van State 200300398/1

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C1.8	Kandidatenlijsten niet op tijd gereed om te verzenden aan kiezers.	K	Transparantie (M)	Dit heeft geen gevolg voor de voortgang van de verkiezing (art. J9 Kieswet en J1 Kiesbesluit). Kandidatenlijsten worden alleen ter kennis van de kiezer uiterlijk op de 4 ^{de} dag voor de stemming uitgebracht (huis-aan-huis verspreid, al dan niet in een krant). Toezenden van kandidatenlijsten is niet verplicht.	• Gemeente	
C1.9	Kiezer ontvangt twee stempassen of oproepingskaarten.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G)	Geen bij oproepingskaart. In het geval van de stempassen kan de kiezer ongemerkt twee stemmen uitbrengen. Dubbel stemmen, met twee op eigen naam gestelde stempassen, is niet strafbaar.	• Gemeente	
C1.10	Kiezer ontvangt geen volmachtbewijs omdat het schriftelijk verzoek tot volmacht te laat is ingediend of onjuist verwerkt.	M	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G) Integriteit (M) Kiesgerechtigdheid (G)	De kiezer kan nog of in persoon stemmen of een onderhandse volmacht geven maar alleen aan een persoon in hetzelfde stemdistrict of dezelfde gemeente (bij stemmen in een willekeurig stemlokaal) (L14 Kieswet).	• Kiezer • Gemeente	
C1.11	Kiezer krijgt een nieuwe oproepingskaart of vervangende stempas terwijl met het oude stembewijs een onderhandse volmacht is verleend.	K	Transparantie (M) Kiesgerechtigdheid (M) Integriteit (G) Uniciteit (G)	Bij de oproepingskaart is degene die het eerst komt stemgerechtigd (L15 Kieswet). Bij de vervangende stempas wordt de volmacht in het Register Ingetrokken Stempassen opgenomen.	• Gemeente • Stembureau	• Strafbaarstelling van volmachtgever (art. Z7 Kieswet).
C1.12	Oproepingskaarten, kiezerspassen of stempassen worden selectief achter gehouden (verduisterd of gestolen).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (G)	Mogelijke uitsluiting van de kiezer (zie C1.2, C1.4 en C1.5). Achtergehouden stembescheiden kunnen worden misbruikt om te stemmen (zie D1.7).	• Gemeente	• Strafbaarstelling (art. 127, 129, 310 of 321 WvSr).

2) Voorbereiding verkiezing waarbij papieren stembiljetten wordt gestemd

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C2.1	Stembiljetten niet op tijd gereed.	K	Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden. De burgemeester van de gemeente waar het hoofdstembureau is gevestigd, draagt zorg dat de stembiljetten en de formulieren voor de processen-verbaal voor alle tot de kieskring behorende gemeenten tijdig in gereedheid worden gebracht (art. J21 Kieswet).	- Gemeente van hoofd stembureau - Gemeente	
C2.2	Stembiljetten bevatten fouten.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (K) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Als de nieuwe stembiljetten niet tijdig kunnen worden gemaakt en gedistribueerd naar de stemlokalen kan de stemming, afhankelijk van de fout, niet plaatsvinden. Er zal mogelijk een nieuwe stemming moeten plaatsvinden (V6 Kieswet).	- Gemeente van hoofd stembureau - Minister van BZK	- Voorgeschreven model. - Controle van proefdruk. - Nieuwe stemming.
C2.3	Gemeente ontvangt geen stembiljetten van het hoofdstembureau of het stembureau ontvangt geen stembiljetten van de gemeente.	K	Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden in desbetreffende gemeente of stembureau als de nieuwe stembiljetten niet tijdig kunnen worden geleverd.	- Gemeente van hoofd stembureau - Gemeente	
C2.4	Stembiljetten gestolen.	K	Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden als de nieuwe stembiljetten niet tijdig kunnen worden geleverd.	- Drukker - Vervoerder - Gemeente	- Verzegelde verzending met vermelding van aantal (art. J21 en J22 Kieswet). - Strafbaarstelling (art. 129, 310 of 321 WvSr).
C2.5	Geen stemhokjes beschikbaar (niet gereed).	K	Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stembureau als de nieuwe (extra) stemhokjes niet tijdig kunnen worden geleverd (art. J4 Kiesbesluit).	Gemeente	
C2.6	Geen stembussen beschikbaar.	K	Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stembureau als de nieuwe (extra) stembussen niet tijdig kunnen worden geleverd (art. J18 Kieswet).	Gemeente	
C2.7	Stembussen vermist.	K	Toegankelijkheid (K)	Een te kort aan stembussen kan worden opgevangen door het inzetten van vervangende stembussen indien beschikbaar.	Gemeente	Reserve stembussen.
C2.8	Stembussen voldoen niet.	K	Controleerbaarheid (M) Integriteit (K) Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stembureau als de nieuwe stembussen niet tijdig kunnen worden geleverd (art. J3 Kiesbesluit).	Gemeente	Vervangende stembussen.

3) Voorbereiding verkiezing waarbij met stemmachines wordt gestemd

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C3.1	Goedkeuring (type) stemmachine ontbreekt.	M	Transparantie (G) Toegankelijkheid (G) Flexibiliteit (M)	Type stemmachine mag niet worden gebruikt bij de verkiezing (art. J14 Kiesbesluit). Als er een ander wel goedgekeurd type beschikbaar is dan kan alsnog met dat vervangende type worden gestemd, mits voldoende machines tijdig kunnen worden geleverd door de desbetreffende leverancier. Zo niet, dan kan alleen met papieren stembiljetten worden gestemd.	• Minister van BZK	• Regeling goedkeuring stemmachines • Zolang publicatie in Staatscourant mogelijk is kan een stemmachine goedgekeurd worden.
C3.2	Stemmachine of stemgeheugen ³ vermist.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Toegankelijkheid (K)	De stemmachine of het stemgeheugen wordt vervangen, mits een vervangende stemmachine of stemgeheugen kan worden geleverd. Zo niet, dan kan alleen met papieren stembiljetten worden gestemd.	• Gemeente	• Reserve stemmachines en stemgeheugens • Ondersteuning leverancier
C3.3	Stemmachine of stemgeheugen beschadigd, kapot of werkt niet.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Toegankelijkheid (K)	De stemmachine of het stemgeheugen wordt gerepareerd of vervangen. Als er geen vervanging mogelijk is zal het stembureau waar de stemmachine voor bestemd was, komen te vervallen danwel de gemeente gaat over tot het stemmen met papieren stembiljetten.	• Gemeente	• Reserve stemmachines en stemgeheugens • Ondersteuning leverancier
C3.4	Bij het prepareren van de stemmachine door de gemeente of leverancier wordt een fout gemaakt.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M)	Hangt van de fout af. Kan er toe leiden dat de stemmachine de uitgebrachte stemmen niet goed verwerkt. Dat kan weer leiden tot een verkeerde uitslag van de stemming. Fouten kunnen onopgemerkt blijven. In de huidige praktijk is er geen voorziening dat (individuele) stemmachines worden getest voor de aanvang van de stemming.	• Gemeente	• Controle van machines direct na preparatie • Instructies van leverancier
C3.5	Bij het programmeren van het stemgeheugen door de gemeente of leverancier wordt een fout gemaakt.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M)	Hangt van de fout af. Kan er toe leiden dat de stemmachine de uitgebrachte stemmen niet goed verwerkt. Dat kan weer leiden tot een verkeerde uitslag van de stemming. Fouten kunnen onopgemerkt blijven. In de huidige praktijk is er geen voorziening dat (individuele) stemmachines worden getest voor de aanvang van de stemming.	• Gemeente	• Controle van machines direct na preparatie • Instructies van leverancier
C3.6	Stemmachine programmatuur bevat (onopgemerkte) productiefouten.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemgeheim (M) Uniciteit (G)	Hangt van de fout af. De juiste werking van de stemmachine is niet meer gewaarborgd. De fout kan optreden in alle stemmachines van hetzelfde model. De kans dat dit risico zich voordoet zonder dat het wordt gedetecteerd, is afhankelijk van de vraag hoe de machines tijdens de goedkeuring en bij de voorbereiding van de verkiezing worden gecontroleerd.	• Minister van BZK	
C3.7	De programmatuur van de stemmachine of het stemgeheugen wordt gemanipuleerd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G)	Kan er toe leiden dat de stemmachine niet correct werkt. Dat kan weer leiden tot een verkeerde uitslag van de stemming. Manipulatie kan onopgemerkt blijven. In de huidige praktijk is er geen voorziening dat (individuele) stemmachines worden getest voor de aanvang van de stemming.	• Minister van BZK • Gemeente • Leverancier	• Strafbbaarstelling (art. 127, 129, 138a, 139c, 139d 350a en 350b WvSr)
C3.8	Stemmachine wordt gestolen.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Toegankelijkheid (K)	De stemmachine wordt vervangen mits een vervangende stemmachine kan worden geleverd. Als er geen vervanging mogelijk is, zal het stembureau waar de stemmachine voor bestemd was, komen te vervallen danwel de gemeente gaat over tot het stemmen met papieren stembiljetten (zie D1.11).	• Gemeente	• Reserve stemmachines • Ondersteuning leverancier • Strafbbaarstelling (art. 129, 310 of 321 WvSr)
C3.9	Stemgeheugen wordt gestolen.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Het stemgeheugen wordt vervangen mits een vervangend stemgeheugen kan worden geleverd. Als er geen vervanging mogelijk is, zal het stembureau waar de stemmachine voor bestemd was, komen te vervallen danwel de gemeente gaat over tot het stemmen met papieren stembiljetten.	• Gemeente	• Reserve stemgeheugens • Ondersteuning leverancier • Strafbbaarstelling (art. 129, 310 of 321 WvSr)

³ Zowel Nedap als Sdu stemmachines hebben een vorm van stemgeheugen.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C3.10	Inbraak of poging tot inbraak in het stemlokaal of de opslagruimte van stemmachines.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M) Toegankelijkheid (K)	Bij een vermoeden van manipulatie van de stemmachines of verkiezingsmaterialen zal vervanging moeten plaatsvinden, mits mogelijk (zie C3.7). Hetzelfde is het geval bij diefstal. Als dit niet mogelijk is of als het stemlokaal niet meer bruikbaar is, zal het stemlokaal moeten worden verplaatst (zie D1.13).	• Gemeente	• Reserve stemmachine en verkiezingsmaterialen . • Ondersteuning leverancier. • Aanwijzen nieuw stemlokaal. • Strafbaarstelling (art. 129, 138 en 139 WvSr).
C3.11	Zich voordoen als medewerker van de gemeente, leverancier of een andere instantie met als doel het onrechtmatig toegang verkrijgen tot stemmachines.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G)	Bij een vermoeden van manipulatie van de stemmachines of verkiezingsmaterialen zal vervanging moeten plaatsvinden, mits mogelijk (zie C3.7). Hetzelfde is het geval bij diefstal. Als dit niet mogelijk is of als het stemlokaal niet meer bruikbaar is, zal het stemlokaal moeten worden verplaatst (zie D1.13).	• Gemeente • Stembureau	• Strafbaarstelling (art. 127, 129, 350a en 350b WvSr).
C3.12	Overmacht bij de leverancier waardoor de continuïteit van de te leveren diensten in gevaar is ⁴ .	K	Toegankelijkheid (G)	Kan er toe leiden dat desbetreffende gemeenten moeten veranderen van leverancier (indien mogelijk) of moeten overschakelen naar stemmen met papieren stembiljetten.	• Gemeente	
C3.13	Samenspanning of misbruik maken van bevoegdheden door medewerker(s) van leverancier(s), vervoerder(s), (gemeente)ambtenaren en/of stembureauleden om fraude te plegen of manipulatie mogelijk te maken ⁵ .	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (G)	Het gevolg kan een poging tot manipulatie in een enkel stembureau zijn, dan wel een grootschalige verstoring of beïnvloeding van de verkiezing. Als het wordt ontdekt, is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan mogelijk een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Minister van BZK • Gemeente	• Strafbaarstelling (art. 127, 128 of 129 WvSr)

⁴ Kan in alle fasen optreden ongeachte de wijze van stemmen (met stembiljetten, stemmachines, per post of per internet). De afhankelijkheid van leveranciers is echter groter bij afname van specifieke (technologische) kennis en diensten.

⁵ Kan in alle fasen optreden ongeachte de wijze van stemmen (met stembiljetten, stemmachines, per post of per internet). Een organisatie van de verkiezing waarbij veel diensten (bv. prepareren, programmeren, opslag en transport van stemmachines) worden afgenomen van een enkele leverancier zijn kwetsbaarder.

4) Voorbereiding verkiezing waarbij per post wordt gestemd

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
C4.1	Briefstembescheiden niet op tijd gereed.	K	Toegankelijkheid (G)	Verkiezing via de post kan geen doorgang vinden. Als er geen alternatief is voor de kiezers dan leidt het ook tot uitsluiting van de verkiezing. Briefstembescheiden kunnen op z'n vroegst ongeveer vier weken voor de stemming worden verzonden.	• Gemeente Den Haag	
C4.2	Kiesgerechtigde ontvangt briefstembescheiden niet.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Leidt tot uitsluiting van de verkiezing. De kiezer aan wie een briefstembewijs is verstrekt, ontvangt geen oproepingskaart. Een andere wijze van stemmen is niet mogelijk (art. M2 Kieswet). De situatie die ontstaat is gelijk wanneer de briefstem niet aankomt dan wel kwijt is (zie D.4.1). Indien de stembescheiden zijn verloren of gestolen, kan de situatie ontstaan dat een niet-kiesgerechtigde een stem uitbrengt (zie D4.5).	• Gemeente Den Haag	
C4.3	Kiesgerechtigde ontvangt briefstembescheiden niet op tijd.	G	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Toegankelijkheid (G)	Leidt tot uitsluiting van de verkiezing.	• Gemeente Den Haag	• Ruime registratie periode voor kiesgerechtigden (uiterlijk aanvragen 6 weken voor stemming). • Verzending per luchtpost (art. M1 Kiesbesluit).
C4.4	Briefstembescheiden bevatten een fout.	K	Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Leidt tot uitsluiting van de verkiezing. Er worden geen nieuwe briefstembescheiden of andere stembescheiden verstrekt (art. M2 Kieswet). Afhankelijk van de fout leidt dit mogelijk tot ongeldigheid van de verkiezing. Mogelijk herstemming voor kiezers met werkelijke woonplaats in het buitenland (V7 jo. V6 Kieswet). Kiezers die tijdelijk in het buitenland verblijven kunnen niet herstemmen (V7 lid 1 jo. M5 jo. J17 lid 1 Kieswet).	• Gemeente Den Haag • Minister van BZK	• Voorgeschreven modellen. • Controle van proefdrukken. • Herstemming.

5) Voorbereiding verkiezing waarbij per internet wordt gestemd

Het ministerie van BZK heeft in 2004 en in 2006 een experiment met internetstemmen voor de kiezers in het buitenland uitgevoerd. Voor deze experimenten zijn door het ministerie van BZK risico-analyses gemaakt en aan de Tweede Kamer gezonden⁶.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen.
C5.1	Internetstemdienst niet gereed.	K	Transparantie (G) Toegankelijkheid (G)	Verkiezing via internet kan geen doorgang vinden. De kiezers in het buitenland kunnen stemmen per brief. Als er geen alternatief is voor de kiezers dan leidt het ook tot uitsluiting van de verkiezing.	• Minister van BZK • Gemeente Den Haag	
C5.2	Internetstemdienst bevat (onopgemerkte) fouten.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemgeheim (M) Uniciteit (G)	Kan, als de fout niet wordt ontdekt, leiden tot foute verwerking van de stemmen en dus tot een verkeerde uitslag (zie D5.4). Als het wel ontdekt wordt, maar niet is op te lossen, is de internetstemdienst niet op tijd gereed (zie C5.1).	• Minister van BZK • Gemeente Den Haag	
C5.3	Internet stembescheiden niet op tijd gereed.	K	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	Verkiezing via internet kan geen doorgang vinden. De kiezers in het buitenland kunnen stemmen per brief. Als er geen alternatief is voor de kiezers dan leidt het ook tot uitsluiting van de verkiezing.	• Minister van BZK	
C5.4	Kiesgerechtigde ontvangt stembescheiden niet.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Leidt als de kiezer niet tijdig vervangende stembescheiden kan krijgen tot uitsluiting van de verkiezing. Een andere persoon die in het bezit is gekomen van de stembescheiden kan die gebruiken en stemmen. Dit risico doet zich alleen maar voor als de rechtmatige kiesgerechtigde geen vervangende stembescheiden heeft aangevraagd uiterlijk 3 dagen voor aanvang van de stemperiode ⁷ (art. 32 Tjd. Experimentenbesluit Kiezen op Afstand) (zie D5.5).	• Minister van BZK	
C5.5	Kiesgerechtigde ontvangt stembescheiden niet op tijd.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Toegankelijkheid (G)	Leidt tot uitsluiting van de verkiezing.	• Minister van BZK	
C5.6	Stembescheiden bevatten fouten.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Kan, als de fout niet hersteld kan worden door vervangende stembescheiden aan te bieden, leiden tot uitsluiting. Als de fout zich in alle stembescheiden voordoet, kan dit leiden tot het niet kunnen doorgaan van de verkiezing per internet of ongeldigheid van de stemming. Mogelijk herstemming (artikel 52 Tijdelijk Experimentenbesluit jo. V6 – V7 Kieswet).	• Minister van BZK	
C5.7	Kiezer ontvangt zowel stembescheiden voor het stemmen per internet als voor het poststemmen.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (G)	De kiezer kan (ongemerkt) twee maal stemmen tenzij de kiezer dit bij de autoriteiten meldt of als dit wordt ontdekt. Dubbelstemmen met twee op eigen naam gestelde stembewijzen is niet strafbaar en moeilijk te controleren.	• Minister van BZK • Gemeente Den Haag	
C5.8	Onbevoegde verkrijgt kennis van stemcodes/aanmeldcodes voor internetstemmen voordat deze zijn ontvangen door de kiezer (bv. tijdens het drukken of verzenden).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (G) Toegankelijkheid (G)	Indien ontdekt, kunnen vervangende stembescheiden worden gemaakt en gedistribueerd. Een andere persoon die in het bezit is gekomen van de stembescheiden kan die gebruiken en stemmen en daarmee de kiesgerechtigde kiezer uitsluiten (zie D5.5).	• Minister van BZK	

⁶ Zie voor het evaluatierapport <http://www.minbzk.nl/onderwerpen/grondwet-en/verkiezingen-en/kiezen-op-afstand>. De risico-analyses zijn als bijlagen 3 en 4 opgenomen en zijn online beschikbaar via <http://www.minbzk.nl/contents/pages/8483/Kiezenopafstand.pdf> (2004) en <http://www.minbzk.nl/contents/pages/83575/risicoanalyse.pdf> (2006).

⁷ Alleen bij experiment van 2006.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen.
C5.9	Internetstemdienst wordt gemanipuleerd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemgeheim (M) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (G)	Kan, als de manipulatie niet wordt ontdekt, leiden tot foute verwerking van stemmen en dus tot een verkeerde uitslag (zie D5.4). Als het wel ontdekt wordt, maar niet is op te lossen, is de internetstemdienst niet op tijd gereed (zie C5.1).	• Minister van BZK	

D – Stemming

1) Algemene dreigingen bij het stemmen in een stemlokaal

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D1.1	Kiezer komt stemmen zonder oproepingskaart omdat de kiezer de oproepingskaart vergeten of kwijt is.	G	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Geen als de kiezer zijn/haar kaart is vergeten. Mogelijk wel als de kaart is verloren of gestolen. In dat geval kan immers een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de oproepingskaart) de kaart gebruiken en al in het desbetreffende stemlokaal hebben gestemd. In een dergelijk geval leidt deze dreiging tot uitsluiting van de kiesgerechtigde kiezer (zie D1.7).	• Stembureau • Kiezer	• Uitreiking nieuwe oproepingskaart in het stemlokaal mits hij/zij voldoende van zijn/haar identiteit doet blijken (art. J8 Kieswet).
D1.2	Kiezer is de kiezerspas ⁸ vergeten of kwijt.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Uitsluiting van de verkiezing. Er worden geen nieuwe kiezerspassen verstrekt (art. K4 Kieswet). Als de pas is verloren of gestolen kan een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de pas) de pas gebruiken (zie D1.7). In een dergelijk geval leidt deze dreiging ook tot uitsluiting van de kiesgerechtigde kiezer.	• Kiezer	• Voorlichting.
D1.3	Kiezer is de stempas ⁹ vergeten of kwijt.	G	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Uitsluiting van de verkiezing. De kiezer kan in het stemlokaal geen vervangende stempas krijgen. Indien de stempas is verloren of gestolen, kan de situatie ontstaan dat een niet-kiesgerechtigde een stem uitbrengt (zie D1.7).	• Kiezer	• Voorlichting.
D1.4	Kiezer is het volmachtbewijs kwijt of vergeten.	G	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Uitsluiting van de verkiezing voor de volmachtgever als de gemachtigde wel zelf stemt. Een volmachtstem moet immers tegelijk met de eigen stem van de gemachtigde worden uitgebracht (L3 Kieswet). Bij verlies van een schriftelijk volmachtbewijs wordt geen nieuwe verstrekt (L6 Kieswet).	• Kiezer	
D1.5	Oproepingskaart, stempas of kiezerspas is beschadigd of niet te lezen.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Toegankelijkheid (K)	Oproepingskaart: geen gevolgen. Een nieuwe oproepingskaart kan worden uitgereikt in het stembureau (art. J8 Kieswet). Stempas/kiezerspas: mogelijke uitsluiting van de verkiezing. De gegevens van een kiezer kunnen niet in het stemlokaal worden geverifieerd. Of uitsluiting volgt hangt af van het besluit van het stembureau.	• Kiezer • Stembureau	• Uitreiking nieuwe oproepingskaart in het stemlokaal (art. J8 Kieswet). • Voorlichting.
D1.6	Een niet-kiesgerechtigde kan stem uitbrengen met een gestolen of gevonden oproepingskaart, kiezerspas of stempas.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G)	Uitsluiting van de echte kiesgerechtigde. Dit risico doet zich mede voor doordat het niet verplicht is de identiteit van de kiezer te verifiëren.	• Stembureau	• Register Ingetrokken Stempassen. • Instructies aan stembureauleden. • Strafbaarstelling (art. 128 WvSr).
D1.7	Een niet-kiesgerechtigde kan een stem uitbrengen met vervalste oproepingskaart, kiezerspas of stempas.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G)	Geen tenzij dit wordt ontdekt. De oproepingskaart, kiezerspas of stempas zijn slechts in geringe mate beveiligd tegen vervalsing. Als het wordt ontdekt, wordt daarvan door het stembureau aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Vastgestelde stembescheiden modellen. • Echtheidskenmerken op stempas. • Instructies aan stembureauleden. • Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 127, 128 of 129 WvSr).

⁸ Op aanvraag van kiezer voor stemmen in een stembureau naar keuze.

⁹ Doet zich alleen voor bij experimenten met het stemmen in een willekeurig stembureau op basis van de Experimentenwet Kiezen op Afstand.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D1.8	Een of meer leden van het stembureau moeten worden vervangen.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Toegankelijkheid (G)	Geen als er voldoende plaatsvervangende leden zijn of kunnen worden aangewezen. Schorsing van de stemming als er geen plaatsvervangende leden kunnen worden aangewezen.	- Gemeente - Stembureau	- Benoemen/aanwijzen van plaatsvervangende leden (art. J12 Kieswet). - Instructies aan stembureauleden. - Strafbaarstelling (art. J10 Kieswet).
D1.9	Andere kiezer(s) of één of meer leden van het stembureau kunnen zien wat een kiezer heeft gestemd.	M	Transparantie (K) Stemvrijheid (K) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (K)	Stemgeheim wordt geschonden. De kiezer, dan wel iemand anders die dit opmerkt, kan bezwaar aantekenen. Kiezers die nog moeten stemmen kunnen dit ervaren als een bedreiging van hun stemvrijheid en als gevolg hiervan het stemlokaal verlaten. Mogelijk klachten van kiezers.	- Gemeente - Stembureau	- Instructies inrichting stemlokaal. - Instructies aan stembureauleden. - Stembureauvoorzitter kan personen die orde in het stemlokaal verstoren doen verwijderen (art. J37 Kw). - Strafbaarstelling van ordeverstoring (art. J25 WvSr).
D1.10	Ronselen van volmachtstemmen of omkopen tot stemmen bij volmacht.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (G) Stemgeheim (G) Uniciteit (G)	Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed, bijvoorbeeld omdat kiezers onder druk een andere dan hun voorkeurstem hebben uitgebracht. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	- Gemeente - Stembureau - Hoofd/centraal stembureau	Strafbaarstelling (art. J4 en J8 Kieswet en art. J26 WvSr).
D1.11	Niet geautoriseerd (vals) stemlokaal geopend.	K	Transparantie (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	De stem van kiezer gaat verloren doordat de uitgebrachte stem niet wordt meegeteld bij de vaststelling van de uitslag.	Gemeente	- Bekendmaking van vastgestelde stemlokalen. - Strafbaarstelling (art. J27 of J29 WvSr).
D1.12	Ordeverstoring in het stemlokaal.	K	Kiesgerechtigdheid (M) Integriteit (M) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (M) Toegankelijkheid (G)	Hangt af van de aard van de verstoring. Kiezers kunnen mogelijk gedurende de verstoring niet meer in alle vrijheid hun keuze bepalen en/of hun stem geheim uitbrengen. Daarnaast kan de verstoring kiezers ertoe brengen om het stemlokaal te verlaten. In het uiterste geval kan de verstoring leiden tot schorsing van stemming in het desbetreffende stembureau (J38 Kieswet).	- Stembureau - Gemeente	- Instructies aan stembureauleden. - Stembureauvoorzitter kan personen die orde in het stemlokaal verstoren doen verwijderen en/of bijstand van de politie verzoeken (art. J37 Kw). - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal¹⁰. - Strafbaarstelling (art. J25 WvSr).
D1.13	Stembureau is niet te bereiken of niet te gebruiken, bijvoorbeeld als gevolg van brand, waterschade, stroomstoring, enz.	K	Toegankelijkheid (G)	In het desbetreffende stembureau kunnen geen stemmen (meer) worden uitgebracht. Als er schade in het stembureau optreedt, kan het gevolg zijn dat de reeds uitgebrachte stemmen verloren gaan.	Gemeente	- Stembureau verplaatsen. - Bij experiment met stemmen in een willekeurig stembureau kan de kiezer in elk ander stembureau binnen de gemeente stemmen.

¹⁰ Alleen bij experiment met stemmen in een willekeurig stembureau kan de kiezer in elk ander stembureau binnen de gemeente stemmen.

2) Stemmen met papieren stembiljetten in een stemlokaal

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D2.1	Stembussen niet beschikbaar.	K	Toegankelijkheid (G)	Stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stemlokaal totdat de stembussen zijn geleverd. In het uiterste geval wordt het stembureau verplaatst naar een ander stembureau waar wel stembussen beschikbaar zijn. Als nergens stembussen beschikbaar zijn, wordt de stemming geschorst.	- Gemeente - Stembureau	- Reserve stembussen. - Instructies aan stembureauleden. - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal¹¹.
D2.2	Stembiljetten niet beschikbaar.	K	Toegankelijkheid (G)	Stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stemlokaal totdat stembiljetten zijn geleverd. In het uiterste geval wordt het stembureau verplaatst naar een ander stembureau waar wel stembiljetten beschikbaar zijn. Als nergens stembiljetten beschikbaar zijn, wordt de stemming geschorst.	- Gemeente - Stembureau	- Instructies aan stembureauleden. - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal⁹.
D2.3	Te kort aan stembiljetten.	K	Toegankelijkheid (G)	Stemming in het desbetreffende stemlokaal moet worden gestaakt. In het uiterste geval wordt de stemming in dit stemlokaal geschorst of wordt het stembureau verplaatst. Als nergens stembiljetten beschikbaar zijn, wordt de stemming geschorst.	- Gemeente - Stembureau	- Telling aantal stembiljetten voor aanvang stemming (art. J23 Kw). - Bijhouden van aantal uitgegeven stembiljetten (art. J25 Kw). - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal⁹.
D2.4	Stembiljetten niet voor iedereen goed leesbaar.	M	Transparantie (M) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	Een kiezer kan zichzelf uitsluiten van de stemming óf hij/zij brengt mogelijk een stem uit op een andere lijst/kandidaat dan hij/zij wilde, óf een kiezer wordt door iemand geholpen waardoor zijn/haar stemgeheim en mogelijk zijn/haar stemvrijheid niet meer gewaarborgd zijn. Mogelijk klachten van kiezers.	- Minister van BZK - Stembureau	Instructies aan stembureauleden.
D2.5	Stembiljetten niet (voor iedereen) begrijpelijk.	M	Transparantie (M) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	Een kiezer kan zichzelf uitsluiten van de stemming óf hij/zij brengt mogelijk een stem uit op een andere lijst/kandidaat dan hij/zij wilde, óf een kiezer wordt door iemand geholpen waardoor zijn/haar stemgeheim en mogelijk zijn/haar stemvrijheid niet meer gewaarborgd zijn. Mogelijk klachten van kiezers.	- Minister van BZK - Stembureau	- Instructies aan stembureauleden. - Voorlichting.
D2.6	Stembiljet wordt verkeerd ingevuld door de kiezer.	M	Controleerbaarheid (K) Uniciteit (K)	Geen. Een kiezer kan het stembiljet teruggeven aan het stembureau. Het stembureau verstrekt eenmalig een nieuw biljet. Er is alleen een effect op de waarborgen als door het stembureau het foutief ingevulde stembiljet niet onbruikbaar wordt gemaakt en daar aantekening van wordt gemaakt in het proces-verbaal.	- Kiezer - Stembureau	- Instructies aan stembureauleden. - Teruggegeven stembiljet wordt onmiddellijk door de voorzitter van het stembureau onbruikbaar gemaakt (art. J27 Kw en J7 Kb). - Voorlichting.
D2.7	Stembiljet wordt niet door de kiezer in de stembus gedeponeerd.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Uniciteit (K)	Verlies van de stem.	- Kiezer - Stembureau	- Instructies aan stembureauleden. - Het stembureau constateert dat het stembiljet niet is gedeponeerd in de stembus en maakt een aantekening in het proces-verbaal (art. J29 Kw). - Als stembiljet door kiezer wordt teruggegeven of blijft liggen, wordt deze onmiddellijk door de voorzitter van het stembureau onbruikbaar gemaakt.

¹¹ Alleen bij experiment met stemmen in een willekeurig stembureau kan de kiezer in elk ander stembureau binnen de gemeente stemmen.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D2.8	Stembus is vol tijdens de stemming.	M	Toegankelijkheid (K)	Een extra stembus moet worden geplaatst. De stembus mag niet tussendoor worden leeggehaald. Als er geen extra stembussen zijn, volgt de situatie dat de stembussen niet beschikbaar zijn (zie D2.1).	- Gemeente - Stembureau	Extra stembussen.
D2.9	Stemmen met vooraf ingevulde stembiljetten (omkopen of onder dwang de kiezer het stembiljet laten verwisselen in het stemhokje door een heimelijk meegenomen geprefabriceerde stembiljet).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (G) Stemgeheim (G)	Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed, bijvoorbeeld omdat kiezers onder druk een andere dan hun voorkeurstem hebben uitgebracht. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	- Gemeente - Stembureau	Strafbaarstelling (art. Z3 Kieswet en art. 125 t/m 127 WvSr).
D2.10	Kiezer neemt extra (nep)stembiljetten mee en deponeert deze in de stembus.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniceit (G)	Bij het tellen van de stemmen zullen er meer stembiljetten in de stembus worden geteld dan dat er oproepingskaarten/stempassen/kiezerspassen zijn geteld (zie E2.1). Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	- Stembureau - Hoofd/centraal stembureau	- Instructies aan stembureauleden. - Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 127, 128 of 129 WvSr).
D2.11	Stembiljet wordt expres verkeerd ingevuld of ongeldig gemaakt door kiezer.	K	Controleerbaarheid (K) Integriteit (M) Kiesgerechtigdheid (G)	De stem gaat verloren. Er ontstaat een verschil tussen het aantal getelde stembiljetten en het aantal kiezers (zie E2.1).	- Kiezer - Stembureau	Instructies aan stembureauleden.

3) Stemmen met stembureaus in een stemlokaal

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D3.1	Stembureau niet beschikbaar of werkt niet.	M	Transparantie (K) Toegankelijkheid (G)	Stemming kan niet plaatsvinden in het des betreffende stembureau totdat de stembureau is gerepareerd of vervangen. In het uiterste geval wordt het stembureau verplaatst naar een ander stembureau waar wel een stembureau beschikbaar is. Als alle stembureaus niet beschikbaar zijn, wordt de stemming geschorst.	- Gemeente - Stembureau	- Reserve stembureaus. - Ondersteuning leverancier (verkiezingswachter). - Instructies aan stembureauleden. - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal¹². - Verlenging stemperiode om verloren tijd te compenseren.
D3.2	Stembureau is vol of stembureau heeft onvoldoende capaciteit.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (G)	De stemming kan niet vervolgd worden in het desbetreffende stembureau totdat het stembureau is vervangen. Zie verder D3.1	- Gemeente - Stembureau	- Plaatsen vervangend stembureau. - Instructies aan stembureauleden. - Kiezers verwijzen naar ander stemlokaal⁸. - Verlenging stemperiode om verloren tijd te compenseren.
D3.3	Stembureau werkt niet goed als gevolg van technische gebreken of van manipulatie.	K/M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Kiesgerechtigheid (G) Integriteit (G) Stembureau (M) Uniciteit (G)	Bij een technische oorzaak zal het gevolg beperkt blijven tot de stemmen die met de betreffende stembureau zijn uitgebracht met een mogelijk verlies van reeds uitgebrachte stemmen. De gevolgen zijn verder vergelijkbaar zoals wanneer de stembureau niet werkt (zie D3.1). Bij manipulatie kunnen de gevolgen groter zijn. Het uiterste gevolg is dat de verkiezing niet rechtsgeldig is verlopen en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden. In het geval van aantoonbare manipulatie zal het ook leiden tot aantasting van het vertrouwen in het betrouwbare verloop van de verkiezing. De kans dat dit risico zich voordoet zonder dat het wordt gedetecteerd, is sterk afhankelijk van de vraag of en hoe de machines worden gecontroleerd voorafgaand aan de stemming.	- Minister van BZK - Gemeente - Stembureau	- Handleiding van leverancier. - Strafbaarstelling van manipulatie (art. 127, 129, 138a, 139c, 139d, 350a of 350b WvSr).
D3.4	Bedieningsfouten door stembureauleden of onderhoudsmonteurs (verkiezingswachter).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Bij een bedieningsfout zal het gevolg beperkt blijven tot de betreffende stembureau.	Gemeente	- Handleiding van leverancier. - Betrouwbaarheidseisen (voorwaarde 8 Regeling).
D3.5	Afluisteren van de stembureau door het opvangen van compromitterende straling.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stembureau (M) Stembureau (G)	Schending van het stembureau. Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed, bijvoorbeeld omdat kiezers onder druk een andere dan hun voorkeur stem hebben uitgebracht. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	- Minister van BZK - Stembureau - Hoofd/centraal stembureau	- Instructie inrichting stemlokaal. - Instructies aan stembureauleden. - Stembureauvoorzitter kan personen die orde in het stemlokaal verstoren doen verwijderen. - Strafbaarstelling (art. 138a, 139b, 139c of 139d WvSr).
D3.6	Werking stembureau niet (voor iedereen) begrijpelijk.	M	Transparantie (M) Stembureau (M) Stembureau (G) Toegankelijkheid (G)	Een kiezer kan zichzelf uitsluiten van de stemming óf hij/zij brengt mogelijk een stem uit op een andere lijst/kandidaat dan hij/zij wilde, óf kiezer wordt door iemand geholpen waardoor zijn/haar stembureau en mogelijk zijn/haar stembureau niet meer gewaarborgd zijn. Mogelijk klachten van kiezers.	Minister van BZK	- Instructies aan stembureauleden. - Voorlichting.

¹² Alleen bij experiment met stemmen in een willekeurig stembureau kan de kiezer in elk ander stembureau binnen de gemeente stemmen.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D3.7	Stemmachine niet te bedienen door bepaalde kiezers.	G	Transparantie (M) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	Een kiezer kan zichzelf uitsluiten van de stemming óf hij/zij brengt mogelijk een stem uit op een andere lijst/kandidaat dan hij/zij wilde, óf kiezer wordt door iemand geholpen waardoor zijn/haar stemgeheim en mogelijk zijn/haar stemvrijheid niet meer gewaarborgd zijn. Mogelijk klachten van kiezers.	• Minister van BZK	• Instructies aan stembureauleden. • Enkele gemeenten gebruiken aangepaste stemmachines voor blinden en slechtzienden.
D3.8	Niet-goedgekeurde stemmachine gebruikt (bv. door vervanging van de stemmachine uit de eigen reserve voorraad van de gemeente).	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	
D3.9	Stemmachine wordt twee keer vrijgegeven om te stemmen.	M	Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (M)	Kiezer kan mogelijk een extra stem uitbrengen.	• Stembureau	• Instructies aan stembureauleden.

4) Stemmen per post¹³

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
D4.1	Kiezer is briefstembescheiden kwijt.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (K)	Uitsluiting van de verkiezing. Er worden geen nieuwe briefstembescheiden verstrekt. Als de briefstembescheiden zijn verloren of gestolen, kan een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de briefstembescheiden) deze gebruiken (zie D4.5). In een dergelijk geval leidt deze dreiging tot uitsluiting van de kiesgerechtigde kiezer.	• Kiezer	• Voorlichting.
D4.2	Briefstem komt niet of niet tijdig aan voor de sluiting van de stemming.	M	Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van de verkiezing.	• Kiezer	
D4.3	Briefstem raakt kwijt tijdens retour verzenden door de kiezer voordat de briefstem is geteld.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	De kiezer wordt uitgesloten van de verkiezing. Als de briefstem in handen komt van een onbevoegd persoon kan de uitgebrachte briefstem mogelijk worden herleid naar de kiezer omdat het briefstembewijs en ingevulde stembiljet nog samen in de retourenveloppe zitten.	• Gemeente Den Haag	
D4.4	Briefstem wordt tijdens retour verzenden of na ontvangst gewijzigd voordat de briefstem is geteld.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Stemgeheim (M) Uniciteit (K)	Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente Den Haag • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 127 en 129 WvSr).
D4.5	Andere kiezer dan de kiesgerechtigde brengt de stem uit.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (M)	Uitsluiting van de echte kiesgerechtigde. Dit risico kan zich voordoen zonder dat het opgemerkt kan worden omdat de stem in een niet-gecontroleerde omgeving wordt uitgebracht. Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is. Bepalend daarvoor is de vraag of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed.	• Kiezer • Gemeente Den Haag • Hoofd/centraal stembureau	• Verzending briefstembescheiden alleen aan geregistreerde kiesgerechtigden op opgegeven adressen. • Controle van handtekening op registratie tegen handtekening op briefstembewijs. • Voorlichting. • Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 128 WvSr).
D4.6	Kiezer wordt beïnvloed bij het uitbrengen van zijn/haar stem.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (G) Stemgeheim (G)	Schending van de stemvrijheid. Dit risico doet zich voor zonder dat het opgemerkt kan worden omdat de stem wordt uitgebracht in een niet-gecontroleerde omgeving.	• Kiezer	• Voorlichting.

¹³ Stemmen per post is thans alleen toegestaan voor de kiezers in het buitenland.

5) Stemmen per Internet¹⁴

Het ministerie van BZK heeft in 2004 en in 2006 een experiment met internetstemmen voor de kiezers in het buitenland uitgevoerd. Voor deze experimenten zijn door het ministerie van BZK risico-analyses gemaakt en aan de Tweede Kamer gezonden¹⁵.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen.
D5.1	Internetstemdienst niet beschikbaar of werkt niet.	M	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	Verkiezing per internet kan niet plaatsvinden totdat de stemdienst weer beschikbaar is. Lukt dat niet of maar voor een deel van de stemperiode dan kan het leiden tot uitsluiting van kiezers.	• Minister van BZK	
D5.2	Internetstemdienst is overbelast (b.v. als gevolg van <i>denial of service</i> aanval) of heeft onvoldoende (opslag) capaciteit.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Internetstemdienst is (tijdelijk) niet beschikbaar. Mogelijk verlies van uitgebrachte stemmen (zie verder D5.1).	• Minister van BZK	
D5.3	Internetstemdienst (gebruikersinstructies) niet (voor iedereen) begrijpelijk.	M	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	Het is mogelijk dat de kiezer er niet in slaagt te stemmen en daarom wordt uitgesloten van de verkiezing. Kiezer brengt mogelijk een stem uit op een andere lijst/kandidaat dan hij/zij wilde. Mogelijk klachten van kiezers.	• Minister van BZK	
D5.4	Internetstemdienst werkt niet goed als gevolg van technische gebreken of van manipulatie.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemgeheim (K) Uniciteit (G)	Is afhankelijk van de beveiliging en controle van de internetstemdienst. Kan, als de manipulatie niet wordt ontdekt, leiden tot foute verwerking van stemmen en dus tot een verkeerde uitslag. Het uiterste gevolg is dat de verkiezing niet rechtsgeldig is verlopen en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Minister van BZK	
D5.5	Andere kiezer dan de kiesgerechtigde brengt de stem uit.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (M)	Uitsluiting van de echte kiesgerechtigde. Dit risico doet zich voor zonder dat het opgemerkt kan worden omdat de stem wordt uitgebracht in een niet-gecontroleerde omgeving.	• Kiezer	
D5.6	Kiezer wordt beïnvloed bij het uitbrengen van zijn/haar stem.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (G) Stemgeheim (G)	Schending van de stemvrijheid en mogelijk ook van het stemgeheim. Dit risico doet zich voor zonder dat het opgemerkt kan worden omdat de stem wordt uitgebracht in een niet-gecontroleerde omgeving.	• Kiezer	
D5.7	Onverscheping (lezen, aanpassen of tegenhouden) van de stem op de computer van de kiezer of tijdens verzenden over internet (b.v. <i>spoofing of man-in-the-middle</i> aanvallen).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G)	Mogelijke schending van het stemgeheim of aanpassing van de uitgebrachte stem. Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Kiezer • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau • Minister van BZK	
D5.8	Kiezer kan meerdere malen stem uitbrengen.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G)	Als het wordt ontdekt, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Minister van BZK • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	

¹⁴ Uitsluitend de kiezers in het buitenland kunnen, bij wijze van experiment, per internet stemmen.

Deze experimenten vinden plaats op basis van de Experimentenwet Kiezen op Afstand. De experimentenwet is van kracht tot 1 januari 2008.

¹⁵ Zie voor het evaluatierapport <http://www.minbzk.nl/onderwerpen/grondwet-en/verkiezingen-en/kiezen-op-afstand>. De risico-analyses zijn als bijlagen 3 en 4 opgenomen en zijn online beschikbaar via <http://www.minbzk.nl/contents/pages/8483/Kiezenopafstand.pdf> (2004) en <http://www.minbzk.nl/contents/pages/83575/risicoanalyse.pdf> (2006).

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen.
D5.9	Aantasting van de computer van de kiezer door kwaadaardige of versturende programmatuur die interfereert met het internet stemproces (b.v. <i>virussen, trojans</i>).	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G)	Mogelijke schending van het stemgeheim of aanpassing van de uitgebrachte stem. Als het wordt gemeld, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Kiezer • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	
D5.10	Afluisteren van de computer van de kiezer door het opvangen van compromitterende straling.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G)	Mogelijke schending van het stemgeheim en mogelijke schending van de stemvrijheid. Als het wordt gemeld, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed.	• Kiezer • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	
D5.11	Stem wordt uitgebracht bij een stemdienst die zich voordoet als de officiële stemdienst.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Kiesgerechtigdheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G)	De stem gaat verloren. Als het wordt gemeld, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Minister van BZK	

E - Stemopneming

1) Algemeen voor stemopneming in een stemlokaal

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
E1.1	Niet alle stukken zijn verpakt en verzegeld door het stembureau direct nadat de stemming is geëindigd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G)	Als het wordt ontdekt, is het aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen wat het gevolg is.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden.
E1.2	Proces-verbaal is niet door alle aanwezige leden van het stembureau ondertekend.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G)	Zie E1.1	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden.
E1.3	Proces-verbaal verkeerd of onduidelijk ingevuld.	G	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G)	Onduidelijkheid bij hoofd- en centraal stembureau en vertegenwoordigend orgaan over de gang van zaken op het stembureau. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed en of een hertelling nodig is.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden.
E1.4	Verlies of verminking van verkiezingsbescheiden of proces-verbaal bij het overbrengen naar de burgemeester, het hoofdstembureau of het centraal stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	De resultaten van het desbetreffende stembureau of gemeente zijn mogelijk niet meer betrouwbaar of gaan geheel verloren. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden.
E1.5	(Opzettelijk) vernietiging van verkiezingsbescheiden of proces-verbaal bij het overbrengen naar de burgemeester, het hoofdstembureau of het centraal stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	De resultaten van het desbetreffende stembureau, gemeente of stembureau gaan geheel verloren. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Strafbaarstelling (art. 127 en 129 WvSr).
E1.6	Verwisseling van verkiezingsbescheiden of proces-verbaal (uitslagen) door een vervalsing.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, zijn de resultaten van het desbetreffende stembureau of gemeente niet meer betrouwbaar en worden uitgesloten. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Strafbaarstelling (art. Z1 t/m Z3 Kieswet of art. 127 en 129 WvSr).
E1.7	Manipulatie (aanpassen) van (deel)uitslagen tijdens het vervoer naar de burgemeester, het hoofdstembureau of het centraal stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, zijn de resultaten van het desbetreffende stembureau of gemeente niet meer betrouwbaar en worden uitgesloten. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een deel) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Strafbaarstelling (art. Z1 t/m Z3 Kieswet of art. 127 en 129 WvSr).

2) Stemopneming waarbij met stembiljetten in een stemlokaal is gestemd

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
E2.1	Verschillen tussen het aantal oproepingskaarten/ stempassen/kiezerspassen en het aantal stembiljetten in de stembus.	G	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M)	Hertellen. Als er een verschil blijft bestaan dan wordt hiervan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing kan zijn beïnvloed.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Hertelling (art. P21 Kieswet).
E2.2	Stembiljetten beschadigd en niet meer te lezen tijdens het openen van de stembus of tijdens het tellen in het stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	De stem gaat verloren. Er ontstaat een verschil tussen het aantal getelde stembiljetten en het aantal kiezers (zie E2.1).	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Telling van stembiljetten en kiezers.
E2.3	Stembiljet wordt gewijzigd na het openen van de stembus of tijdens het tellen in het stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt dan wordt het stembiljet ongeldig verklaard (art. N7 Kieswet). Er wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een gedeelte) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Aanwezige kiezers kunnen bezwaar indienen (art. N8 Kieswet). • Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 127 en 129 WvSr).
E2.4	Stembiljet wordt onterecht (on)geldig verklaard door het stembureau.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (M)	De stem gaat verloren. Als het wordt ontdekt of een bezwaar wordt aangetekend, wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Aanwezige kiezers kunnen bezwaar indienen (art. N8 Kieswet).
E2.5	Fouten bij het (handmatig) tellen van de stemmen of het invullen van de resultaten op het proces-verbaal.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (M)	Stemmen worden onbedoeld toegewezen aan de verkeerde kandidaat. Als het wordt ontdekt, is een hertelling noodzakelijk. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Hoofd stembureau • Stembureau	• Instructies aan stembureauleden.
E2.6	Stemmen worden opzettelijk fout geteld of vermeld door stembureauleden bij het (handmatig) tellen van de stemmen of het invullen van de resultaten op het proces-verbaal.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (M)	Stemmen worden toegewezen aan de verkeerde kandidaat. Als het wordt ontdekt, is een hertelling noodzakelijk. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Hoofd stembureau • Stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Aanwezige kiezers kunnen bezwaar indienen (art. N8 Kieswet). • Strafbaarstelling (art. Z1 en Z2 Kieswet en art. 127 en 129 WvSr).

3) Stemopneming waarbij met stemmachines in een stemlokaal is gestemd

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
E3.1	Verschillen tussen het aantal oproepingskaarten/ stempassen/kiezerspassen en het aantal uitgebrachte stemmen op de telstrook ¹⁶ van de stemmachine.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M)	Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing kan zijn beïnvloed.	• Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Aanwezige kiezers kunnen bezwaar indienen (art. N4 Kiesbesluit).
E3.2	Stemmachine kan de telstrook met resultaten niet afdrukken.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Het stembureau kan de uitslag niet vaststellen voor het desbetreffende stembureau. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het stemgeheugen kan mogelijk nog door de gemeente worden uitgelezen met een aparte uitleeseenheid of op een andere stemmachine, waarna de uitslag alsnog kan worden bepaald. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is. In het uiterste geval gaan de stemmen, uitgebracht bij het desbetreffende stembureau, verloren.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Aanwezige kiezers kunnen bezwaar indienen (art. N4 Kiesbesluit).
E3.3	Stemgeheugen kan niet worden uitgelezen (door het hoofdstembureau).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Toegankelijkheid (G)	Geen gevolg zolang de telstrook met resultaten wel is verkregen vanuit de stemmachine (zie E3.2). De resultaten kunnen handmatig worden ingevoerd in de programmatuur, gebruikt voor de berekening van de zetelverdeling, aan de hand van de verkregen telstrook van de stemmachine. Als de telstrook met resultaten niet is verkregen, gaan in het uiterste geval de stemmen uitgebracht bij het desbetreffende stembureau verloren.	• Gemeente • Hoofd stembureau	• Handmatig invoer van de papieren telstrook van de stemmachine in de uitslagberekeningsprogrammatuur.
E3.4	Uitlezen van het stemgeheugen (door het hoofdstembureau) werkt niet goed als gevolg van technische gebreken of manipulatie.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt zijn de resultaten van het desbetreffende stembureau of gemeente niet meer betrouwbaar en worden uitgesloten. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing (voor een gedeelte) niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Gemeente • Stembureau • Hoofd/centraal stembureau	• Instructies aan stembureauleden. • Vergelijk uitgelezen uitkomsten met papieren telstrook gemaakt door de stemmachine in het stembureau direct na sluiting van de stemming. • Strafbbaarstelling (art. 127 en 129 138a, 139c, 139d, 350a of 350b WvSr).

¹⁶ De telstrook is de papieren afdruk met resultaten gemaakt door de stemmachine m.b.v. een (interne) printer.

4) Stemopneming waarbij per post is gestemd

De stemopneming vindt plaats in een briefstembureau. Hiervoor gelden dezelfde dreigingen als voor de stemopneming in een stemlokaal waarbij met papieren stembiljetten gestemd is waarbij i.p.v. stembiljetten, retourenveloppen met een stembiljet worden geteld (zie secties E1 en E2). Het briefstembureau, belast met de stemopneming voor stemmen per post, voert de uitgebrachte stemmen vervolgens in op een stembiljet voor het tellen van de stemmen. Daardoor gelden tevens de dreigingen zoals voor de stemopneming waarbij met een stembiljet is gestemd (zie sectie E3). Aanvullend gelden de volgende specifieke dreigingen:

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
E4.1	Handtekening op het registratieformulier komt niet overeen met de handtekening op het briefstembewijs.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	De uitgebrachte stem wordt ongeldig verklaard.	• Stembureau	
E4.2	Stembureauleden maken fouten bij het invoeren van de uitgebrachte stemmen in de stembiljet of gebruikte programmatuur.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (M) Kiesgerechtigheid (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (G)	Als dit wordt ontdekt, kan afhankelijk van de fout de invoer worden herstart en de fout worden hersteld of kan een hertelling plaatsvinden.	• Gemeente Den Haag • Stembureau	
E4.3	Verlies, verminking, vernietiging of verwisseling van verkiezingsbescheiden of proces-verbaal bij het overbrengen van een briefstembureau buiten Nederland naar de gemeente Den Haag ¹⁷ .	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Zie gevolg bij respectievelijk E1.4, E1.5 en E1.6.	• Gemeente Den Haag	• Ter stond verzending per telefax (art. N20 Kieswet). • Verzending bescheiden per diplomatieke post (art. N20 Kieswet).
E4.4	De identiteit van de kiezer wordt (per ongeluk) bekend bij de stemopneming van de briefstem.	K	Transparantie (M) Stemgeheim (G)	Het stemgeheim wordt geschonden. De kiezer, dan wel iemand anders die dit opmerkt, kan bezwaar aantekenen. Mogelijk klachten van kiezers.	• Stembureau	• Instructies aan stembureauleden.

¹⁷ Bij instelling van een briefstembureau in het buitenland (art. M13 Kieswet).

5) Stemopneming waarbij per internet is gestemd

Het ministerie van BZK heeft in 2004 en in 2006 een experiment met internetstemmen voor de kiezers in het buitenland uitgevoerd. Voor deze experimenten zijn door het ministerie van BZK risico-analyses gemaakt en aan de Tweede Kamer gezonden¹⁸.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen.
E5.1	Het aantal uitgebrachte stemmen met de internetstemdienst is groter dan het aantal verstrekte stembescheiden.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G)	Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen of de uitslag van de verkiezing kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing per internet niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan mogelijk een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Minister van BZK	
E5.2	Internetstemdienst kan de uitgebrachte stemmen niet tellen of telt de stemmen niet juist.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Het stembureau kan de uitslag niet vaststellen. Als er geen andere mogelijkheid is om de stemmen te tellen en de uitslag vast te stellen, gaan de stemmen uitgebracht via de internetstemdienst verloren.	• Minister van BZK	
E5.3	Internetstemdienst kan het rapport met de uitgebrachte stemmen niet produceren.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Afhankelijk van de fout kan deze eventueel worden hersteld of is een andere wijze van uitlezen van de uitgebrachte stemmen mogelijk. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het hoofd- of centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is. In het uiterste geval kan het stembureau de uitslag niet vaststellen.	• Minister van BZK	
E5.4	Internetstemdienst produceert het rapport met de uitgebrachte stemmen niet juist door een technisch gebrek of als gevolg van manipulatie.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, zijn de resultaten van de internetstemdienst niet meer betrouwbaar. Het is aan het hoofd- of centraal stembureau om te bepalen of de uitslag van de verkiezing door dit feit kan zijn beïnvloed. Het uiterste gevolg is dat het vertegenwoordigend orgaan de verkiezing per internet niet rechtsgeldig verklaart en dat als gevolg hiervan mogelijk een nieuwe verkiezing moet plaatsvinden.	• Minister van BZK	
E5.5	Resultaten van de internetstemdienst worden veranderd voordat deze definitief vastgesteld worden.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)		• Minister van BZK	
E5.6	Samenspanning of misbruik maken van bevoegdheden door medewerker(s) van leverancier(s) van de internetstemdienst om fraude te plegen of manipulatie mogelijk te maken.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (G)		• Minister van BZK	

¹⁸ Deze risico-analyses zijn als bijlagen 3 en 4 opgenomen en zijn online beschikbaar via <http://www.minbzk.nl/contents/pages/8483/Kiezenopafstand.pdf> (2004) en <http://www.minbzk.nl/contents/pages/83575/risicoanalyse.pdf> (2006).

F - Vaststellen uitslag

Voor het vaststellen van de uitslag door het centraal stembureau gelden dezelfde algemene dreigingen als voor de stemopneming in een stemlokaal (zie secties E1.1 t/m E1.6). Aanvullend gelden de volgende specifieke dreigingen:

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans dat dreiging zich ook echt voordoet	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolg	Verantwoordelijk	Bestaande maatregelen
F.1	Programmatuur voor de berekening van de zetelverdeling functioneert niet.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M) Toegankelijkheid (M)	De zetelverdeling zal handmatig bepaald moeten worden waardoor deze later beschikbaar zullen komen.	• Centraal stembureau	• Handmatige zetelberekening.
F.2	Programmatuur voor de berekening van de zetelverdeling is gemanipuleerd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, zijn de resultaten verkregen met de uitslagberekeningsprogrammatuur niet meer betrouwbaar. Het is aan het centraal stembureau om te bepalen wat het gevolg is en of een hertelling nodig is. De zetelverdeling zal handmatig bepaald moeten worden waardoor deze later beschikbaar zal komen.	• Centraal stembureau	• Handmatige zetelberekening. • Hertelling door centraal stembureau (art. P21 Kieswet). • Strafbaarstelling (art. 127 en 129 138a, 139c, 139d, 350a en 350b WvSr).
F.3	Centraal stembureau stelt uitslag foutief vast.	K	Transparantie (G) Integriteit (G) Controleerbaarheid (G)	Indien dit wordt ontdekt stelt het centraal stembureau binnen veertien dagen opnieuw de verkiezingsuitslag vast (V8 jo. V9 Kieswet).	• Vertegenwoordigend orgaan	• Opnieuw vaststellen uitslag in openbare zitting (art. V9 Kieswet).
F.4	Verzegelde pakken met verkiezingsbescheiden niet vernietigd nadat het centraal stembureau de uitslag heeft vastgesteld.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M)	Geen gevolg.	• Gemeente	• Geadviseerd wordt pas na drie maanden te vernietigen i.v.m. mogelijk strafrechtelijk onderzoek.
F.5	Fouten bij het (handmatig) invoeren van resultaten in de uitslagberekening programmatuur.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (M)	De stemmen worden onbedoeld toegewezen aan de verkeerde kandidaat. Als het wordt ontdekt, moet een voorgaande invoer ongedaan worden gemaakt en moeten de resultaten nogmaals worden ingevoerd. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Het is dan aan het centraal stembureau om aan de hand hiervan te bepalen wat het gevolg is.	• Hoofd/centraal stembureau	

Dreigingsanalyse nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal

Adviescommissie inrichting verkiezingsproces

Inleiding

Eén van de vragen waar de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces (Commissie) in haar advies een antwoord op moet geven, heeft betrekking op de risico's die verbonden zijn aan het gebruik van de (elektronische) middelen in het verkiezingsproces. Naast een dreigingsanalyse van het huidige verkiezingsproces, heeft de Commissie tevens de voorliggende aanvullende dreigingsanalyse opgesteld om te kunnen bepalen welke risico's structureel verbonden kunnen zijn aan de nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal.

Opzet dreigingsanalyse

De mogelijke dreigingen zijn gerelateerd aan de waarborgen waar het verkiezingsproces in Nederland, volgens de Commissie, aan zou moeten voldoen.

In de analyse wordt de kans dat zich een dreiging daadwerkelijk voordoet, uitgedrukt in K(lein), M(iddel) en G(root). Daaronder wordt het volgende verstaan:

Groot (G)	De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, voordoen op grote schaal.
Middel (M)	De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, voordoen maar in incidentele gevallen.
Klein (K)	De gebeurtenis zal zich gedurende een verkiezing, of de voorbereiding daarvan, hoogst zelden of niet voordoen.

De (mogelijke) gevolgen voor de waarborgen van het verkiezingsproces zijn als volgt aangeduid:

Groot (G)	Er kan niet worden voldaan aan één of meer waarborgen van het verkiezingsproces.
Middel (M)	Er kan mogelijkwijze niet worden voldaan aan één of meer waarborgen van het verkiezingsproces.
Klein (K)	Geen gevolg voor de waarborgen van het verkiezingsproces.

De nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal

De volgende (gewijzigde) dreigingen gelden voor de nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal zoals door de Commissie wordt voorgesteld.

C - Voorbereiding verkiezingen

1) Verzending stempassen en kiezerspassen voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
C1.3	Stempassen niet op tijd gereed.	K	Transparantie (M) Toegankelijkheid (G)	De stempas die de Commissie voorstelt, is extra beveiligd met echtheidskenmerken. Dat maakt het productieproces van de stempassen iets kwetsbaarder ten opzichte van stempassen zonder echtheidskenmerken.	• Gemeente • Minister van BZK (nieuw)	• Verkiezingsaudit.
C1.4	Kiezer ontvangt geen stempas.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (M) Toegankelijkheid (G)	Als een stempas niet of niet bij de juiste kiezer aankomt dan kan dit leiden tot uitsluiting van de kiezer. Zonder stempas kan hij of zij niet stemmen. Dit risico treedt alleen op als de desbetreffende kiezer niet tijdig voor de stemming in actie komt om een vervangende stempas te krijgen. In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de stempas) de stempas misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Gemeente • Kiezer	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.
C1.5	Kiezer ontvangt de (per post) aangevraagde kiezerspas niet.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (M) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van de verkiezing. Er worden geen nieuwe kiezerspassen verstrekt (art. K4 Kieswet) mits de gemeente kan aantonen dat bezorging door het postbedrijf heeft plaatsgevonden ¹ . De situatie kan zich voordoen als de kiezerspas schriftelijk wordt verstrekt. In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de kiezerspas) de kiezerspas misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Gemeente • Kiezer	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.
C1.7	Stempas of kiezerspas ¹ verzonden aan een niet-kiesgerechtigde.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (M) Toegankelijkheid (G)	Indien tijdig ontdekt, kan dit worden hersteld. In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de stempas) de stempas misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Gemeente	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.
C1.12	Kiezerspassen of stempassen worden selectief achter gehouden (verduisterd of gestolen).	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (M) Uniciteit (M) Toegankelijkheid (G)	In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de stempas) de stempas c.q. de kiezerspas misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Gemeente	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.

2) Voorbereiding verkiezing voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente

C3.2 C3.3	Stemprinter en/of stemmenteller en/of opslagapparaat ² vermist, beschadigd of werkt niet.	M	Transparantie (K) Toegankelijkheid (K)	Als de stemprinter wordt vermist of niet werkt, kan die worden vervangen door een andere (reserve) stemprinter. Is er geen reserve stemprinter dan kan de verkiezing in het desbetreffende stemlokaal geen doorgang vinden. Een vermiste of niet-werkende stemmenteller kan eveneens worden vervangen door een andere (reserve) stemmenteller. Vervanging kan ook achterwege blijven omdat de stemmen handmatig kunnen worden geteld.	• Minister van BZK (nieuw) • Gemeente	• Handmatig tellen van de stemmen. • Verkiezingsaudit.
--------------	--	---	---	--	--	---

¹ Uitspraak Raad van State 200300398/1

² Bestaande stemmachines hebben een vorm van stemgeheugen. In de nieuwe stemwijze moet de stemprinter eveneens beschikken over (alle) mogelijke verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten en de stemmenteller over een opslagapparaat. In deze dreigingsanalyse wordt verondersteld dat deze op een stemprinter datamodule, respectievelijk een stemmenteller geheugenmodule, zijn geplaatst

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
C3.4	Bij het prepareren of het programmeren van de stemprinter of stemmenteller wordt een fout gemaakt.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K) Uniciteit (K)	Een dergelijke fout zou gevonden moeten worden bij het testen van de apparatuur voorafgaand aan de stemming. Als dat bij het testen niet wordt opgemerkt dan zal de foute werking van de stemprinter blijken tijdens de stemming, omdat dan de door de kiezer gemaakte keuze niet juist door de stemprinter wordt verwerkt en als gevolg daarvan de keuze van de kiezer niet goed wordt afgedrukt. Het enige gevolg hiervan is dat de stemprinter wordt vervangen door een ander apparaat (zie hiervoor). De stemprinter slaat immers in tegenstelling tot de huidige stemmachines geen stemmen op. Als er geen vervangende stemprinter voorhanden is dan kan de stemming in het desbetreffende stemlokaal geen doorgang vinden. Als fouten bij de stemmenteller niet worden opgemerkt dan is het mogelijk dat de stemmenteller de stemmen onjuist telt. Als tijdens de telling twijfel ontstaat over de juiste werking van de stemmenteller dan kan dit apparaat door een ander apparaat worden vervangen danwel kunnen de stemmen met de hand worden geteld.	- Minister van BZK (nieuw) - Gemeente	- Handmatig tellen van de stemmen. - Verkiezingsaudit.
C3.7a	De programmatuur van de stemprinter wordt gemanipuleerd.	K	Toegankelijkheid (M)	In het nieuwe proces zal een dergelijke manipulatie van de stemprinter gevonden moeten worden bij het testen voorafgaand aan de stemming. Wordt het bij het testen niet ontdekt dan zal de stemprinter tijdens de stemming niet goed werken. Dat kan niet onopgemerkt blijven, omdat dan de door de kiezer gemaakte keuze niet juist door de stemprinter wordt verwerkt en als gevolg daarvan de keuze van de kiezer niet goed wordt afgedrukt. Het enige gevolg hiervan is dat de stemprinter wordt vervangen door een ander apparaat. De stemprinter slaat immers in tegenstelling tot de huidige stemmachines geen stemmen op. Als er geen vervangende stemprinter voorhanden is dan kan de stemming in het desbetreffende stemlokaal geen doorgang vinden.	Minister van BZK (nieuw)	Verkiezingsaudit.
C3.7b	De programmatuur van de stemmenteller wordt gemanipuleerd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (G) Integriteit (G)	Een dergelijke manipulatie zou gevonden moeten worden bij het testen van de stemmenteller voorafgaand aan de stemming. Als dat bij het testen niet wordt opgemerkt dan is het mogelijk dat de stemmenteller de stemmen onjuist telt. Als tijdens de telling twijfel ontstaat over de juiste werking van de stemmenteller dan kan dit apparaat door een ander apparaat worden vervangen danwel kunnen de stemmen met de hand worden geteld.	Minister van BZK (nieuw)	- Handmatig tellen van de stemmen. - Verkiezingsaudit.
C3.14	Door een technische storing kunnen verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten niet worden verzameld, raken verminkt of worden vernietigd.	M	Transparantie (G) Controleerbaarheid (K) Integriteit (M) Toegankelijkheid (M)	Een landelijk overzicht van alle verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten is nodig voor de programmering van stemprinters en stemmentellers. Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden. Het verzamelen en samenstellen van alle verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten zal opnieuw moeten worden uitgevoerd.	Minister van BZK (nieuw)	Verkiezingsaudit.
C3.15	De verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten worden (ongemerkt) gewijzigd tijdens verzenden of samenstellen.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (K) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Gegevens van verkiezingen en kandidaten zijn niet volledig of ontbreken voor bepaalde (lokale) verkiezingen. Stemprinters en stemmentellers kunnen niet worden geprogrammeerd of zijn (ongemerkt) niet volledig geconfigureerd. Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden door het opnieuw samenstellen en distribueren van de verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten. Indien pas ontdekt tijdens de stemming zullen kiezers die wensen te stemmen voor een verkiezing waarvoor de gegevens ontbreken of onvolledig zijn, worden uitgesloten.	Minister van BZK (nieuw)	Verkiezingsaudit.
C3.16	De verkiezingsgegevens en kandidatenlijsten kunnen niet worden gedistribueerd, dan wel zijn niet op tijd beschikbaar.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Gegevens van verkiezingen en kandidaten zijn niet beschikbaar voor het configureren van de stemprinters en de stemmentellers. De verkiezingen (met elektronische middelen) kunnen geen doorgang vinden.	Minister van BZK (nieuw)	Verkiezingsaudit.

D - Stemming

1) Algemene dreigingen bij het stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
D1.2 D1.3 D1.4	Kiezer is de kiezerspas ³ , de stempas of het volmachtbewijs vergeten of kwijt.	G	Transparantie (K) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (G)	Net als in het huidige proces heeft dat uitsluiting van de verkiezing tot gevolg. In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de stembescheiden) de stembescheiden misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Kiezer	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.
D1.6	Een niet-kiesgerechtigde kan een stem uitbrengen met een gestolen of gevonden kiezerspas of stempas.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M)	Uitsluiting van de echte kiesgerechtigde. In het nieuwe proces is de kans dat een andere persoon (die in het bezit is gekomen van de stempas) de stempas misbruikt kleiner. Dit is een gevolg van de identificatieplicht die door de Commissie wordt geadviseerd.	• Stembureau	• Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.
D1.7	Een niet-kiesgerechtigde kan een stem uitbrengen met een vervalste kiezerspas of stempas.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M)	In het nieuwe proces is de kans op het gebruiken van een succesvolle vervalsing kleiner. Dit is een gevolg van de controle van de stempas op echtheidskenmerken die door de Commissie worden geadviseerd.	• Stembureau	• Echtheidskenmerken op stempas. • Identificatieplicht in het stemlokaal. • Verkiezingsaudit.

2) Stemmen op de nieuwe wijze in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente

D2.1 D3.1	Stemprinter werkt niet.	M	Transparantie (K) Toegankelijkheid (G)	Als de stemprinter niet werkt, kan die worden vervangen door een andere (reserve) stemprinter. Is er geen reserve stemprinter dan kan de verkiezing in het desbetreffende stemlokaal geen doorgang vinden.	• Minister van BZK (nieuw) • Gemeente • Stembureau	• Verkiezingsaudit.
D3.3	Stemprinter werkt niet goed als gevolg manipulatie.	K	Transparantie (K) Integriteit (K) Controleerbaarheid (K) Toegankelijkheid (M)	Als de stemprinter niet goed werkt dan zal het opvallen, omdat dan de door de kiezer gemaakte keuze niet juist door de stemprinter wordt verwerkt en als gevolg daarvan de keuze van de kiezer niet goed wordt afgedrukt. Het enige gevolg hiervan is dat de stemprinter wordt vervangen door een ander apparaat. Is er geen reserve stemprinter dan kan de verkiezing in het desbetreffende stemlokaal geen doorgang vinden.	• Minister van BZK • Gemeente • Stembureau	• Verkiezingsaudit.
D2.7	Stemprint wordt niet door kiezer in de stembus gedeponeerd.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Uniciteit (K)	Het gevolg is hetzelfde als bij het stemmen met papieren stembiljetten, namelijk het verlies van de stem.	• Kiezer • Stembureau	• Verkiezingsaudit.
D2.9	Stemmen met vooraf afgedrukte stemprinten door bijvoorbeeld omkopen of onder dwang de kiezer de stemprint laten verwisselen in het stemhokje door een heimelijk meegenomen geprefabriceerde stemprint.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (K) Stemgeheim (K)	Het gevolg is hetzelfde als bij het stemmen met papieren stembiljetten. De stem zal alleen ongeldig worden verklaard indien de vervalsing wordt ontdekt bij het openen van de stembus en/of bij het tellen van de stemmen. Er kan overigens wel dwang worden aangewend, maar gelet op het feit dat er gestemd wordt in het stemlokaal kan niemand controleren wat de kiezer heeft gestemd. De kiezer kan zich daarom in het stemlokaal alsnog van de aangewende dwang ontdoen.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Verkiezingsaudit.

³ Op aanvraag van de kiezer. In het nieuwe proces zal de noodzaak om een kiezerspas te gebruiken afnemen omdat in een willekeurig stemlokaal kan worden gestemd.

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
D2.11	De stemprint wordt expres ongeldig gemaakt door de kiezer.	K	Controleerbaarheid (K) Integriteit (K) Kiesgerechtigheid (M)	Het gevolg is hetzelfde als bij het stemmen met papieren stembiljetten, namelijk dat de stem ongeldig wordt verklaard.	• Kiezer • Stembureau	• Verkiezingsaudit.
D3.5	Afluisteren van de stemprinter door het opvangen van compromitterende straling.	K	Transparantie (M) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G)	Schending van het stemgeheim.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Stralingsnormen. • Verkiezingsaudit.
D3.7	De stemprinter is niet te bedienen door kiezers met beperkingen.	M	Transparantie (M) Stemvrijheid (M) Stemgeheim (G) Toegankelijkheid (G)	Hetzelfde als bij de huidige stemmachines.	• Minister van BZK	• Invoering van audiofaciliteiten bij alle stemprinters. • Verkiezingsaudit.
D3.10	De stemprinter legt de uitgebrachte stemmen (toch) heimelijk vast.	K	Transparantie (M) Stemvrijheid (K) Stemgeheim (M)	Door de volgorde van de uitgebrachte stemmen te koppelen aan de volgorde van ingeleverde stempassen, kan het stemgeheim geschonden worden. Door de ingeleverde stempassen niet meer op sequentiële volgorde van tijd te bewaren kan dit risico verminderd worden.	• Minister van BZK (nieuw)	

E - Stemopneming

2) Stemopneming op de nieuwe wijze in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
E2.1	Verschillen tussen het aantal stempassen/kiezerspassen en het aantal stemprinten in de stembus of het aantal uitgebrachte stemmen op de telstrook ⁴ van de stemmenteller.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K)	De nieuwe wijze van stemopneming maakt het, in tegenstelling tot het stemmen met de huidige stemmachines, mogelijk om daadwerkelijk te hertellen. Dat kan elektronisch en handmatig.	• Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Elektronische verificatie stempassen. • Verkiezingsaudit.
E2.2	Stemprinten beschadigd en niet meer (elektronisch) te lezen.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (M)	De stemprinten kunnen als elektronisch scannen ervan niet mogelijk is, met de hand worden geteld. Als de stem ook niet handmatig kan worden geteld dan is, net als bij het stemmen met papieren stembiljetten, de stem ongeldig.	• Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.
E2.3	Stemprint wordt gewijzigd na het openen van de stembus of tijdens het tellen in het stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Als het wordt ontdekt, leidt dit tot het ongeldig verklaren van de gemanipuleerde stem. Het openbare karakter van de stemopneming is de beste maatregel tegen deze dreiging. Doordat de stemprint elektronisch wordt geteld, zal bij het tellen door de stemmenteller een foutmelding worden gegeven als de stemprint niet gelezen kan worden.	• Stembureau • Hoofdstembureau	• Elektronisch tellen. • Verkiezingsaudit.
E2.5	Fouten bij het (handmatig) tellen van de stemmen of het invullen van de resultaten op het proces-verbaal.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K)	De nieuwe wijze van stemopneming maakt het, in tegenstelling tot het stemmen met de huidige stemmachines, mogelijk om daadwerkelijk te hertellen. Dat kan elektronisch en handmatig.	• Stembureau	• Elektronisch en handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.
E3.2 E3.3	De stemmenteller kan de telstrook met de resultaten niet afdrukken of de geheugenmodule kan niet worden uitgelezen.	M	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K)	De telling moet handmatig plaatsvinden.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.
E3.4	Uitlezen van het stemmenteller geheugenmodule werkt niet als gevolg van technische gebreken of manipulatie.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Integriteit (K)	De telling moet handmatig plaatsvinden.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.
E3.5	De stemmenteller geheugenmodule is vol of heeft onvoldoende capaciteit.	K	Transparantie (K) Integriteit (K)	De telling moet handmatig plaatsvinden.	• Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.
E3.6	Stemmen worden fout geteld (stemmenteller interpreteert de gescande tekst anders dan de leesbare tekst op de uitgebrachte stem).	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (M)	De uitkomst van de stemmenteller is onjuist. Als tijdens de telling twijfel ontstaat over de juiste werking van de stemmenteller dan kan dit apparaat door een ander apparaat worden vervangen dan wel kunnen de stemmen met de hand worden geteld.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Handmatig (her)tellen. • Verkiezingsaudit.

⁴ De telstrook is de papieren afdruk met resultaten gemaakt door de stemmenteller m.b.v. een (interne) printer.

Stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

De volgende aanvullende dreigingen gelden alleen voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente.

C - Voorbereiding verkiezingen

1) Verzending stempassen en kiezerspassen voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
C1.13	De stempasnummers zijn niet uniek (bijvoorbeeld dubbel uitgegeven of een overlap in nummers van verschillende drukkers).	K	Transparantie (K) Kiesgerechtigdheid (M) Toegankelijkheid (M)	Indien een stempas met een dubbel voorkomend nummer wordt opgenomen in het landelijk register van ingetrokken stempassen, wordt de kiezer met hetzelfde stempasnummer onrecht uitgesloten. Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden. De kans op deze fout kan worden verkleind door de stempasnummers te voorzien van een gemeentelijke aanduiding.	- Gemeente - Minister van BZK (nieuw)	Verkiezingsaudit.
C1.14	Door een technische storing kan het landelijk register van ingetrokken stempassen niet worden samengesteld dan wel bevat het LRIS fouten, raakt verminkt of wordt vernietigd.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Kiesgerechtigdheid (M) Integriteit (M) Toegankelijkheid (G)	Als het landelijk register van ingetrokken stempassen (LRIS) niet kan worden samengesteld, kan stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente geen doorgang vinden. Het register kan opnieuw (bijvoorbeeld handmatig) samengesteld worden doordat de gemeenten nogmaals de gegevens aanleveren. Mocht het LRIS niet kunnen worden hersteld en gedistribueerd dan kunnen gemeenten, mits voldoende tijd beschikbaar is, nog wel stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente organiseren.	- Minister van BZK (nieuw) - Gemeente	Verkiezingsaudit.
C1.15	Het landelijk register van ingetrokken stempassen wordt (ongemerkt) gewijzigd tijdens het verzenden of samenvoegen.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Kiesgerechtigdheid (G) Integriteit (G) Toegankelijkheid (G)	Uitsluiting van of onrechtmatig toelaten tot de verkiezing. De stempas wordt ten onrechte wel of niet aangemerkt als ingetrokken. Deze fouten kunnen, mits tijdig ontdekt voor de aanvang van de stemming, hersteld worden door het opnieuw samenstellen en distribueren van het LRIS. Mocht het LRIS niet kunnen worden hersteld en gedistribueerd dan kunnen gemeenten, mits voldoende tijd beschikbaar is, nog wel stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente organiseren.	- Minister van BZK (nieuw) - Gemeente	Verkiezingsaudit.

6) Voorbereiding verkiezing voor het stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
C6.1	Verkiezingsapparatuur (stembureaucomputer, stempasscanner, verzendapparatuur) vermist of werkt niet door fysieke beschadiging.	K	Transparantie (K) Toegankelijkheid (K)	De apparatuur wordt vervangen mits vervangende apparatuur kan worden geleverd. Zo niet, dan kan geen elektronische verificatie van stempassen in het landelijk register van ingetrokken stempassen plaatsvinden. Stemmen in een willekeurig stemlokaal kan nog steeds plaatsvinden door het register van ingetrokken stempassen op papier beschikbaar te stellen aan het stembureau. Als de stembureaucomputer tevens wordt gebruikt voor het verzenden van de telresultaten naar het distributieplatform, kan mogelijk geen elektronische verzending worden uitgevoerd zodat de telresultaten op een andere wijze, bijvoorbeeld via de fax, moeten worden doorgegeven aan het distributieplatform. Het distribueren zal dan langer duren.	• Minister van BZK (nieuw) • Gemeente	• Verkiezingsaudit.
C6.2	De stembureaucomputer of stempasscanner programmatuur bevat (onopgemerkte) productiefouten.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Kiesgerechtigdheid (M) Integriteit (M)	Dit zou moeten blijken bij het testen voorafgaand aan de verkiezing. Als dat niet het geval is, dan is de juiste werking van de stembureaucomputer niet meer gewaarborgd. Dat kan verschillende gevolgen hebben (bijvoorbeeld een onjuiste verificatie van het stempasnummer). De inrichting van het proces (ook in elektronische zin) moet het optreden van fouten controleerbaar maken. Als de stembureaucomputer tevens wordt gebruikt voor het verzenden van de telresultaten naar het distributieplatform, kan bij de verzending een fout optreden. Het telresultaat van het stembureau blijft echter wel beschikbaar. Zou het distributieplatform een telresultaat publiceren dat niet overeenkomt met het telresultaat in het stembureau, dan is dat dus controleerbaar.	• Minister van BZK (nieuw)	• Verkiezingsaudit.
C6.3	De programmatuur van de stembureaucomputer of stempasscanner wordt gemanipuleerd.	K	Transparantie (K) Controleerbaarheid (K) Kiesgerechtigdheid (M) Integriteit (M)	Dit zou moeten blijken bij het testen voorafgaand aan de verkiezing. Als dat niet het geval is, dan is de juiste werking van de stembureaucomputer niet meer gewaarborgd. Dat kan verschillende gevolgen hebben (bijvoorbeeld een onjuiste verificatie van het stempasnummer). De inrichting van het proces (ook in elektronische zin) moet het optreden van fouten controleerbaar maken. Als de stembureaucomputer tevens wordt gebruikt voor het verzenden van de telresultaten naar het distributieplatform, kan bij de verzending een fout optreden. Het telresultaat van het stembureau blijft echter wel beschikbaar. Zou het distributieplatform een telresultaat publiceren dat niet overeenkomt met het telresultaat in het stembureau, dan is dat dus controleerbaar.	• Minister van BZK (nieuw)	• Verkiezingsaudit.
C6.4	Het distributieplatform is niet gereed.	K	Transparantie (G)	De telresultaten van stembureaus kunnen niet elektronisch worden gedistribueerd. Dit moet dan op een andere manier (bijvoorbeeld handmatig) plaatsvinden. Dat zal gevolgen hebben voor de tijd die het neemt om de uitslag te bepalen.	• Minister van BZK (nieuw)	• Verkiezingsaudit.
C6.5	Het distributieplatform bevat (onopgemerkte) fouten of wordt gemanipuleerd.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Kiesgerechtigdheid (G) Uniciteit (G)	Dit zou moeten blijken bij het testen voorafgaand aan de verkiezing. Als het wordt ontdekt maar niet is op te lossen, is het distributieplatform niet op tijd gereed. Zie punt C6.4. Wordt de fout niet ontdekt tijdens de voorbereidingen van de verkiezingen, dan kan het leiden tot een foute verwerking van de telresultaten van de stembureaus op de dag van de stemming. Door de telresultaten per stembureau te publiceren op het internet kunnen fouten van het distributieplatform worden gedetecteerd en gecorrigeerd.	• Minister van BZK (nieuw)	• Verkiezingsaudit.

D – Stemming

6) Stemmen op de nieuwe wijze in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
D6.1	De stembureaucomputer, de stempasscanner of het landelijk register van ingetrokken stempassen is niet beschikbaar of werkt niet.	M	Transparantie (K) Kiesgerechtigheid (K) Integriteit (K) Toegankelijkheid (G)	De stempassen kunnen helemaal niet worden gecontroleerd en/of er worden fouten gemaakt bij de elektronische controle in het LRIS. De stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stembureau totdat de stembureaucomputer of de stempasscanner is gerepareerd of vervangen en het LRIS beschikbaar is. Kiezers kunnen worden verwezen naar een ander stembureau waar wel een LRIS beschikbaar is of het LRIS kan op papier beschikbaar worden gemaakt in het stembureau.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	
D6.2	De stembureaucomputer of de stempasscanner werkt niet goed als gevolg van technische gebreken, van manipulatie, of door kwaadaardige of verstorende programmatuur die interfereert met het controleren van de stempassen (bijvoorbeeld virussen, trojans).	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Kiesgerechtigheid (G) Uniciteit (K) Toegankelijkheid (G)	De juiste werking van de stembureaucomputer is niet meer gewaarborgd. Dit kan er toe leiden dat de stempassen niet of niet correct elektronisch worden gecontroleerd in het landelijk register van ingetrokken stempassen. De stemming kan niet plaatsvinden in het desbetreffende stembureau totdat de stembureaucomputer of de stempasscanner is gerepareerd of vervangen en het LRIS beschikbaar is. Kiezers kunnen worden verwezen naar een ander stembureau waar wel een LRIS beschikbaar is of het LRIS kan op papier beschikbaar worden gemaakt in het stembureau.	• Minister van BZK (nieuw) • Stembureau	• Verkiezingsaudit.

E - Stemopneming

6) Stemopneming op de nieuwe wijze in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

Nr.	Mogelijke dreiging	Kans	Consequenties voor waarborg(en)	Gevolgen	Verantwoordelijk	Nieuwe maatregelen voorgesteld door de Commissie
E6.1	Het distributieplatform is niet beschikbaar of werkt niet (bijvoorbeeld overbelast als gevolg van <i>denial of service</i> aanval of onvoldoende opslagcapaciteit).	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (M) Integriteit (M)	Het verzenden naar het distributieplatform is onmogelijk en kan pas plaatsvinden nadat het distributieplatform is hersteld. Als het distributieplatform niet kan worden hersteld dan zal de distributie op een andere manier (bijvoorbeeld handmatig) plaatsvinden. Dat zal gevolgen hebben voor de tijd die het neemt om de uitslag te bepalen.	• Minister van BZK (nieuw)	• Redundant (internet) voorzieningen.
E6.2	Instructies voor verzenden van resultaten naar distributieplatform (stembureau-instructies) niet (voor iedereen) begrijpelijk.	M	Transparantie (M) Controleerbaarheid (K) Integriteit (M)	Het is mogelijk dat het stembureau er niet in slaagt de resultaten te verzenden naar het distributieplatform. De resultaten moeten op een andere wijze worden doorgegeven.	• Minister van BZK (nieuw) • Gemeente • Stembureau	Verkiezingsaudit.
E6.3	Het distributieplatform werkt niet goed als gevolg van technische gebreken of van manipulatie.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G) Toegankelijkheid (M)	Kan leiden tot een foute verwerking van de telresultaten van de stembureaus. Door de telresultaten per stembureau te publiceren op het internet kunnen fouten van het distributieplatform worden gedetecteerd en gecorrigeerd. Als het wordt ontdekt maar niet is op te lossen, dient een andere wijze (bijvoorbeeld handmatig) van verzamelen en distribueren van telresultaten te worden gevolgd.	• Minister van BZK (nieuw)	• Publicatie telresultaten per stembureau op internet. • Verkiezingsaudit.
E6.4	Telling van distributieplatform komt niet aan bij het hoofdstembureau danwel het hoofdstembureau twijfelt aan de juistheid ervan.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (M) Integriteit (G) Uniciteit (K)	Als het hoofdstembureau twijfelt aan de juistheid, dan kan het hoofdstembureau het distributieplatform vragen de telling opnieuw te distribueren. Door publicatie van de telresultaten per stembureau kan het hoofdstembureau ook zelf de telling die door het distributieplatform is gemaakt controleren.	• Minister van BZK (nieuw) • Gemeente • Hoofd stembureau	• Publicatie telresultaten per stembureau op internet. • Verkiezingsaudit.
E6.5	Onverschillen (lezen, aanpassen of tegenhouden) van telresultaten tijdens verzenden over internet (b.v. <i>spoofing</i> of <i>man-in-the-middle</i> aanvallen).	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Integriteit (G) Uniciteit (G)	Mogelijke aanpassing van de telresultaten van het desbetreffende stembureau. De telresultaten moeten mogelijk op een andere wijze worden doorgegeven. Door de telresultaten per stembureau te publiceren op het internet, kunnen stembureaus en hoofdstembureaus de telresultaten controleren. De kans op dit risico kan worden verkleind door het stembureau de aan het distributieplatform te zenden telresultaat elektronisch te laten ondertekenen.	• Minister van BZK (nieuw) • Hoofd stembureau	• Publicatie resultaten per stembureau op internet. • Verkiezingsaudit.
E6.6	Telresultaten worden verzonden naar het distributieplatform door kwaadwillende die zich voordoet als een officieel stembureau.	K	Transparantie (G) Controleerbaarheid (G) Kiesgerechtigdheid (G) Integriteit (G)	Valse telresultaten worden toegevoegd aan de verzamelde telresultaten. Als het wordt ontdekt, kunnen de valse telresultaten worden verwijderd. De kans op dit risico kan worden verkleind door het stembureau de aan het distributieplatform te zenden telresultaat elektronisch te laten ondertekenen.	• Minister van BZK (nieuw)	• Publicatie resultaten per stembureau op internet. • Verkiezingsaudit.

Bijlage 3

**Risicoanalyse Kiezen op Afstand. Kiezers in het buitenland
(Experiment verkiezing leden Europees Parlement 2004)**

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
April 2004

Inhoudsopgave

1	Inleiding	1
1.1	Doel van de risicoanalyse	1
1.2	Indeling en opzet	1
2	Risico's per stap in het stemproces	3
2.1	Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden	3
2.2	Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden	4
2.3	Het bepalen van kiesgerechtigdheid	7
2.4	Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen	8
2.5	Stemuitbrenging	11
2.6	Stemopneming	31
3	Politiek-bestuurlijke risico's	34
4	Juridische risico's	36
5	Organisatorische risico's	37
6	Technisch / Operationele risico's	39
7	Bijlage A Procesbeschrijving	45

1 Inleiding

1.1 Doel van de risicoanalyse

Dit document inventariseert de mogelijke risico's die zich kunnen voordoen bij een experiment waarbij de kiezers in het buitenland (ook) kunnen stemmen per internet en telefoon.

1.2 Indeling en opzet

Voor het inventariseren en rangschikken van de risico's is gebruikt gemaakt van meerdere invalshoeken. De gehanteerde invalshoeken zijn:

- **Risico's per stap in het stemproces.** Deze risico's zijn gerelateerd aan achtereenvolgens het informeren van mogelijke kiesgerechtigden, het registreren van mogelijke kiesgerechtigden, het bepalen van de kiesgerechtigheid, het gereedmaken en verzenden van de stembescheiden, de stemuitbrenging, de stemopneming en het bepalen van de uitslag.
- **Politiek-bestuurlijke risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan politiek-bestuurlijke besluitvormingstrajecten, beslissingen, overwegingen, beleid, wet- en regelgeving.
- **Organisatorische risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de organisatie(s) die het experiment uitvoeren;
- **Juridische risico's.** Deze risico's zijn met name gerelateerd aan de contractuele afspraken met leverancier van de stembusdienst.
- **Technische / Operationele risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de middelen (ICT en anderszins) die ingezet worden in de stembusdienst.

Voor elk risico is de waarschijnlijkheid van het optreden ingeschat (**Klein**, **Middel** of **Groot**) en zijn (preventieve en correctieve) maatregelen benoemd.

In de vierde kolom van elke tabel ("Bestaand risico?") wordt aangegeven of het genoemde risico ook thans al, bij huidige wijzen van stemmen vanuit het buitenland (brief, volmacht en kiezerspas), kan optreden. De risico's die inherent zijn aan de huidige wijzen van stemmen en niet optreden bij PC- en telefoonstemmen worden niet genoemd. In die zin is op basis van deze kolom geen objectieve vergelijking mogelijk.

Waar gesproken wordt over Den Haag, wordt de gemeente Den Haag bedoeld. De gemeente Den Haag heeft op grond van de Kieswet specifieke verantwoordelijkheden ten aanzien van de kiesgerechtigden die hun werkelijke woonplaats buiten Nederland hebben. Deze specifieke bevoegdheden hebben betrekking op:

- de registratie van de kiesgerechtigdheid;
- bijhouden van een register (het zogenaamde semi-permanent bestand kiezers buiten Nederland) van personen aan wie voor elke verkiezing voor de TK en het Europees Parlement een formulier tot registratie wordt toegezonden;
- het verwerken van verzoeken tot briefstemmen, het verzenden van de stembescheiden voor het briefstemmen en het inrichten van een of meer briefstembureau(s).

Waar in de tabel gesproken wordt over preventieve danwel correctieve maatregelen blijft de in de wet- en regelgeving vastgelegde bevoegdheidsverdeling om een dergelijke maatregel daadwerkelijk te nemen van kracht.

Alle vanuit het buitenland uitgebrachte stemmen worden meegeteld in de kieskring Den Haag. Ten aanzien van deze stemmen heeft de burgemeester van Den Haag een verantwoordelijkheid als voorzitter van het hoofdstembureau van de kieskring Den Haag.

Op 8 oktober 2003 is de (eerste versie van de) risico-analyse, als bijlage bij de voortgangsrapportage over het project Kiezen op Afstand, gezonden aan de Tweede Kamer. De risico-analyse is na afronding van het door het ministerie van BZK uitgevoerde testtraject waar nodig aangevuld en aangepast.

2 Risico's per stap in het stemproces

2.1 Het informeren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
1	Kiezers zijn niet op de hoogte van mogelijkheid om per brief, internet/ telefoon, volmacht of kiezerspas te stemmen	K	Ja	- Voorlichting/Informatie aan kiezers - Voorlichting/Informatie aan gemeenten¹ - Voorlichting/Informatie via BuZa en Den Haag	Geen
2	Voorlichting/Informatiemateriaal bevat onjuiste informatie	K	Ja	- Controleren - Gebruikersproef	Via internetsite (www.ukomttochook.nl) en Servicedesk-BZK alsnog juiste informatie verstrekken, waar noodzakelijk en mogelijk via buitenlandse vertegenwoordigingen en eventueel via de media.
3	Het bereik van het Voorlichting/Informatiemateriaal is niet groot genoeg	K	Ja	- Intermediairs² inzetten om het bereik te vergroten - Gemeenten stimuleren om hun burgers voor te lichten	Geen

¹ Via de gemeenten wordt de doelgroep geïnformeerd, maar ook het eigen (burgerzaken-)personeel

² Bijvoorbeeld ambassades, Wereldomroep, etc

2.2 Het registreren van mogelijke kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
4	Registratieformulier onjuist ingevuld	G	Ja	- Ontwerp formulier - Voorlichting/Informatie	- Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek. - In geval van ongeldige handtekening / overige onderdelen: conform bestaande procedure Den Haag.
5	Geen toegangscode ingevuld op het registratieformulier	G	Nee	- Ontwerp formulier - Voorlichting/Informatie	Indien toegangscode ontbreekt wordt het verzoek tot registratie behandeld als zijnde een briefstemverzoek.
6	Registratieformulier komt niet op tijd aan bij Den Haag	M	Ja	- Ruime openstelling registratie³ - Voorlichting/Informatie om kiezers te wijzen op registratietermijn	Geen
7	Eén kiezer registreert zich meerdere malen	M	Ja	Strafbaarstelling (Kieswet)	Controle bij registratie door Den Haag
8	Bewijzen van Nederlanderschap niet toegevoegd bij registratieformulier	M	Ja	Voorlichting	Bestaande procedure (Den Haag)
9	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt	K	Ja	Controle (op invoer) door Den Haag	Geen

³ Vanaf 10 december 2003. Openstellingstermijn staat overigens los van het experiment

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	(ten onrechte) niet als pc/telefoon stemmer aangemerkt, maar als brief / volmacht / kiezerspas stemmer				
10	Bij verwerking registratieformulier wordt de voorkeur van de kiezer onjuist verwerkt: kiezer wordt (ten onrechte) als pc / telefoon stemmer aangemerkt	K	Nee	- Controle (op invoer) door Den Haag - BZK controleert op aanwezigheid van toegangscode	Overleg met Den Haag om correctie door te voeren
11	Gemeenten geven gegevens van kiezers die voor beroep tijdelijk in buitenland verblijven, niet door aan Den Haag	K	Ja	Voorlichting/Informatie aan gemeenten: Circulaire van BZK dd 7 januari 2004 (Circulaire BZK2003/34783).	Geen
12	Niet alle per post zich registrerende kiezers worden door Den Haag doorgegeven aan BZK	K	Ja	- Controle (op invoer) door Den Haag - Controle op aantallen tussen BZK en Den Haag door BZK zodra bestand en begeleidende brief van DH is ontvangen	Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog registratie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
13	Niet alle zich registrerende kiezers die door Den Haag worden doorgegeven, worden door BZK verwerkt	K	Nee	- Controle (op invoer) - Volledigheidscontrole op aantallen tussen Den Haag en BZK	Indien voldoende tijdig onderkend, alsnog toevoegen
14	Door massale registratie te weinig tijd beschikbaar voor invoeren van kiezers	M	Ja	- Afspraken maken met Den Haag over tijdige aanlevering gegevens - Afspraken maken met drukker voor noodscenario produceren stembescheiden	- Overwerk medewerkers Den Haag en BZK - Drukker in avonden / weekend laten doorwerken
15	Registratieformulier met gegevens wordt onderschept vóór ontvangst door Den Haag / gemeente	K	Ja	Geen specifieke retourenvelop⁴	Bestaande procedure
16	Bestand met gegevens wordt onderschept tussen Den Haag en BZK	K	Nee	- Gebruik van interne koeriers / vertrouwde personen - Procedureafspraken⁵	Geen

⁴ Waardoor het voor derden lastig te bepalen is welke enveloppen onderschept moeten worden

⁵ Zoals tekenen voor ontvangst

2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
17	Twee keer stemmen: voor buitenlandse EP verkiezing en voor Nederlandse EP verkiezing	K	Ja	- Strafmaatregelen - Controle (door DH)	Bestaande procedure
18	Ten onrechte als niet-kiesgerechtigd aangemerkt	K	Ja	Controles van Den Haag op verwerking (weigeringsbrief)	- Bestaande procedure - Bezwaar- en beroepprocedure
19	Ten onrechte als kiesgerechtigd aangemerkt	K	Ja	Controle van Den Haag op verwerking (inwilligingsbrief)	- Bestaande procedure - Bezwaar- en beroepprocedure

2.4 Gereedmaken en verzenden van stembescheiden voor PC- en telefoonstemmen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
20	Stemcode onjuist gegenereerd	K	• Nee	• Review van source code⁶ • Testen • Steekproeven⁷/controle	• Opnieuw stemcodes genereren
21	Stemcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	• Controle • Steekproeven	• Opnieuw drukken
22	Kandidaatcode is onjuist gegenereerd	K	• Nee	• Review van source code • Testen • Steekproeven⁸	• Opnieuw kandidaatcodes genereren
23	Kandidaatcode is onjuist gedrukt	K	• Nee	• Steekproeven • Testen	• Opnieuw drukken
24	Onjuiste adressering van stembescheiden	K	• Ja	• Controle op invoer (door DH) • Controle adressenbestand • Controle drukwerk	• Geen
25	Onjuiste bundeling ⁹ van stembescheiden	M	• Ja	• Controle adressenbestand • Controle op bundeling	• Geen
26	Stembescheiden komen niet aan ¹⁰	K	• Ja	• Geen	• Geen

⁶ Is controle op de juiste en integere werking van de software van de stemdienst

⁷ Na ontvangst van het bestand met stemcodes. Bijvoorbeeld op lengte van de stemcode

⁸ Bijvoorbeeld op lengte van de kandidaatcode

⁹ Dit betreft de foutieve bundeling van stembescheiden die naar hetzelfde land of dezelfde ambassade moeten worden verzonden

¹⁰ Andere oorzaak dan verkeerde adressering of bundeling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
27	Stembescheiden komen niet tijdig aan	K	Ja	- Tijdige verwerking registratieverzoeken - Koerier¹¹	Geen
28	Drukker valt uit (staking, etc.)	M	Ja	- Contractuele afspraken met drukker - Contract sluiten met tweede drukker (eventueel in buitenland om collectieve stakingen te omzeilen)	Uitwijken naar andere drukker
29	Vertraging in drukproces	K	Ja	- Contractueel met drukker verwerkingstijden vaststellen - Testen uitvoeren	- Drukker werkt door in avond / weekend - Tweede / andere drukker inschakelen - Drukken (en verzenden) in batches
30	Te krappe tijd voor drukken wegens late aanlevering bestand met gegevens door Den Haag aan BZK	K	Nee	- Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken - Contract sluiten met tweede drukker	- Drukker werkt door in avond / weekend - Tweede / andere drukker inschakelen
31	Overzicht van kandidaatlijsten is onjuist	K	Ja	Controle op invoer	Opnieuw drukken
32	Door bezwaarprocedure wordt het overzicht van kandidaatlijsten pas zeer laat definitief vastgesteld	K	Ja	Geen	Drukker werkt door in avond / weekend
33	Poststaking in Nederland of in buitenland	K	Ja	Geen	Post vanuit buurland verzenden

¹¹ Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
34	Stembescheiden worden onderschept tussen BZK en kiesgerechtigde	K	Ja	- Koerier¹² - Verzendenvelop is niet voorzien van uiterlijke kenmerken¹³	Geen
35	Door massale registratie kost vervaardigen stembescheiden veel meer tijd (voor BZK)	G	Ja	- Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken - Testen met drukker uitvoeren om goed inzicht te krijgen in benodigde verwerkingstijd	- Drukker werkt door in avond / weekend - Tweede / andere drukker inschakelen

¹² Verzending per koerier zou bezorging kunnen versnellen, maar is uit financieel oogpunt niet gewenst

¹³ Aan envelop is niet te zien dat deze stembescheiden bevat

2.5 Stemuitbrenging

In deze fase van de verkiezing worden de risico's nader onderverdeeld aan de hand van de waarborgen waaraan moet worden voldaan bij verkiezingen van vertegenwoordigende organen in Nederland.

2.5.1 Stemgeheim

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
36	Onderschepping (technisch) van stem op PC van kiezer	M	Nee	- In informatie voor kiezer wijzen op gevaren van software op de PC die informatie vastlegt - Gebruik van een groot aantal verschillende kandidaatcodes per kandidaat¹⁴	Geen
37	Bij uitbrengen van stem op PC leest iemand mee	M	Ja¹⁵	- In informatie kiezer wijzen op risico - Gebruik van een groot aantal verschillende codes per kandidaat - Toegangscodes worden verhuuld weergegeven¹⁶	Geen
38	Tijdens verzenden van stem via internet wordt stem onderschept	K	Nee	Gegevens die uitgewisseld worden tussen PC van kiezer en stembus zijn versleuteld¹⁷	Geen

¹⁴ Hierdoor kan onderschepper niet direct achterhalen op wie is gestemd

¹⁵ Kan ook gebeuren bij invullen van briefstembiljet

¹⁶ Met behulp van sterretjes (*****) op het beeldscherm

¹⁷ M.b.v. 128-bit encryptie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
39	Na ontvangst van stem wordt relatie gelegd tussen kiezer en stem	K/G ¹⁸	Ja	- Geen vastlegging persoonsgegevens in stemdienst, alleen anonieme gegevens. - Scheiding tussen registraties¹⁹ - Beveiligingsmaatregelen omtrent vastlegging IP-adressen en telefoonnummers	Geen
40	Tijdens uitbrengen van stem via telefoon wordt stem onderschept door aftappen (technisch)	M ²⁰	Nee	- Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes - Voorlichting aan kiezer	Geen
41	Bij uitbrengen stem via telefoon kijkt iemand mee bij intoetsen	M	Ja	- In voorlichting kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid - Gebruik van overzichten van kandidaten met verschillende kandidaatcodes	Geen

¹⁸ In technische zin is het risico klein. In organisatorische zin is, indien partijen met elkaar samenspannen, het risico groot omdat daarmee de betrouwbaarheid van alle uitgebrachte stemmen in het geding kan zijn en het in theorie mogelijk is om een stem aan een IP-adres of telefoonnummer te koppelen.

¹⁹ NAW-gegevens en uitgebrachte stemmen worden gescheiden van elkaar vastgelegd

²⁰ Indien de kiezer gebruik maakt van bijvoorbeeld een bedrijfstelefooncentrale dan is het mogelijk dat die centrale het gevoerde gesprek vastlegt (dus ook de toegangscode, stemcode en kandidaatcode)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
42	Binnen stembus vindt onbewuste inbreuk op stemgeheim plaats	M	Nee	- Opleiding en training van medewerkers - Instellingen van de stembus worden vastgelegd en gecontroleerd voor en tijdens stemming	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming²¹
43	Binnen stembus vindt samenspanning plaats om preventieve maatregelen te omzeilen	K	Nee	- Functiescheiding - Controle en toezicht - Contract met leverancier - Strafmaatregelen	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming²²

²¹ Indien de ongeldigheid van het experiment leidt tot het besluit van de Tweede Kamer om één of meer leden van het Europees Parlement niet als lid toe te laten, leidt de ongeldigheid tot een herstemming. Dat is pas het geval wanneer er iets zodanig verkeerd is gegaan dat het de zetelverdeling beïnvloed kan hebben. Als de fout alleen het PC- en internetstemmen betreft, worden in een herstemming alleen degenen betrokken die zich als PC- en telefoonstemmer hadden laten registreren.

²² Zie noot 21

2.5.2 Uniciteit van de stem

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
44	Kiezer kan meerdere stemmen uitbrengen door tegelijkertijd via meerdere PC's en telefoons te stemmen	K	Nee	- Ontwerp stemtransactie (sequentiële afhandeling)²³ - Review van de source code	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁴
45	Kiezer kan uit naam van andere kiezer stem uitbrengen omdat hij diens stemcode kent ²⁵	K	Nee	- In voorlichting/Informatie kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid - Stemcode wordt bij de verzending van de stem-bescheiden afgeschermd (denk aan zogenaamde "pinmailer") - Kiezer heeft zelf toegangscode opgegeven	Geen
46	Kiezer brengt stem uit via internet / telefoon én langs andere weg (brief, etc.) ²⁶	K	Ja	Procedure gemeente Den Haag	Geen

²³ De stemdienst handelt elke stemtransactie sequentieel af en niet parallel. De integriteit van dit mechanisme is geverifieerd in de acceptatietesten en door review van de source code. Naar aanleiding van de uitkomsten daarvan is het mechanisme aangepast. Het aangepaste mechanisme is in een (tweede) review van de broncode geverifieerd.

²⁴ Zie noot 21

²⁵ Bijvoorbeeld door niet opbergen van bewaarstrook

²⁶ Hierbij kan aan de volgende twee situaties worden gedacht: 1) Een Nederlander die door Den Haag als wonend in het buitenland staat geregistreerd, vestigt zich vóór de dag van kandidaatstelling in Nederland en krijgt van de gemeente waar hij is ingeschreven vervolgens een oproepingskaart. 2) Een in Nederland wonende kiezer die "wegens beroep of werkzaamheden" als internet-/telefoonstemmer is geregistreerd, krijgt van zijn gemeente toch een oproepingskaart

2.5.3 Kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
47	Niet-kiesgerechtigden brengen stem uit via KOA	K ²⁷	Ja	Identificatieprocedure van de stembus	- Geen. Nadat een stem is uitgebracht is, is dit niet meer te corrigeren - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming²⁸

²⁷ Om dit te doen zou een niet-kiesgerechtigde een geldige combinatie van stemcode en toegangscode moeten raden. De kans dat willekeurige cijfers een geldige combinatie van toegangscode en stemcode vormen, is 1 op 400.000.000 (uitgaande van 25.000 stemmers).

²⁸ Zie noot 21

2.5.4 Integriteit

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
48	Gekozen kandidaat komt niet overeen met gewenste keuze van kiezer	K	• Ja ²⁹	• Voor definitieve stem wordt bevestiging aan kiezer gevraagd	• Geen
49	Kiezer stemt per ongeluk, na bevestiging, op andere kandidaat dan diegene waarop hij wil stemmen	K	• Ja ³⁰	• Duidelijke teksten	• Geen
50	Stemdienst legt door technische fout andere kandidaatcode vast dan de kandidaatcode die de kiezer heeft ingegeven.	K	• Ja ³¹	• Review van source code • Testen	• Geen (een correctieve maatregel zou inbreuk maken op de waarborgen omdat dat zou betekenen dat achteraf een koppeling tussen stem en kiezer zou worden gemaakt) • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³²
51	Aantal uitgebrachte stemmen is niet gelijk aan aantal ontvangen stemmen	K	• Ja	• Review van source code • Testen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ³³

²⁹ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs

³¹ Risico dat kan optreden in stemmachine

³² Zie noot 21

³³ Zie noot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
52	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door lek in de stembureau	K	• Ja ³⁴	• Review van source code • Security testen • Toegangsbeveiliging (fire wall) • Combinatie van stemcode en toegangscode moet juist zijn • Strafbbaarstelling	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁵ • Straffen
53	Niet-kiesgerechtigde kiezer stemt door inbraak in de stem-dienst van buitenaf (hacken)	K	• Nee	• Toegangsbeveiliging (firewall) • Strafbbaarstelling	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁶ • Straffen
54	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door toegang tot stembureau van binnenuit	K	• Ja ³⁷	• Authenticatie van beheerders • Functiescheiding • Beheer stembureau alleen onder toezicht • Antecedentenonderzoek personen die toegang tot stembureau hebben • Strafbmaatregelen	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁸ • Straffen
55	Stemcodes zijn te lezen door drukker, BZK, stembureau en leverancier	G	• Nee	• Beveiligingsmaatregelen bij drukker, BZK en leverancier stembureau • Controle en toezicht • Functiescheiding • Antecedentenonderzoek	• Geen

³⁴ Risico dat kan optreden in stembureau

³⁵ Zie voetnoot 21

³⁶ Zie voetnoot 21

³⁷ Risico dat kan optreden in stembureau

³⁸ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
56	Beheerders van stem-dienst manipuleren inhoud van de stembus, kiesregister en/of overzicht van kandidatenlijsten	K	Ja	- Authenticatie van beheerders - Versleuteling van de stembus - Functiescheiding - Controle en toezicht - Van kritieke bestanden wordt op bepaalde momenten een vingerafdruk gemaakt zodat wijzigingen gedetecteerd worden - Antecedentenonderzoeken - Strafmaatregelen	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming³⁹
57	Nadat de kandidaatcode ingetoetst is door de kiezer wordt de kandidaatcode gewijzigd	K	Ja⁴⁰	- Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteitcontroles in de stembus - Review van source code - Na bevestiging van de gemaakte keuze door de kiezer wordt de stem versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau. Bij wijziging stem wordt deze onleesbaar	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴¹

³⁹ Zie voetnoot 21

⁴⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴¹ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
58	De beheerder van de stembus heeft toegang tot vitale onderdelen van de stembus	G	Nee	- Vier-ogen-principe - Geen beheer op afstand - Controle/Toezicht - Wachtwoorden onder beheer bij andere instantie dan leverancier van de stembus	Overgaan tot briefstemmen
59	Na onderbreken of sluiting wordt inhoud van de stembus, kiesregister en/of kandidatenlijst gewijzigd	K	Ja⁴²	- Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteit-controles in de stembus - Gebruik van vingerafdrukken - De stem wordt versleuteld met de cryptografische sleutel van het stembureau waardoor wijziging niet mogelijk is. - Bij wijziging stem wordt dit gedetecteerd - Authenticatie van beheerders van de stembus door een persoonlijke inlognaam - Functiescheiding - Controle/toezicht - Strafmaatregelen	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴³

⁴² Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
60	Voorzitter en/of leden van het Stembureau negeren een niet-integere situatie of spannen samen met anderen	K	Ja	- Stembureau bestaat uit meerdere leden - Autorisatie dmv wachtwoorden - Logging van alle handelingen mbt de stendienst - Vier-ogen-principe - Opening en stemopneming zijn openbaar toegankelijk - Antecedentenonderzoek leden stembureau	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁴
61	Stembus bevat reeds stemmen voor aanvang stemming	K	Ja⁴⁵	- De stendienst voert controles uit om na te gaan of de stembus leeg is - Gebruik van vingerafdruk stembus	Stembus leeg maken
62	Uitgebrachte stem wordt niet meegeteld	K	Ja	- Testen - Tellercontroles⁴⁶	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁴⁷

⁴⁴ Zie voetnoot 21

⁴⁵ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁴⁶ Vergelijking van aantal kiezers in kiesregister en aantal stemmen in stembus

⁴⁷ Zie voetnoot 21

2.5.5 Controleerbaarheid

De met de controleerbaarheid gepaard gaande risico's zijn onderverdeeld in de vijf fasen die in de offerteaanvraag⁴⁸ zijn onderkend, alsmede de evaluatie die aansluitend aan het Experiment plaatsvindt. De verschillende risico's refereren aan de kans dat bepaalde informatie of gegevens ten onrechte niet in het proces-verbaal komen, c.q. niet in de evaluatie betrokken kunnen worden.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Vorbereiding stemming				
63	Leverancier verstrekt onjuiste gegevens ⁴⁹ met betrekking tot de stemming	K	• Ja	• Testen • Controle	• Aanpassen en opnieuw verstrekken
	Gereedmaken van de stemming				
64	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van gereedheid van technische voorzieningen	M	• Ja	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen
65	Leverancier geeft onjuist / onvolledig beeld van aanwezigheid van kiezersregistratie	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen

⁴⁸ Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen, bijlage 6: "Door leverancier te leveren informatie / gegevens ten behoeve van de verantwoording over het verloop van de verkiezingen voor het Europees Parlement én voor de evaluatie van het Experiment met kiezers in het buitenland

⁴⁹ Het gaat om: de aanduiding van de kieskring, de aanduiding welk stembureau verantwoordelijk is voor dit deel van de verkiezing, de aanduiding van de periode van stemming en de aanduiding om welke verkiezingen het gaat

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
66	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich in kiezersregistratie bevinden	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen
67	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld om een stem uit te brengen	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Ingebrekestelling
68	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich hebben aangemeld, maar geen stem hebben uitgebracht	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Ingebrekestelling
69	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden hun stem hebben uitgebracht	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁰

⁵⁰ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
70	Leverancier geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden volgens de kiezersregistratie hun stem nog uitbrengen	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen
71	Leverancier is niet in staat meteen gegevens / informatie ⁵¹ te leveren over storingen, incidenten en problemen die het stemproces dreigen te doorbreken	M	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵²
	Afsluiting van de stemming				
72	Leverancier kan niet voorkomen dat stemmen worden uitgebracht na sluiting van de stemming	K	• Nee	• Testen • Controle • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵³

⁵¹ Aard, beschrijving, verwachte tijdsduur en consequenties voor verdere verloop van stemming

⁵² Zie voetnoot 21

⁵³ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
73	Leverancier is niet in staat informatie / gegevens te leveren over de handelingen ten behoeve van sluiten en het tijdstip van sluiten van stemming	K	Ja	- Testen - Contract (inclusief SLA)	- Bemiddeling - Ontbinden contract - Ingebrekestelling - Aflasten experiment
74	Leverancier is niet in staat alle of een deel van de gegevens te bewaren / leveren die een hertelling mogelijk moeten maken	K	Ja	- Testen - Gebruik maken van back-up van de stembus die bij sluiting van de stemming wordt aangemaakt - Contract (inclusief SLA)	- Bemiddeling - Ontbinden contract - Ingebrekestelling - Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁵⁴
	Stemopneming				
75	Leverancier kan niet de starttijd van de stemming aangeven	K	Ja	- Testen - Contract (inclusief SLA)	- Bemiddeling - Ontbinden contract - Ingebrekestelling - Aflasten experiment
76	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per kandidaat zijn uitgebracht	K	Ja	- Testen - Controle - Contract (inclusief SLA)	- Bemiddeling - Ontbinden contract - Ingebrekestelling - Tellen buiten de stembus - Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁵

⁵⁴ Zie voetnoot 21⁵⁵ Zie voetnoot 21

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
77	Bij stemopneming blijkt de private sleutel van het stembureau niet beschikbaar te zijn	K	Nee	• Back-up van het sleutelpaar	• Geen
78	Leverancier kan niet aangeven hoeveel stemmen per lijst zijn uitgebracht ⁵⁶	K	• Ja	• Testen • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Tellen buiten de stembureau • Stemming ongeldig verklaren/herstemming⁵⁷
	Evaluatie				
79	Leverancier kan niet / onvolledig evaluatiegegevens ⁵⁸ verstrekken	K	• Ja	• Testen • Contract (inclusief SLA)	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling

⁵⁶ Per lijst dient te worden aangegeven het lijstnummer en de aanduiding van de politieke groepering die boven aan de kandidatenlijst staat

⁵⁷ Zie voet noot 21

⁵⁸ Daarbij kan gedacht worden aan gegevens die o.a. de volgende vragen kunnen beantwoorden: "Hoe vaak is het niet gelukt om te stemmen en wat zijn daar de redenen van geweest?", "Zijn er pogingen gedaan om de uitgebrachte stemmen te manipuleren. Voor een volledig overzicht zij verwezen naar bijlage 6 van de Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen

2.5.6 Hertelling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
80	Bij hertelling blijkt verschil met oorspronkelijke telling	K	• Ja	• Testen	• Stemming ongeldig verklaren/ herstemming ⁵⁹
81	Stemmen zijn niet te ontsleutelen in de stembus	K	• Nee	• Testen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶⁰ • Tellen buiten de stembus
82	Door calamiteit gaat inhoud stembus verloren	K	• Ja	• Back-up van de stembus	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶¹
83	Hertellen blijkt niet mogelijk	K	• Ja	• Geen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming ⁶²

⁵⁹ Zie voetnoot 21⁶⁰ Zie voetnoot 21⁶¹ Zie voetnoot 21⁶² Zie voetnoot 21

2.5.7 Toegankelijkheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
84	Apparatuur en/of programmatuur van de kiezer is ongeschikt om via internet én telefoon te stemmen	K	Nee	- Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief - Demonstratieversie beschikbaar⁶³ - Stemdienst zoveel mogelijk onafhankelijk van hard- en software	Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁴
85	PC van kiezer accepteert geen "cookies"	M	Nee	- Voorlichting/Informatie - Ondersteuning door Servicedesk BZK	- Andere PC gebruiken - Stemmen per telefoon
86	Apparatuur en of programmatuur van de kiezer functioneert niet op moment van stemming	M	Nee	Stemming over meerdere dagen	- PC en telefoon zijn breed voorhanden middelen⁶⁵ - Stemmen op ander moment binnen stemperiode - Andere pc of telefoon gebruiken⁶⁶
87	Kiezer vergeet toegangscode	G	Nee	- Bewaarstrook - Voorlichting/Informatie	Geen
88	Identificatie methode met toegangscode en stemcode is gebruikersonvriendelijk, waardoor voor kiezer toegankelijkheid afneemt	K	Nee	- Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief - Demonstratieversie beschikbaar - Voorlichting/Informatie	Geen

⁶³ Demonstratieversie beschikbaar vanaf start registratieperiode. Kiezer kan vooraf toegankelijkheid van de stemdienst met zijn apparatuur en programmatuur beproeven

⁶⁴ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefooncel

⁶⁵ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefooncel

⁶⁶ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC en telefoon; denk ook aan internetcafé en telefooncel

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
89	Lagere toegankelijkheid voor mindervalide doelgroep	M	Nee	- Registratie en stembescheiden in andere vorm (braille) - Gebruik van aangepaste apparatuur	Geen

2.5.8 Transparantie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
90	Kiezer vertrouwt stembus niet	M/G	Nee	Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk	Geen
91	Kiezer begrijpt stembus niet	K	Nee	- Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk - Voorlichting/Informatie - Demonstratieversie - Inzage in specifiek voor de stembus ontwikkelde broncode ⁶⁷	Geen
92	Verwarring bij kiezer over overzicht van kandidaatlijsten met verschillende kandidaatcodes	K	Nee	- Voorlichting/Informatie - Duidelijk overzicht van kandidaten	Informatieverstrekking door servicedesk BZK
93	Servicedesk ministerie van BZK niet beschikbaar	K	Ja	Ruime openings⁶⁸ - en beschikbaarheidseisen servicedesk	Uitwijk e.d. voorzien in calamiteitenplan

⁶⁷ Risico van het geven van inzage in de source code is de mogelijkheid voor hackers om zich toegang te kunnen verschaffen

⁶⁸ Tijdens stemperiode 24 uur per dag geopend

2.5.9 Stemvrijheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
94	Kiezer kan niet in alle vrijheid stem uitbrengen ('family voting')	M	Ja⁶⁹	Kiezer wijzen op dit risico	Geen

⁶⁹ Dit risico is bij elke vorm van kiezen buiten een gecontroleerde omgeving (stemlokaal) mogelijk

2.5.10 Beschikbaarheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
95	Stemdienst niet beschikbaar door uitval technische voorzieningen	M	• Ja ⁷⁰	• Reparatie- en vervangingsprocedures • Beschikbaarheidseisen⁷¹ • Stemperiode omvat meerdere dagen	• Reparatie en vervanging van technische componenten • Overgaan tot briefstemmen
96	Stemdienst niet beschikbaar door brand e.d.	K	• Ja	• Eisen aan locatie waar stemdienst is ondergebracht • Beschikbaarheidseisen⁷²	• Uitwijk⁷³ • Overgaan tot briefstemmen
97	Stemdienst niet beschikbaar door massaal gebruik (meer dan 3600 per uur of in totaal meer dan maximale capaciteit van 600.000)	K	• Nee	• Stemperiode duurt meerdere dagen	• Terugvallen op briefstemmen⁷⁴

⁷⁰ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷¹ Afgesproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷² Afgesproken met leverancier in SLA (Service Level Agreement)

⁷³ Een volledige uitwijkvoorziening is voor het experiment niet beschikbaar

⁷⁴ Dit is gelet op de reële mogelijkheden om op tijd briefstembescheiden bij de kiezers te krijgen en tijdig de stemmen te kunnen ontvangen eigenlijk slechts een theoretische mogelijkheid

2.6 Stemopneming

Voor een deel hebben de voorgaande risico's (met name uit paragraaf 2.5.5 'Controleerbaarheid') ook directe invloed op de fase van stemopneming. Hoewel deze risico's hierna niet opnieuw vermeld worden, is hieronder wel een nadere uitwerking weergegeven. De genoemde risico's zijn in het bijzonder geënt op de mogelijkheid voor het internet/telefoonstembureau om het proces-verbaal van de zitting op te stellen.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
98	De stembus kan geen audit-log ⁷⁵ produceren	M	• Nee	• Testen	• Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stembus produceert via andere weg (bijv handmatig) een audit-log
99	De stembus kan het rapport met de telling van de uitgebrachte stemmen niet produceren	K	• Ja	• Testen	• Bemiddeling • Ingebrekestelling • Leverancier van de stembus produceert op basis van de kopie van de stembus het rapport • Tellen buiten de stembus
100	De stembus kan de lijst met transactiecodes niet produceren	K	• Nee	• Testen	• Leverancier van de stembus produceert handmatig een lijst met transactiecodes • Bemiddeling • Ingebrekestelling
101	De inhoud van de stembus kan niet naar	K	• Nee	• Testen	• Bemiddeling • Ingebrekestelling • Gebruik van een ander uitneembaar medium

⁷⁵ In de audit-log geeft de stembus alle handelingen weer die de stembus autonoom heeft verricht, alle handelingen van de voorzitter van het stembureau ten opzichte van de stembus, en welke kiezers hun stem (succesvol of niet) hebben proberen uit te brengen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	het uitneembaar medium ⁷⁶ geschreven worden				of andere wijze van (veilige) opslag
102	Het aantal uitgebrachte stemmen in de stembus en in het kiesregister komt niet overeen	K	• Ja ⁷⁷	• Testen • Review van source code	• Bemiddeling • Ingebrekestelling • Meerdere malen en op verschillende manieren hertellen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁸
103	Het aantal uitgebrachte stemmen komt niet overeen met het aantal uitgegeven transactiecodes	K	• Nee	• Testen • Review van source code	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁷⁹
104	Er zijn meer stemmen uitgebracht dan er kiesgerechtigden zijn	K	• Ja	• Testen • Review van source code	• Bemiddeling • Ontbinden contract • Ingebrekestelling • Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁰
105	De telsoftware ⁸¹ functioneert niet goed	M ⁸²	• Nee	• Testen	• Gebruikmaken van de telfunctionaliteit van de stembus

⁷⁶ Een kopie van de inhoud van de stembus wordt opgeslagen op een zogenoemd uitneembaar medium. Dit medium wordt vervolgens in een kluis opgeslagen

⁷⁷ Risico dat kan optreden in stemmachine

⁷⁸ Zie voetnoot 21

⁷⁹ Zie voetnoot 21

⁸⁰ Zie voetnoot 21

⁸¹ Hiermee wordt bedoeld: de telsoftware die gebruikt wordt om de telling uit te voeren buiten de stembus

⁸² Op M ingeschat omdat op dit moment dit programma zich nog in het ontwikkelstadium bevindt en er dus nog niet mee getest is

3 Politiek-bestuurlijke risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
106	Negatief advies van de Kiesraad over de AMvB ⁸³	K	Ja	Geen	- Aanpassingen - Advies gemotiveerd niet overnemen
107	Negatief advies van de Raad van State over de AMvB	K	Ja	Geen	- Aanpassingen - Advies gemotiveerd niet overnemen
108	Geen goedkeuring van Tweede Kamer voor AMvB	K	Nee	AMvB is reeds Tweede Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd	
109	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor Experimentenwet	K	Nee	De Experimentenwet Kiezen op Afstand is op 11 december 2003 in het Staatsblad geplaatst (Staatsblad 2003, 569)	
110	Geen goedkeuring van Eerste Kamer voor AMvB	K	Nee	AMvB is reeds Eerste Kamer (via voorhangprocedure) gepasseerd	
111	Niet of niet-tijdig, overeenstemming over verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen minister voor BVK en de burgemeester van Den Haag	M	Nee	- Overleg - Samenwerkingsprotocol opstellen tussen minister voor BVK en burgemeester Den Haag	Indien geen overeenstemming, kan de registratie van buitenlandstemmers bij een andere gemeente of bij de minister belegd worden⁸⁴

⁸³ Algemene Maatregel van Bestuur (ontwerp) houdende regels ter uitvoering van de Experimentenwet Kiezen op Afstand

⁸⁴ De Experimentenwet bevat deze mogelijkheid. De wet voorziet niet in de variant dat de minister niet alleen de registratie van de kiesgerechtigdheid overneemt, maar de stemmen ook nog eens niet in de reguliere kieskring (Den Haag) laat terecht komen (maar in plaats daarvan bijvoorbeeld rechtstreeks aan het centraal stembureau zendt)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
112	Verstoorde bestuurlijke verhouding tussen Den Haag en BZK	M	Ja	Afgeronde verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling vastgelegd in een convenant	Bestuurlijk overleg
113	Het oorspronkelijk toegekende budget is niet langer beschikbaar, of wordt verkleind door bezuinigingen	M	Ja	Geen	Extra middelen vrijmaken
114	Voor gemaakte fouten moeten de minister voor BVK en/of de burgemeester van Den Haag verantwoording afleggen	M	Ja	Verantwoordelijkheids- en bevoegdheidsverdeling tussen BZK en Den Haag	Geen
115	De minister voor BVK wordt ter verantwoording geroepen in de Tweede Kamer	M	Ja	- Testen - Risicoanalyse - Contractuele afspraken	Geen
116	Stemuitslag voor PC- en telefoonstemmen wordt ongeldig verklaard ⁸⁵	K	Ja	- Testen - Beveiligings- en calamiteitenplannen	Stemming ongeldig verklaren / herstemming⁸⁶
117	Negatieve publiciteit in de pers	M	Ja	- Voorlichting/ Informatieverstrekking en woordvoering - Transparantie/openheid	Geen
118	Ronselen, of opkopen van stemmen op grote schaal	M	Ja	Strafbaarstelling	

⁸⁵ Zie noot 21

⁸⁶ Zie noot 21

4 Juridische risico's

Dit hoofdstuk omvat de risico's die te maken hebben met het contract tussen BZK en de leverancier van de stembienst

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
119	BZK stelt de leverancier in gebreke omdat de stembienst niet kan worden geaccepteerd	M	Nee	- Contract (inclusief SLA) - Acceptatietesten - Bemiddeling	- Leverancier lost gebreken op - Schadevergoeding - Andere leverancier opdracht geven om stembienst te leveren

5 Organisatorische risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
	Leverancier van de stembienst				
120	Faillissement leverancier	K	• Nee	• Bankgarantie • Contract, algemene voorwaarden • Intellectueel eigendom stembienst bij BZK	• Indien stembienst (bijna) afgerond is, stembienst zelf exploiteren of door andere aanbieder laten leveren
121	Leverancier heeft meer tijd nodig voor afronding stembienst	M	• Nee	• Contract, algemene voorwaarden	• Meer inzet door leverancier • Boete • Bemiddeling • Ingebrekestelling
122	Personeel leverancier maakt zich schuldig aan fraude, diefstal, nalatigheid of misbruik	K	• Nee	• Vertrouwelijkheids- en geheimhoudingsverklaring • Antecedentenonderzoek • Functiescheiding	• Aangifte • Opzegging contract • Bemiddeling • Ingebrekestelling
	De stembienst				
123	Stembienst voldoet niet aan waarborgen en eisen van BZK	G	• Nee	• Aanbestedingsprocedure • Acceptatieprocedure • Testen • Gebruikersproef	• Experiment geen doorgang laten vinden • Ingebrekestelling • Bemiddeling
	PC- en telefoonstembureau				
124	Voorzitter van het stembureau valt uit	K	• Ja	• Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval • Stembureau bestaat uit drie leden	• Op basis van Kieswet treedt het tweede lid van stembureau als voorzitter op • plaatsvervangende leden
125	Lid van het stembureau valt uit	K	• Ja	• Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval	• Op basis van Kieswet treedt een plaatsvervangend lid op

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
				• Stembureau bestaat uit drie leden • Er is voorzien in een aantal plaatsvervangende leden	
	Projectorganisatie BZK				
126	Budgetoverschrijding	K	• Ja	• Begroting • Controle	• Aanvraag aanvullend budget
127	Deskundigheid te geconcentreerd	K	• Ja	• Interne kennisoverdracht • Vervangingsprocedure	• Terugval op papieren vastlegging van afspraken e.d.
128	Grote afhankelijkheid van voorzieningen	K	• Nee	• Ontruimingsprocedures⁸⁷	• Geen
129	Capaciteit servicedesk onvoldoende	M	• Ja	• Plan voor opschalen personeel	• Inhuur extra personeel

⁸⁷ Ontruimingsplan

6 Technisch / Operationele risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
130	Communicatieverbindingen tussen stembureau en stembureau vallen uit	M	Nee	- Stembureau huisvesten op dezelfde locatie als stembureau - Indien stembureau niet bij stembureau is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen	- Communicatieverbindingen herstellen - Indien stembureau niet bij stembureau is gehuisvest, stembureau alsnog daar naar verplaatsen
131	Toegang van onbevoegden tot locaties waar apparatuur van de stembureau staat	K	Ja	- Opstelling apparatuur van stembureau in beveiligde ruimte - Bemande receptie - Bezoekersprocedure⁸⁸ - Controle op beveiliging	Aangifte
132	Onbevoegde toegang tot de programmatuur van de stembureau ('hacking')	M	Nee	- Beveiligingsmaatregelen - Beveiligingsaudits - Testen	- Afsluiten stembureau - Aangifte - Overgaan tot briefstemmen - Herstemming⁸⁹
133	(Distributed) Denial of Service attack: (D)DOS-aanval	G	Nee	Detectiemaatregelen	- Als (D)DOS-aanval via internet wordt uitgevoerd: afsluiten stembureau voor internetstemmen, alleen doorgaan met telefoonstemmen - De computers waarvandaan de aanval wordt uitgevoerd, kunnen worden geblokkeerd in de firewall ("blacklist")

⁸⁸ Aanmelding vooraf is vereist, legitimatiebewijs, begeleiding naar locatie, logboek

⁸⁹ Zie noot 21

134	Kiezer denkt met de stembus te communiceren, doch communiceert met een dienst die de stembus imiteert of op de stembus lijkt (spoof/man-in-the-middle)	M	Nee	Kiezer voorlichten over de wijze waarop het certificaat gecontroleerd kan worden	- Internetstemmen afsluiten - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁰
135	Er worden speciale virussen, worms of trojans ontwikkeld om de stembus, of de PC van een kiezer die van de stembus gebruik maakt, aan te vallen	K	Nee	- Bescherming van de stembus door firewalls en een intrusion detection system - Detectie van virussen, worms en trojaanse paarden door gespecialiseerde instellingen (bijv Govcert)	- Internetstemmen afsluiten - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹¹
136	De integriteit van de stembus is gecompromitteerd, maar dit wordt niet opgemerkt	K	Ja	Toepassen van detectiemaatregelen	Geen – het is immers niet gedetecteerd
137	In de gebruikte standaardsoftware zit computercode die de stemmen of het stemproces manipuleert	K	Nee	Testen	* Overgaan tot briefstemmen * Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹²
138	In de standaard software zitten (veiligheids-) fouten	M	Nee	Toepassen van de laatste versies en patches	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹³

⁹⁰ Zie noot 21⁹¹ Zie noot 21⁹² Zie noot 21

139	De registratie bij BZK waarin de NAW gegevens van de kiezers zijn opgeslagen raakt gecompromitteerd, of functioneert niet	K	Ja	- Registratie is niet gekoppeld aan een netwerk - Toegang tot de registratie is voorzien van een username en password - Maken van een back-up - Afsluiten van een service-contract voor het register	Terugzetten van de back-up
140	Kiezer wordt tijdens het stemmen via internet geconfronteerd met pop-up advertenties ⁹⁴ met meldingen van politieke aard	K	Nee	- Voorlichting aan de kiezer - De kiezer kan het verschijnen van de pop-ups blokkeren	- De kiezer kan de boodschap negeren - De kiezer kan stemmen via de telefoon
141	Manipulatie van stemdienst door toegang tot source code stemdienst	K	Nee	- Review broncode - Veilige procedure voor code-generatie - Antecedentenonderzoek programmeurs	- Indien tijdig geconstateerd: aanpassing van source code - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁵
142	Overdracht van geanonimiseerde kiezersgegevens van BZK aan de leverancier mislukt ⁹⁶	K	Nee	Testen	Opnieuw genereren en/of aanleveren van kiezersinformatie
143	Het terugzetten van de back-up van de stemdienst lukt niet	M	Nee	Testen	Geen
144	De lokatie waar de stemdienst is opgesteld is niet toegankelijk	K	Nee	Vooraf aanmelden van lijst met personen die toegang hebben	Beheer op afstand

⁹³ Zie noot 21.⁹⁴ Plotseling opkomende computerschermen met meldingen; doorgaans advertenties⁹⁵ Zie noot 21⁹⁶ Door bijvoorbeeld onleesbare data

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
145	Configuratiefouten leiden tot niet-correct functioneren (crashes, onjuiste tellingen, etc.)	M	Nee	- Testen - Verbandscontroles - Code Review	- In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁷
146	Onachtzaamheid of bedienfouten bij beheerders	M	Nee	- Functiescheiding 4-ogen principe - Toezicht	- Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁸
147	Onachtzaamheid of bedienfouten bij leden stembureau	K	Ja	- Functiescheiding 4-ogen principe inclusief bevestiging van cruciale handelingen middels PIN codes	- Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden (tijdelijk onderbreken van de stemdienst kan gecorrigeerd worden; sluiten kan niet gecorrigeerd worden) - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming⁹⁹
148	Falen van apparatuur	K	Ja	- Dubbel uitvoeren van gevoelige apparatuur - Beschikbaarheid reserve apparatuur	Installeren van reserve of vervangende apparatuur

⁹⁷ Zie noot 21⁹⁸ Zie noot 21⁹⁹ Zie noot 21

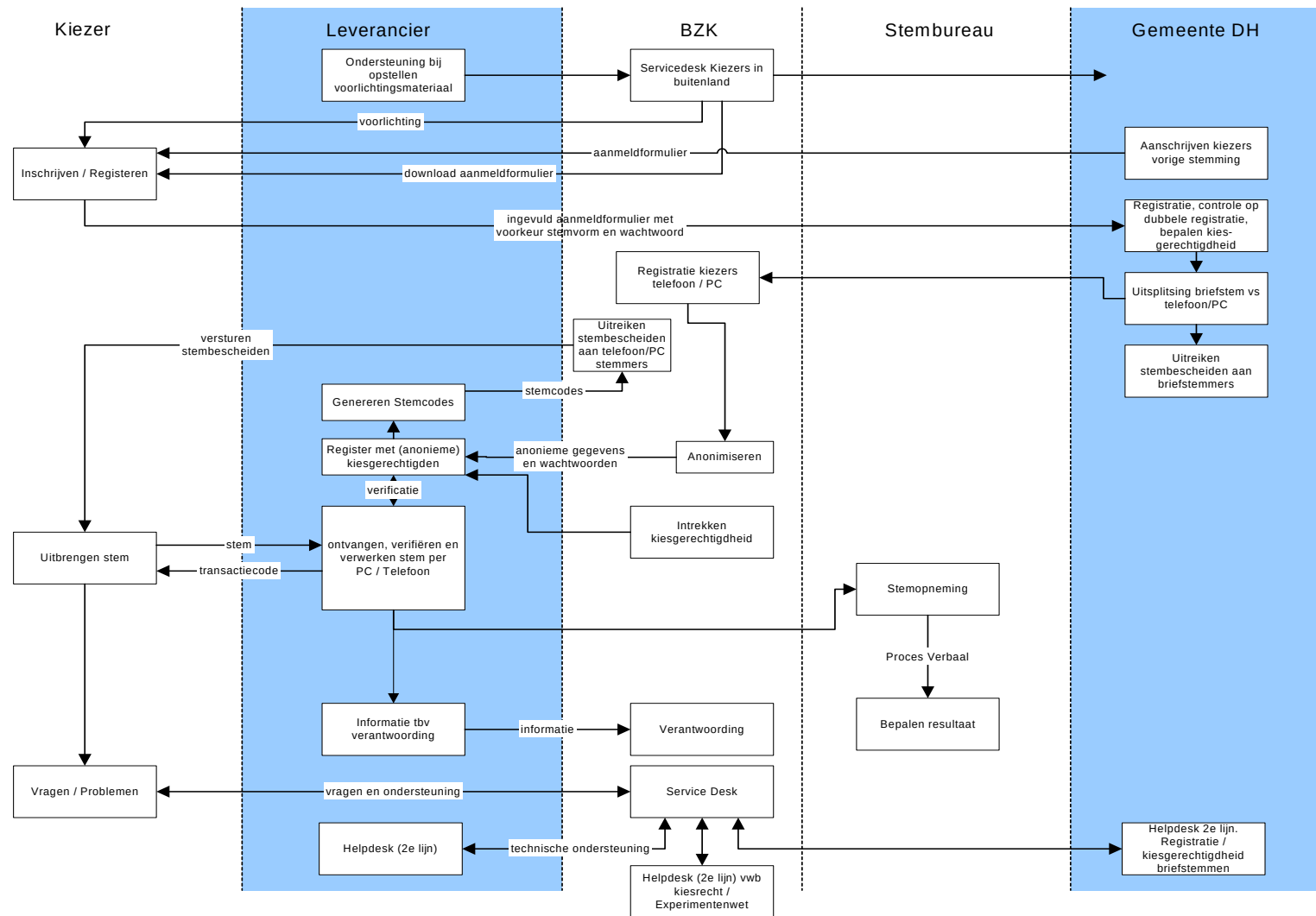
				op locatie Support contracten met toeleveranciers met zeer korte responsrijtijden	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰⁰
149	Falen van apparatuur of programmatuur wordt niet (tijdig) gedetecteerd	M	Nee	24 uren beheer op locatie - gebruik van geautomatiseerd netwerk- en systeemmanagement systeem die semafoonmeldingen genereert	- In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming¹⁰¹

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel
--	--------	------	------------------	---------------------------------	---------------------------------

¹⁰⁰ Zie noot 21¹⁰¹ Zie noot 21

150	Communicatie tussen stembureau en stembureau wordt afgeluisterd	K	Nee	- Stembureau huisvesten op locatie stembureau - Er worden geen privacy- of anderszins vertrouwelijke gegevens uitgewisseld tussen stembureau en stembureau - Gebruik van versleutelingstechnologieën	Alsnog verhuizen stembureau naar locatie stembureau
151	Logbestanden worden gemanipuleerd	K	Nee	- Autorisaties zodat beheerders geen schrijfrechten hebben op logbestanden - Logbestanden wegschrijven naar separate machine (zgn. loghost) waar separaat toegangsregime geldt.	Raadplegen van het logbestand op de loghost
152	Externe omstandigheden (brand, explosie, etc.) die locatie stembureau beïnvloeden waardoor stembureau kapot gaat of gestopt moet worden	K	Ja	- Beveiligingsbeleid en maatregelen tav roken, vuur etc. - Fysieke beschermende maatregelen	Brandblusinstallatie

7 Bijlage A Procesbeschrijving



Bijlage 4

**Risicoanalyse Kiezen op Afstand. Kiezers in het buitenland
(Experiment verkiezing leden Tweede Kamer 2006)**

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

RISICOANALYSE KIEZEN OP AFSTAND

Kiezers in het buitenland

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

15 februari 2007

status Definitief

versie 1.0

Inhoudsopgave

1	Inleiding	2
1.1	Doel van de risicoanalyse	2
1.2	Indeling en opzet	2
1.3	Betrokken organisaties	3
1.4	Overige opmerkingen	3
1.5	Maatregelen leiden tot nieuwe risico's	3
2	Risico's per stap in het stemproces	1
2.1	Het informeren en uitnodigen van kiesgerechtigden	1
2.2	Het aanmelden en registreren van kiesgerechtigden	2
2.3	Het bepalen van kiesgerechtigdheid (inwilliging)	5
2.4	Gereedmaken van de stembus en het verzenden van stembescheiden	6
2.5	Stemuitbrenging	10
2.6	Stemopneming en het bepalen van de uitslag	29
3	Politiek-bestuurlijke risico's	31
4	Juridische risico's	32
5	Organisatorische risico's	33
6	Technisch / Operationele risico's	35
7	Bijlage A Procesbeschrijving	41

1 Inleiding

1.1 Doel van de risicoanalyse

Dit document inventariseert de mogelijke risico's die zich kunnen voordoen bij een experiment waarbij de kiezers in het buitenland (ook) kunnen stemmen per internet.

1.2 Indeling en opzet

Voor het inventariseren en rangschikken van de risico's is gebruik gemaakt van meerdere invalshoeken. De gehanteerde invalshoeken zijn:

- **Risico's per stap in het stemproces.** Deze risico's zijn gerelateerd aan achtereenvolgens het informeren en uitnodigen van (mogelijke) kiesgerechtigden, het aanmelden en registreren van kiesgerechtigden, het bepalen van de kiesgerechtigdheid (inwilliging), het gereedmaken van de stembus, het verzenden van de stembus, de stemuitbrenging, de stemopneming en het bepalen van de uitslag.
- **Politiek-bestuurlijke risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan politiek-bestuurlijke besluitvormingstrajecten, beslissingen, overwegingen, beleid, wet- en regelgeving.
- **Organisatorische risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de organisaties die het experiment uitvoeren;
- **Juridische risico's.** Deze risico's zijn met name gerelateerd aan de afspraken met leverancier van de stembus.
- **Technische / Operationele risico's.** Deze risico's zijn gerelateerd aan de middelen (ICT en anderszins) die ingezet worden in de stembus.

Voor elk risico is de waarschijnlijkheid van het optreden ingeschat (**K**lein, **M**iddel of **G**root) en zijn (preventieve en correctieve) maatregelen benoemd.

In de vierde en vijfde kolom van elke tabel ("Bestaand risico?" en "Nieuw t.o.v. 2004?") wordt aangegeven of het genoemde risico ook:

- bij de huidige reguliere wijzen van stemmen vanuit het buitenland (brief, volmacht en kiezerspas), en/of
- bij het eerdere experiment met internet- en telefoonstemmen in 2004

kan/kon optreden. De risico's die inherent zijn aan de huidige wijzen van stemmen en niet optreden bij internetstemmen worden niet genoemd. In die zin is op basis van deze kolommen geen objectieve vergelijking mogelijk.

Door middel van het 'vet' markeren van het genoemde risico, is aangegeven dat het betreffende risico ook daadwerkelijk is voorgekomen tijdens het experiment in 2006. Vanuit dat perspectief zijn na afloop van het experiment ook risico's die zich in de praktijk hebben voorgedaan toegevoegd in de onderhavige risicoanalyse. Op die wijze geeft deze analyse een zo compleet mogelijk beeld, met name met het oog op de eventuele toekomstige inzet van internetstemmen.

1.3 Betrokken organisaties

1.3.1 Gemeente Den Haag

Waar gesproken wordt over Den Haag, wordt de gemeente Den Haag bedoeld. De gemeente Den Haag heeft op grond van de Kieswet specifieke verantwoordelijkheden ten aanzien van de kiesgerechtigden die hun werkelijke woonplaats buiten Nederland hebben. Deze specifieke bevoegdheden hebben betrekking op:

- de registratie van de kiesgerechtigdheid;
- het bijhouden van een register (het zogenaamde semi-permanent bestand kiezers buiten Nederland) van personen aan wie voor elke verkiezing voor de TK en het Europees Parlement een formulier tot registratie wordt toegezonden;
- het verwerken van verzoeken tot briefstemmen, het verzenden van de stembescheiden voor het briefstemmen en het inrichten van een of meer briefstembureau(s).

Alle vanuit het buitenland uitgebrachte stemmen worden meegeteld in de kieskring Den Haag. Ten aanzien van deze stemmen heeft de burgemeester van Den Haag een verantwoordelijkheid als voorzitter van het hoofdstembureau van de kieskring Den Haag.

1.3.2 Hoogheemraadschap van Rijnland / Waterschapshuis

Om gebruik te kunnen maken van de stembus heeft BZK een samenwerkingsconvenant gesloten met het Hoogheemraadschap van Rijnland en het Waterschapshuis. Het Hoogheemraadschap van Rijnland is mede-eigenaar van een octrooi dat de vinding waarop de stembus is gebaseerd beschermt. Het Waterschapshuis heeft de stembus ontwikkeld en is belast met operationele taken voorafgaand en gedurende de stemming. Hiertoe heeft het Waterschapshuis met een aantal externe partijen een contract gesloten.

1.4 Overige opmerkingen

Waar in de tabel gesproken wordt over preventieve danwel correctieve maatregelen, blijft de in de wet- en regelgeving vastgelegde bevoegdheidsverdeling om een dergelijke maatregel daadwerkelijk te nemen van kracht.

Bij meerdere risico's staat in de tabellen onder de kolom 'correctieve maatregelen' de maatregel "Stemming ongeldig verklaren / herstemming" beschreven. Indien de ongeldigheid van het experiment leidt tot het besluit van de Tweede Kamer om één of meer leden van de Tweede Kamer niet als lid toe te laten, leidt de ongeldigheid tot een herstemming. Dat is pas het geval wanneer er iets zodanig verkeerd is gegaan dat het de zetelverdeling beïnvloed kan hebben. Als de fout alleen het internetstemmen betreft, worden in een herstemming alleen degenen betrokken die zich als internetstemmer hadden laten registreren.

1.5 Maatregelen leiden tot nieuwe risico's

Sommige preventieve of correctieve maatregelen die getroffen zijn om het effect van een risico te beperken leiden zelf ook weer tot nieuwe risico's. Hieronder staan een aantal voorbeelden van risico's waar dit zich voordoet.

Zo is een groot aantal risico's gerelateerd aan het registratieproces. Omdat uit vorige experimenten en het briefstemmen bekend was dat veel kiezers niet tijdig hun stembescheiden ontvangen (risico 22) is er voor gekozen om de mogelijkheid te bieden om een vervangende stemcode aan te vragen. Dit is door kiezers sterk gewaardeerd. Tegelijkertijd ontstaan hierdoor nieuwe risico's. Omdat voorkomen moet worden dat een kiezer meerdere keren kan stemmen moet, tegelijkertijd met het uitreiken van een vervangende stemcode, de stemcode die initieel is verzonden ongeldig worden gemaakt. Om dit te kunnen doen moet er een relatie worden aangehouden tussen de kiezer en de stemcode die aan hem is uitgereikt. Idealiter wordt dit, vanuit de eis van stemgeheim, totaal niet gedaan. Om het stemgeheim in stand te houden zijn vervolgens meerdere maatregelen genomen; zoals voorafgaand aan de stemperiode worden alle bestanden waaruit de relatie kan worden afgeleid vernietigd en er kunnen geen vervangende stemcodes worden uitgereikt tijdens de stemperiode zelf. Doordat er tijdens de productie wel een relatie gelegd moet worden, nemen ook hier de risico's toe dat er met de productie iets mis gaat (zoals stemcode in een envelop bij een andere kiezer).

2 Risico's per stap in het stemproces

2.1 Het informeren en uitnodigen van kiesgerechtigden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
1	Kiezers zijn niet op de hoogte van mogelijkheid om per brief, internet, volmacht of kiezerspas te stemmen	G	Ja	- Voorlichting/Informatie aan kiezers - Voorlichting/Informatie aan gemeenten¹ - Voorlichting/Informatie via BuZa en Den Haag - Intermediairs² inzetten om het bereik te vergroten	Geen	Ja. Kiezers blijken pas laat (na sluiting registratiedatum) op de hoogte te zijn, doordat de media pas dan aandacht besteed.
2	Voorlichting / Informatiemateriaal bevat onjuiste informatie	K	Ja	- Controleren voorlichtingsmateriaal - Testen van voorlichtingsmateriaal in gebruikersproef	Voorlichting via internetsite (www.uheefthetvoorhetzeggen.nl), KOA site (www.kiezenuithetbuitenland.nl) en Servicedesk-BZK alsnog juiste informatie verstrekken, waar noodzakelijk en mogelijk via buitenlandse vertegenwoordigingen en eventueel via de media	Nee
3	Het is onduidelijk voor kiezer waar hij met vragen terecht kan ³	M	Ja	- Voorlichting/Informatie aan kiezers - Voorlichting/Informatie aan gemeenten⁴ en andere instanties	Voorlichting via internetsite (www.uheefthetvoorhetzeggen.nl), KOA site (www.kiezenuithetbuitenland.nl) en Servicedesk-BZK alsnog juiste informatie verstrekken, waar noodzakelijk en mogelijk via buitenlandse vertegenwoordigingen en eventueel via de	Ja. Voor kiezers was het met name lastig dat zowel DH als BZK een helpdesk hadden .

¹ Via de gemeenten wordt de doelgroep ingelicht, maar ook het eigen (balie-)personeel

² Bijvoorbeeld ambassades, Wereldomroep, etc

					media	
4	Semi-permanente registratie Den Haag bevat fouten of is niet beschikbaar waardoor kiezers geen uitnodiging krijgen	K	Ja	- Voorlichting aan kiezers - Controleren semi-permanente registratie (verantwoordelijkheid Den Haag)	Kiezers kunnen zich alsnog registreren door een registratieformulier via een website te downloaden (beschikking hebben over uitnodiging is geen vereiste) of via de site van gemeente Den Haag	Ja. Fouten zijn gecorrigeerd voor zover tijdig bekend.

2.2 Het aanmelden en registreren van kiesgerechtigden

	Risico	Kan s	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
5	Kiezer geeft niet aan op welke wijze hij wil stemmen. (Registratieformulier / aanmeldingsite onjuist ingevuld)	M	Ja	- Ontwerp formulier / aanmeldingsite - Controles in aanmeldingsite op juistheid en volledigheid gegevens - Voorlichting/Informatie	In geval van ongeldige handtekening / overige onderdelen: conform bestaande procedure Den Haag (achterkant van D3 formulier wordt ingevuld en terug gestuurd naar registrerende)	Nee
6	Het is onduidelijk voor kiezer aan welke instantie hij zijn registratieformulier moet sturen	M	Ja	- Voorlichting / Informatie - E-formulieren	Doorsturen formulier naar juiste instantie	Ja
7	Registratieformulier komt niet op tijd aan bij Den Haag	G	Ja	- Ruime openstelling registratie⁵ - Voorlichting/Informatie om kiezers te wijzen op registratietermijn	Geen	Ja. Twee redenen: te late inzending en lange tijdsduur internationale postverzending
8	Den Haag stelt gemeente	M	Ja	Wanneer er sprake is van een M3	Geen	Nee

³ Door veelheid aan betrokken instanties (gemeente kiezer, Den Haag, ministeries van BZ en BZK, ambassades, consulaten, etc.)

⁴ Via de gemeenten wordt de doelgroep ingelicht, maar ook het eigen (balie-)personeel

⁵ al is deze door de vervroegde verkiezingen in 2006 korter geweest dan gebruikelijk

	Risico	Kan s	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	(waar kiezer is ingeschreven) niet op de hoogte van (al dan niet) inwilliging van registratieverzoek			registratie, is er tussen de gemeente Den Haag en de afzonderlijke gemeenten telefonisch contact over inwilliging. Daarna wordt het inwilligingbesluit via de fax, mail of post naar de gemeente verzonden		
9	Eén kiezer registreert zich meerdere malen door insturen van meerdere registratieformulieren	K	Ja	Strafbaarstelling (Kieswet)	Controle bij registratie door Den Haag. In registratiebestand kan het systeem nagaan of er dubbele registratieverzoeken zijn	Nee
10	Bewijzen van Nederlanderschap niet gevoegd bij registratieformulier	K	Ja	- Voorlichting/Informatie - Duidelijk op het formulier (D3) zetten dat dit vereist is	Bestaande procedure (Den Haag)	Ja
11	Handschrift op registratieformulier is niet leesbaar	K	Ja	- Voorlichting kiezer (invullen formulier in blokletters) - Door het aanbieden van een elektronisch formulier dat de kiezer uitprint en opstuurt hoeft de kiezer het niet meer handmatig in te vullen	Indien mogelijk contact opnemen met kiezer	Ja. Leidt tot fouten bij invoer en tot onjuiste adressering
12	Gemeenten geven gegevens van kiezers die voor beroep tijdelijk in buitenland verblijven, niet door aan Den Haag	K	Ja	Voorlichting/Informatie aan gemeenten	Alsnog registratie indien voldoende tijdig onderkend	Nee
13	Kiesgerechtigde die tijdelijk voor werk in buitenland verblijft (M3), stuurt	M	Ja	Op registratieformulier of website wordt gemeld dat het formulier naar de eigen gemeente verzonden moet worden	Den Haag stuurt de formulieren door naar de juiste gemeente	Nee

	Risico	Kan s	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	registratieverzoek naar de gemeente Den Haag ipv naar de eigen gemeente					
14	Niet alle zich registrerende kiezers die door Den Haag worden doorgegeven, worden door BZK verwerkt	K	Ja	• Volledigheidscontrole op aantallen kiezers bij overdracht tussen Den Haag en BZK	• Alsnog verwerken indien voldoende tijdig onderkend	Nee
15	Bestand met gegevens van internetkiezer wordt onderschept tussen Den Haag en BZK	K	Ja	• Uitwisseling alleen door vertrouwde personen • Procedureafspraken⁶	• Bestand opnieuw genereren	Nee
16	Bij aanval op website met elektronisch formulier worden persoonsgegevens bemachtigd	M	Nee	• Beveiligingsmaatregelen site	• geen	Nee

⁶ Zoals tekenen voor ontvangst

2.3 Het bepalen van kiesgerechtigdheid (inwilliging)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
17	Kiezer wordt ten onrechte als niet-kiesgerechtigd aangemerkt	K	Ja	Controles van Den Haag op verwerking (weigeringsbrief)	Bezwaar- en beroepprocedure	Nee
18	Kiezer wordt ten onrechte als kiesgerechtigd aangemerkt	K	Ja	Controle van Den Haag op verwerking (inwilligingsbrief)	Alsnog als niet kiesgerechtigde aanmerken	Nee

2.4 Gereedmaken van de stembienst en het verzenden van stembescheiden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
19	Stemcode onjuist gegenereerd	K	• Nee ⁷	• Review van source code ⁸ • Testen	• Opnieuw stemcodes genereren en uitreiken. Dit kan alleen indien voldoende tijd resteert om stemcode bij de kiezer te bezorgen	Nee
20	Stemgeheim wordt doorbroken doordat alle gegevens in één hand komen ⁹	K	• Nee	• Functiescheiding • Controle en toezicht	• Opnieuw stemcodes genereren en nieuwe stembescheiden vervaardigen	Nee
21	Drukker voegt verkeerde aanbiedingsbrieven bij stembescheiden	K	• Nee	• Functiescheiding • Controle en toezicht (controlebrieven en gebruik barcode)	• Opnieuw brieven bij stembescheiden voegen	Nee
22	Stembescheiden komen niet of niet tijdig aan	G	• Ja	• Tijdige verwerking registratieverzoeken • Stembescheiden worden eerder verzonden dan bij briefstemmen (en dan in 2004 is gebeurd). • Verzending van stemcodes al voordat de kandidaatstelling definitief is. Kandidatenlijst wordt later per e-mail en website beschikbaar gesteld	• Een kiezer kan vervangende stembescheiden aanvragen tot 72 uur voor start van verkiezingsperiode. Zijn eerder verzonden code wordt als ongeldig aangemerkt	Ja
23	Stembescheiden komen onbestelbaar retour bij	M	• Ja	• Controle op juiste adresgegevens	• Opnieuw verzenden indien juiste adres kan worden achterhaald, of als oorzaak kan	Ja. Ongeveer 1% van verzonden

⁷ De wijze waarop de stemcodes worden gegenereerd is anders dan in de stembienst die in 2004 is gebruikt

⁸ Is controle op de juiste en integere werking van de software van de stembienst

⁹ Dit risico heeft inzake het experiment in 2006 specifiek betrekking op de drukker die de stembescheiden vervaardigt.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	BZK				worden weggenomen	stembescheiden

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
24	Overzicht van kandidaatlijsten is onjuist	K	Ja	• Gebruik van originele overzicht van kandidatenlijsten afkomstig van hoofdstembureau. • Meervoudige controle op invoer: twee keer na invoeren in bestand en twee keer in stembureau voorafgaand aan opening van de stemming	• Opnieuw verzenden overzicht van kandidaatlijsten • Publicatie op de site	Nee
25	Door bezwaarprocedure wordt het overzicht van kandidaatlijsten pas zeer laat definitief vastgesteld	K	Ja	• Het overzicht van kandidatenlijsten wordt los van de overige stembescheiden later per e-mail en website beschikbaar gesteld. Hierdoor is verzending van stembescheiden niet meer gevoelig voor vertragingen door bezwaarprocedures	• Geen	Nee
26	Door massale registratie kost vervaardigen van stembescheiden meer tijd (voor BZK)	K	Ja	• Regelmatig contact met Den Haag voor inschatting aantallen registratieverzoeken • Vroegtijdig beginnen met productie van stembescheiden	• Extra productiecapaciteit en menskracht inschakelen	Nee
27	Geregistreerde geeft een verkeerd e-mail adres door	K	Nee	• Middels voorlichting kiezers informeren dat het belangrijk is om juist e-mail adres door te geven	• Publicatie van kandidatenlijst en handleiding op de site	Ja, 5% van de verzonden e-mail berichten kwamen onbestelbaar retour

28	E-mail adressen van geregistreerde kiezers zijn niet uniek	M	Nee	In voorlichting wijzen op gemak, belang van exclusief e-mail adres	Geen	Ja, veel kiezers (12%) gebruiken één e-mailadres voor de hele familie
29	E-mail berichten aan geregistreerde kiezers 'bouncen'	M	Nee	- In voorlichting wijzen op belang van het doorgeven van het juiste e-mail adres - In voorlichting wijzen op de mogelijkheid dat er belangrijke informatie per e-mail wordt verstrekt	Opnieuw versturen als juiste e-mail adres bekend is of als oorzaak van 'bouncen' (bijvoorbeeld volle mailbox) is weggenomen	Ja, 5% van de verzonden e-mail berichten kwamen onbestelbaar retour

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
30	Kiezer raakt zijn stemcode kwijt	K	Ja	- Voorlichting dat kiezer zorgvuldig om moet gaan met de stemcode - Voorlichting tot wanneer een vervangende stemcode is aan te vragen	Een kiezer kan vervangende stembescheiden aanvragen tot 72 uur voor start van verkiezingsperiode. Zijn eerder verzonden code wordt als ongeldig aangemerkt	Ja. Ruim 800 kiezers hebben een vervangende stemcode aangevraagd.
31	Er worden meer vervangende stembescheiden, en/of in een laat stadium, aangevraagd dan verwacht	M	Ja	- Verzending van stembescheiden zo vroeg mogelijk - Goede voorlichting aan kiezers over wanneer hun stembescheiden verwacht kunnen worden - Inschatting van te verwachten aantallen vervangende stembescheiden	Extra productiecapaciteit inschakelen	Ja. In de laatste twee weken zijn er meer aanvragen dan verwacht binnengekomen, maar extra productiecapaciteit was niet nodig.

32	Bij verstrekken van vervangende stembescheiden wordt de originele stemcode niet onbruikbaar gemaakt	M	Nee	- Controle en toezicht 4-ogen principe - Vastlegging procedure	Stemcode alsnog onbruikbaar maken	Nee
33	Vervangende stembescheiden worden aangevraagd door mensen die daarop geen recht hebben	K	Nee	- Controle en toezicht aan de hand van bestand van origineel uitgegeven bescheiden - Controle van identiteit van aanvrager vervangende stembescheiden	Onterecht uitgegeven stemcode ongeldig maken	Ja, dit heeft zich éénmaal voorgedaan (persoon bleek een briefstemmer)
34	Vervangende stembescheiden bereiken de kiezer niet op tijd	G	Nee	Na nauwkeurige controle identiteit kiezer kan de stemcode telefonisch door de helpdesk worden verstrekt	Geen	Nee, wel kostte het veel moeite om de kiezers per telefoon of e-mail te bereiken

2.5 Stemuitbrenging

In deze fase van de verkiezing worden de risico's nader onderverdeeld aan de hand van de waarborgen waaraan moet worden voldaan bij verkiezingen van vertegenwoordigende organen in Nederland.

2.5.1 Stemgeheim

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
35	Onderschepping (technisch) van stem op PC van kiezer	M	Ja	In voorlichting / informatie voor kiezer wijzen op gevaren van spyware e.d.	Geen	Nee, voor zover bekend
36	Bij uitbrengen van stem op PC leest iemand mee	M	Ja	In voorlichting / informatie kiezer wijzen op risico	Geen	Nee, voor zover bekend
37	Tijdens verzenden van stem via internet wordt stem onderschept	K	Ja ¹⁰	Gegevens die uitgewisseld worden tussen PC van kiezer en stembienst zijn versleuteld, alsmede de stem zelf	Geen	Nee, voor zover bekend
38	Na ontvangst van stem wordt relatie gelegd tussen kiezer en stem	K	Ja	- Geen vastlegging persoonsgegevens in stembienst, alleen anonieme gegevens - IP-adressen en andere data die direct of indirect een relatie tot een kiezer kunnen leggen, worden niet vastgelegd	Geen	Nee, voor zover bekend
39	Binnen stembienst vindt onbewuste inbreuk op stemgeheim plaats	M	Nee	- Opleiding en training van medewerkers - Instellingen van de stembienst worden vastgelegd en gecontroleerd voor en tijdens stemming	- Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee, voor zover bekend

¹⁰ Kan ook gebeuren bij het verzenden van het briefstembiljet per post

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
40	Binnen stembus vindt samenspanning plaats om preventieve maatregelen te omzeilen	K	Nee	• Functiescheiding • Controle en toezicht • Afspraken met leverancier • Strafmaatregelen	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

2.5.2 Uniceit van de stem

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
41	Kiezer brengt uit naam van andere kiezer stem uit omdat hij diens stemcode kent	K	Ja	• Raden van een geldige stemcode is vrijwel onmogelijk • In voorlichting/Informatie kiezer wijzen op eigen verantwoordelijkheid voor het bewaren van de stemcode • Stemcode wordt verzonden in een envelop die zichtbaar maakt als deze is geopend	• Kiezer erop wijzen dat tot 72 uur voor de start van de stemperiode een nieuwe stemcode aangevraagd kan worden. De stem die met de oude stemcode wordt uitgebracht wordt dan als ongeldig beschouwd	Nee, voor zover bekend
42	Kiezer brengt stem uit via internet én langs andere weg (brief, etc.) ¹¹	K	Ja	• Controle op dubbele registratie door Den Haag	• Geen	Nee, voor zover bekend
43	Kiezer kan geen stem uitbrengen omdat hij dit probeert te doen met zijn originele stemcode terwijl hij een vervangende	K	Nee	• Voorlichting vanuit helpdesk • Mogelijkheid om vervangende stemcode telefonisch te verstrekken (omkleed met waarborgen)	• Geen	Ja, 83 kiezers die een vervangende stemcode hebben gekregen hebben geprobeerd met hun originele stemcode te

¹¹ Hierbij kan onder andere aan de volgende twee situaties worden gedacht: 1) Een Nederlander die door Den Haag als wonend in het buitenland staat geregistreerd, vestigt zich vóór de dag van kandidaatstelling in Nederland en krijgt van de gemeente waar hij is ingeschreven vervolgens een oproepingskaart. 2) Een in Nederland wonende kiezer die “wegens beroep of werkzaamheden” als internetstemmer is geregistreerd, krijgt van zijn gemeente toch een oproepingskaart

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	stemcode heeft (aangevraagd)					stemmen

2.5.3 Kiesgerechtigdheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
44	Niet geregistreerde kiesgerechtigden brengen stem uit via KOA	K	Ja	- Om te kunnen stemmen is een stemcode nodig. De stemcode wordt alleen verstrekt aan de kiesgerechtigde kiezers, maar kan door onderschepping in handen van andere komen - Strafbaarstelling	Kiezer kan tot 72 uur voor de start van de stemperiode een nieuwe stemcode aanvragen, ook voor het geval hij constateert dat zijn stemcode is onderschept. De stem die met de oude stemcode wordt uitgebracht wordt dan als ongeldig beschouwd	Nee
45	Kiezer die buiten de doelgroep valt, registreert zich voor internetstemmen	K	Ja	- In de communicatie duidelijk communiceren dat internetstemmen alleen bedoeld is voor mensen in het buitenland - Waarschuwen voor strafbaarstelling - Controle Den Haag	Geen	Nee

2.5.4 Integriteit

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
46	Gekozen kandidaat komt niet overeen met gewenste keuze van kiezer	K	Ja ¹²	Voor verzenden van stem wordt bevestiging aan kiezer gevraagd	Wanneer na controle van de kiezer (adhv technische stem) blijkt dat zijn stem daadwerkelijk niet of onjuist is meegenomen in de stemopneming kan hij bezwaar maken, waarna een onafhankelijke deskundige een feitenonderzoek zal verrichten	Nee
47	Kiezer stemt per ongeluk, na bevestiging, op andere kandidaat dan diegene waarop hij wil stemmen	K	Ja	Duidelijke teksten op schermen	Geen	Nee

¹² Risico dat kan optreden in stemmachine of wanneer een vergissing wordt gemaakt bij het invullen van een briefstembewijs, of omdat stemdienst verkeerd geprogrammeerd is

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
48	Stemdienst legt door technische fout andere kandidaat vast dan de kandidaat die de kiezer heeft ingegeven	K	Ja ¹³	- Review van source code - Testen	- Wanneer na controle van de kiezer (adhv technische stem) blijkt dat zijn stem daadwerkelijk niet of onjuist is meegenomen in de stemopneming kan hij bezwaar maken, waarna een onafhankelijke deskundige een feitenonderzoek zal verrichten. Aan de hand van de ontvangstbevestiging en een aantal bij de notaris gedeponeerde gegevens kan de deskundige vaststellen of de claim van de kiezer (stem is wel uitgebracht, maar zat niet in stembus / is niet meegeteld) juist is - Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
49	Het aantal uitgebrachte stemmen is niet gelijk aan aantal stemmen in stembus	K	Nee	- Review van source code - Testen	- Wanneer na controle van de kiezer (adhv technische stem) blijkt dat zijn stem daadwerkelijk niet of onjuist is meegenomen in de stemopneming kan hij bezwaar maken, waarna een onafhankelijke deskundige een feitenonderzoek zal verrichten. Aan de hand van de ontvangstbevestiging en een aantal bij de notaris gedeponeerde gegevens kan de deskundige vaststellen of de claim van de kiezer (stem is wel uitgebracht, maar zat niet in stembus / is niet meegeteld) juist is - Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

¹³ Risico dat kan optreden in stemmachine

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
50	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door lek in de stembus of door inbraak van buitenaf (hacken)	K	Ja ¹⁴	- Review van source code - Beveiligingsmaatregelen stembus servers en software - Toegangsbeveiliging - Strafbaarstelling - Security testen - Misbruik kan detecteerbaar worden door gebruik van referentietabel	- De stembus bevat een referentietabel waarin alle mogelijke combinaties van kiesgerechtigden en door hen uit te brengen stemmen staan. Combinaties die niet in de referentietabel staan, en die dus eventueel via een inbraak van buitenaf in de stembus zijn gebracht, worden niet geaccepteerd. Alleen de als geldig beschouwde stemmen worden geteld. - Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
51	Niet-kiesgerechtigde brengt stem uit door toegang tot stembus van binnenuit	K	Ja ¹⁵	- Authenticatie van beheerders - Functiescheiding - Beheer stembus alleen onder toezicht - Antecedentenonderzoek personen die toegang tot stembus hebben - Detecteerbaar door gebruik van referentietabel - Strafmaatregelen	- De stembus bevat een referentietabel waarin alle mogelijke combinaties van kiesgerechtigden en door hen uit te brengen stemmen staan. Combinaties die niet in de referentietabel staan, en die dus eventueel via een inbraak van buitenaf in de stembus zijn gebracht, worden niet geaccepteerd. . Alleen de als geldig beschouwde stemmen worden geteld - Stem alsnog ongeldig verklaren - Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

¹⁴ Risico dat kan optreden in stemmachine

¹⁵ Risico dat kan optreden in stemmachine

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	• Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
52	Beheerders van stem-dienst manipuleren inhoud van de stembus, referentietabel, kiesregister en/of overzicht van kandidatenlijsten	K	Ja	- Voor kritieke handelingen is cryptografische sleutel van zowel WSH als BZK nodig¹⁶ - Authenticatie van beheerders - Genereren van controlewaarde over kiesregister en publicatie daarvan in Staatscourant - Funcitiescheiding zoals vastgelegd in administratieve organisatie¹⁷ - Controle en toezicht - Van kritieke bestanden wordt op bepaalde momenten een vingerafdruk gemaakt zodat wijzigingen gedetecteerd worden - Antecedentenonderzoeken - Strafmaatregelen	Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

¹⁶ Het gebruik van cryptografische sleutels introduceert een nieuw risico, namelijk het kwijtraken ervan, waardoor bepaalde handelingen niet meer kunnen plaatsvinden of pas kunnen plaatsvinden nadat een nieuwe sleutel is gegenereerd.

¹⁷ Er is een uitgebreide beschrijving van de administratieve organisatie van het 2006 experiment beschikbaar waarin als uitgangspunten funcitiescheiding en controle en toezicht zijn genomen

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
53	De beheerder van de stemdienst heeft toegang tot vitale onderdelen van de stemdienst	M	Nee	- Vier-ogen-principe - Controle en toezicht - Wachtwoorden onder beheer bij andere instantie dan leverancier van de stemdienst - Voor kritieke handelingen is cryptografische sleutel van zowel WSH als BZK nodig¹⁸	Toegang is in specifieke situaties wellicht gewenst of zelfs vereist. Door het hanteren van vier-ogen-principe en controle en toezicht kan toegang worden verleend	Ja, beheerder had toegang, maar heeft door organisatorische maatregelen en 24u toezicht door stembureau niet geleid tot misbruik
54	Na onderbreken of sluiting wordt inhoud van de stembus, kiesregister en/of kandidatenlijst gewijzigd	K	Ja ¹⁹	- Combinatie van beveiligingsmaatregelen en integriteit-controles in de stemdienst - Gebruik van vingerafdrukken - Voor kritieke handelingen is cryptografische sleutel van zowel WSH als BZK nodig²⁰ - Bij wijziging stem wordt dit gedetecteerd - Authenticatie van beheerders van de stemdienst door een persoonlijke inlognaam - Funciescheiding - Controle en toezicht - Strafmaatregelen	Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
	Risico	Kans	Bestaand	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich

¹⁸ Het gebruik van cryptografische sleutels introduceert een nieuw risico, namelijk het kwijtraken ervan, waardoor bepaalde handelingen niet meer kunnen plaatsvinden of pas kunnen plaatsvinden nadat een nieuwe sleutel is gegenereerd.

¹⁹ Risico dat kan optreden in stemmachine

²⁰ Het gebruik van cryptografische sleutels introduceert een nieuw risico, namelijk het kwijtraken ervan, waardoor bepaalde handelingen niet meer kunnen plaatsvinden of pas kunnen plaatsvinden nadat een nieuwe sleutel is gegenereerd.

			risico?			voorgedaan?
55	Voorzitter en/of leden van het stembureau negeren een niet-integere situatie of spannen samen met anderen	K	Ja	• Beperkte toegang tot gevoelige systemen/gegevens • Stembureau bestaat uit meerdere leden • Logging van alle handelingen mbt de stembureau • Vier-ogen-principe • Opening en stemopneming zijn openbaar toegankelijk • Antecedentenonderzoek leden stembureau Mogelijke preventieve maatregel	• Stemcontrole • Stemming ongeldig verklaren / herstemmen	Nee
56	Stembus bevat reeds stemmen voor aanvang stemming	K	Ja	• De stembureau voert controles uit om na te gaan of de stembus leeg is, kan niet opstarten indien al stemmen aanwezig • Het stembureau controleert of de stembus leeg is	• Stembus leeg maken alvorens stemming te starten	Nee

2.5.5 Controleerbaarheid

De met de controleerbaarheid gepaard gaande risico's zijn onderverdeeld in fasen. De verschillende risico's refereren aan de kans dat bepaalde informatie of gegevens ten onrechte niet in het proces-verbaal komen, c.q. niet in de evaluatie betrokken kunnen worden.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	Vorbereiding stemming					
57	Het Waterschapshuis verstrekt onjuiste gegevens ²¹ met betrekking tot de stemming	K	Ja	• Testen • Controle	• Aanpassen en opnieuw verstrekken	Nee
58	Het aantal gegenereerde stemcodes komt niet overeen met aantal geregistreerde kiezers	K	Nee	• Testen • Volledigheidscontrole • Rapportages • Publicatie van referentiebestand • Broncode-analyse	• Generatie stemcodes opnieuw uitvoeren	Nee

	Risico		Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	Gereedmaken van de stemming					

²¹ Het gaat om: de aanduiding van de kieskring, de aanduiding welk stembureau verantwoordelijk is voor dit deel van de verkiezing, de aanduiding van de periode van stemming en de aanduiding om welke verkiezingen het gaat

58	Het Waterschapshuis geeft onjuist / onvolledig beeld van gereedheid van technische voorzieningen	M	Ja	• Testen • Controle en toezicht • Inhuur second opinion	• Via bestuurlijke weg oplossen • Overgaan tot briefstemmen	Nee
59	Het Waterschapshuis geeft onjuist / onvolledig beeld van aanwezigheid van kiezersregistratie	K	Nee	• Testen • Controle	• Via bestuurlijke weg oplossen • Overgaan tot briefstemmen •	Nee

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
60	Kiezer klaagt dat zijn stem niet voorkomt in het gepubliceerde bestand van mogelijke stemmen	K	Nee	• Testen	• Wanneer na controle van de kiezer (adhv technische stem) blijkt dat zijn stem daadwerkelijk niet of onjuist is meegenomen in de stemopneming kan hij bezwaar maken, waarna een onafhankelijke deskundige een feitenonderzoek zal verrichten. Aan de hand van de ontvangstbevestiging en een aantal bij de notaris gedeponeerde gegevens kan de deskundige vaststellen of de claim van de kiezer (stem is wel uitgebracht, maar zat niet in stembus / is niet meegeteld) juist is	Nee
61	Het Waterschapshuis geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden zich in kiezersregistratie bevinden	K	Ja	• Testen • Controle • Brongegevens ook bij BZK beschikbaar	• Aanpassen registratie • Overgaan tot briefstemmen	Nee

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
62	Het Waterschapshuis geeft onjuiste / onvolledige gegevens omtrent hoeveel kiesgerechtigden hun stem hebben uitgebracht	K	Ja	• Testen • Controle • Mogelijkheid om zelf telling uit te voeren	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	Afsluiting van de stemming					
63	Het Waterschapshuis is niet in staat meteen gegevens / informatie ²² te leveren over storingen, incidenten en problemen die het stemproces dreigen te doorbreken	M	Ja	• Testen • Controle • Convenant	• Via bestuurlijke weg oplossen	Nee
64	Het Waterschapshuis is niet in staat alle of een deel van de gegevens te bewaren / leveren die een hertelling mogelijk moeten maken	K	Ja	• Testen • Gebruik maken van back-up van de stembus die bij sluiting van de stemming wordt aangemaakt • Convenant	• Via bestuurlijke weg oplossen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
	Stemopneming					
65	Het Waterschapshuis kan niet aangeven hoeveel stemmen per kandidaat zijn uitgebracht	K	Ja	• Testen • Controle • Convenant	• Via bestuurlijke weg oplossen • Tellen buiten de stemdienst • Stemming ongeldig verklaren/herstemming	Nee

²² Zoals aard, beschrijving, verwachte tijdsduur en consequenties voor verdere verloop van stemming

66	Het Waterschapshuis kan niet aangeven hoeveel stemmen per lijst zijn uitgebracht ²³	K	Ja	• Testen • Convenant	• Via bestuurlijke weg oplossen • Tellen buiten de stembus • Stemming ongeldig verklaren/herstemming	Nee
	Evaluatie					
67	Het Waterschapshuis kan niet / onvolledig evaluatiegegevens ²⁴ verstrekken	K	Ja	• Testen • Convenant	• Via bestuurlijke weg oplossen	Nee

²³ Per lijst dient te worden aangegeven het lijstnummer en de aanduiding van de politieke groepering die boven aan de kandidatenlijst staat

²⁴ Daarbij kan gedacht worden aan gegevens die o.a. de volgende vragen kunnen beantwoorden: "Hoe vaak is het niet gelukt om te stemmen en wat zijn daar de redenen van geweest?", "Zijn er pogingen gedaan om de uitgebrachte stemmen te manipuleren. Voor een volledig overzicht zij verwezen naar bijlage 6 van de Offerteaanvraag Europese aanbesteding Experiment elektronisch stemmen op afstand en telefonisch stemmen

2.5.6 Hertelling

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
68	Bij hertelling blijkt verschil met oorspronkelijke telling	K	Ja	• Testen • Broncode-analyse	• Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee. Ook hertelling door Universiteit van Nijmegen gaf identiek resultaat
69	Door calamiteit gaat inhoud stembus verloren	K	Ja	• Back-up van de stembus • Twee stemservers inzetten	• Op basis van back-ups van de stembus tellen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
70	Hertellen blijkt niet mogelijk	K	Ja	• Testen • Broncode-analyse • Mogelijkheid om te tellen onafhankelijk van stembus	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

2.5.7 Toegankelijkheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
71	Apparatuur en/of programmatuur van de kiezer is ongeschikt om via internet te stemmen	M	Ja	- Voorlichting / Informatie over benodigde voorzieningen bij de kiezer - Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief - Stemdienst zo ontwerpen dat deze met zoveel mogelijk browsers kan werken	Andere PC gebruiken	Zeer beperkt. Slechts een enkele kiezer belde voor ondersteuning omdat zijn browser niet geschikt was
72	Browser van kiezer accepteert geen "javascript"	M	Nee	- Voorlichting/Informatie - Ondersteuning door Servicedesk BZK	- Andere PC gebruiken - Stemmen per brief of volmacht	Nee
73	Apparatuur en of programmatuur van de kiezer functioneert niet op moment van stemming	M	Ja	Stemming over meerdere dagen	- PC is breed voorhanden middel²⁵ - Stemmen op ander moment binnen stemperiode - Andere pc gebruiken	Nee, voor zover bekend
74	Identificatie methode met stemcode is gebruikersonvriendelijk, waardoor voor kiezer toegankelijkheid afneemt	K	Ja	- Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas als alternatief - Voorlichting/Informatie	Geen	Nee, geen klachten over ontvangen.
75	Lagere toegankelijkheid voor mindervalide doelgroep, bijvoorbeeld door slechte leesbaarheid	G ²⁶	Nee	Voldoen aan regels overheidswebsites	Geen	Nee, geen klachten over ontvangen.

²⁵ Kiezer is niet afhankelijk van eigen PC; denk ook aan internetcafé.

²⁶ De stemdienst voldoet niet aan alle webrichtlijnen. Zo worden, om beveiligingsredenen, Javascript en frames gebruikt.

2.5.8 Transparantie

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
76	Kiezer vertrouwt stembus niet	M	Ja	- Voorlichting en informatie - Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk	Geen	Nee, geen klachten over ontvangen.
77	Kiezer begrijpt stembus niet	K	Ja	- Stemmen per brief, volmacht, kiezerspas blijft mogelijk - Voorlichting/Informatie	Ondersteuning door Helpdesk	Ja, echter aantal reacties richting helpdesk zeer gering
78	Helpdesk ministerie van BZK niet beschikbaar	K	Ja	- Ruime openings-²⁷ en beschikbaarheidseisen servicedesk - Aanpassing van bezetting op basis van kentallen over aantallen geregistreerde kiesgerechtigden	Uitwijk e.d. voorzien in calamiteitenplan	Nee

²⁷ Tijdens stemperiode 24 uur per dag geopend

2.5.9 Stemvrijheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
79	Kiezer kan niet in alle vrijheid stem uitbrengen ('family voting')	M	Ja ²⁸	Kiezer wijzen op dit risico in voorlichting	Geen	Nee, geen klachten over ontvangen.

2.5.10 Beschikbaarheid

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
80	Stemdienst niet beschikbaar door uitval technische voorzieningen	M	Ja ²⁹	- Reparatie- en vervangingsprocedures - Beschikbaarheidseisen³⁰ - Stemperiode omvat meerdere dagen - Maatregelen voor het meervoudig uitvoeren van stemdienst	- Reparatie en vervanging van technische componenten - Herstemming voor internetstemmers	Nee
81	Stemdienst niet beschikbaar door brand e.d.	K	Ja	- Eisen aan voorzieningen op locaties waar stemdienst is ondergebracht - Maatregelen voor het meervoudig uitvoeren van stemdienst - Beschikbaarheidseisen	- Uitwijk (gedeeltelijk mogelijk) - Herstemming voor internetstemmers	Nee

²⁸ Dit risico is bij elke vorm van kiezen buiten een gecontroleerde omgeving (stemlokaal) mogelijk

²⁹ Risico dat kan optreden in stemmachine

³⁰ Afgesproken in SLA (Service Level Agreement)

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
82	Stemdienst niet beschikbaar door massaal gebruik	K	Nee	- Eisen vwb capaciteit en beschikbaarheid - Stemperiode duurt meerdere dagen - Kiezer adviseren niet op het laatste moment zijn stem uit te brengen	Herstemming voor internetstemmers	Nee

2.6 Stemopneming en het bepalen van de uitslag

Voor een deel hebben de voorgaande risico's (met name uit paragraaf 2.5.5 'Controleerbaarheid') ook directe invloed op de fase van stemopneming. Hoewel deze risico's hierna niet opnieuw vermeld worden, is hieronder wel een nadere uitwerking weergegeven. De genoemde risico's zijn in het bijzonder geënt op de mogelijkheid voor het internetstembureau om het proces-verbaal van de zitting op te stellen.

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
83	De stemdienst kan geen log ³¹ produceren	M	Ja	Testen	Het Waterschapshuis produceert via andere weg (bijv handmatig) een log	Nee
84	De stemdienst kan het rapport met de telling van de uitgebrachte stemmen niet produceren	K	Ja	Testen	- Het Waterschapshuis produceert op basis van de kopie van de stembus het rapport - Tellen buiten de stemdienst	Ja, de stemdienst kon in eerste instantie niet de stemmen van de twee servers consolideren. Na een uur was dit probleem verholpen.
85	Het aantal uitgebrachte stemmen komt niet overeen met het aantal	K	Ja	- Testen - Review van source code	Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

³¹ In de log geeft de stemdienst alle handelingen weer die de stemdienst autonoom heeft verricht en de handelingen die de beheerders hebben uitgevoerd

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	uitgegeven ontvangstbevestigingen					
86	Er worden meer stemmen uitgebracht dan er kiesgerechtigden zijn	M	Nee	• Testen • Review van source code	• De stembusdienst is dusdanig ontworpen dat zij om kan gaan met de situatie dat er van een kiezer meerdere stemmen worden ontvangen. Voorafgaand aan de daadwerkelijke telling wordt geanalyseerd of er van eenzelfde kiezer (binnen de stembusdienst niet als persoon herkenbaar maar in de vorm van een anonieme representatie) meerdere stemmen zijn ontvangen. Aan de hand van de in de AMvB vastgelegde telregels wordt vervolgens bepaald welke stemmen geldig zijn. Alleen de geldige stemmen worden geteld. • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Ja

3 Politiek-bestuurlijke risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
87	Stemuitslag voor internetstemmen wordt ongeldig verklaard	K	Ja	• Testen • Beveiligings- en calamiteitenplannen	• Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
88	Negatieve publiciteit in de pers	M	Ja	• Voorlichting/ Informatieverstrekking en woordvoering • Transparantie/openheid	• Geen	Nee
89	Ronselen of opkopen van stemmen op grote schaal	M	Ja	• Strafbaarstelling	• Geen	Nee
90	Onduidelijkheid over rol en functie van het stembureau ³²	M	Nee	• Instructie aan stembureau • Voorlichting en informatieverstrekking • Vastlegging in administratieve organisatie	• Aanscherping wet- en regelgeving	Ja, doordat functie en taken van een stembureau bij internetstemmen afwijken van de traditionele functie en taken van een stembureau bij verkiezingen is onduidelijkheid ontstaan

³² Bijvoorbeeld ten aanzien van de afhankelijkheid van het stembureau van de beheerder van de stembureau

4 Juridische risico's

Dit hoofdstuk omvat de risico's die te maken hebben met het Convenant tussen BZK en het Waterschapshuis

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
91	BZK accepteert de stembus van het Waterschapshuis niet omdat deze niet voldoet	M	Nee	• Opstellen convenant • Acceptatietesten • Bemiddeling	• Het Waterschapshuis lost gebreken op • Bestuurlijke interventie	Ja. Aanpassingen aan de stembus ten behoeve van de TK verkiezingen waren noodzakelijk en in de tussentijdse testen bleek niet alle functionaliteit direct goed te werken. Uiteindelijk kon tijdig de stembus geaccepteerd worden
92	BZK heeft geen zeggenschap over de stembus, aangezien de eigendomsrechten bij het Waterschapshuis berusten	K	Ja ³³	• Opstellen convenant • Acceptatietesten • Bemiddeling	• Het Waterschapshuis lost gebreken op • Bestuurlijke interventie	Ja. Mede door hoge tijdsdruk als gevolg van vervroeging verkiezingen zijn er discussies ontstaan tussen BZK en het Waterschapshuis over de noodzaak en wenselijkheid om bepaalde functionele aanpassingen te doen. Uiteindelijk zijn deze geschillen in onderling overleg geschikt

³³ Ook bij de stemmachines die in een stemlokaal worden beschikt BZK niet over een eigendomsrecht

5 Organisatorische risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	Leverancier van de stembienst					
93	Faillissement van een onderaannemer	K	Nee	• Veilig stellen van IE rechten en broncode	• Indien stembienst (bijna) afgerond is, stembienst zelf exploiteren of door andere aanbieder laten leveren	Nee
94	Het Waterschapshuis heeft meer tijd nodig voor afronding stembienst	G	Nee	• Convenant, algemene voorwaarden	• Meer inzet door het Waterschapshuis • Bestuurlijke interventie • Bemiddeling	Ja, oorspronkelijk overeengekomen tijdsplanning kon niet worden gehaald. Door intensivering van het testtraject is tijd ingehaald.
95	Personeel het Waterschapshuis maakt zich schuldig aan fraude, diefstal, nalatigheid of misbruik	K	Nee	• Vertrouwelijkheids- en geheimhoudingsverklaring • Antecedentenonderzoek • Functiescheiding	• Aangifte • Bestuurlijke interventie • Opzegging convenant	Nee
	De stembienst					
96	Stembienst voldoet niet aan waarborgen en eisen van BZK	G	Ja	• Gebruik een stembienst die zich in de praktijk reeds heeft bewezen • Acceptatieprocedure • Testen • Gebruikersproef	• Aanpassingen doorvoeren • Experiment geen doorgang laten vinden • Bestuurlijke interventie	Ja. De stembienst voldeed aan alle eisen met uitzondering van een eis op het gebied van toegankelijkheid, doordat de stembienst niet aan de zgn. Webrichtlijnen voldoet
97	Door vervroegde verkiezingen wordt de voorbereidingstijd	M	Ja	• Gebruik een stembienst die zich in de praktijk reeds heeft bewezen	• Inhuur extra personeel	Ja. De extra inzet van personeel (specifiek voor testen) was noodzakelijk

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
	beperkt			• Zorg dat de stembureau te allen tijde paraat is • Communicatie naar kiezer zoveel mogelijk digitaal maken		
98	Vastlegging zaken in Administratieve Organisatie complex en veelomvattend om aan waarborgen te voldoen	M	Ja	• Balans zoeken t.o.v. wet- en regelgeving	• Geen	Ja
	Internetstembureau					
99	Voorzitter van het stembureau valt uit	K	Ja	• Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval • Stembureau bestaat uit drie leden	• Op basis van Kieswet treedt het tweede lid van stembureau als voorzitter op • Plaatsvervangende leden	Ja. Het is eenmaal voorgekomen dat een voorzitter niet tijdig kon verschijnen.
100	Lid van het stembureau valt uit	K	Ja	• Instructies voor stembureau hoe te handelen bij uitval • Stembureau bestaat uit drie leden • Er is voorzien in een aantal plaatsvervangende leden	• Op basis van Kieswet treedt een plaatsvervangend lid op	Nee

6 Technisch / Operationele risico's

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
101	Toegang van onbevoegden tot locaties waar apparatuur van de stembienst staat	K	Ja	- Opstelling apparatuur van stembienst in beveiligde ruimte - Bemande receptie - Bezoekersprocedure³⁴ - Controle op beveiliging	- Verwijderen personen / Ontzeggen van toegang - Aangifte	Nee
102	(Distributed) Denial of Service attack: (D)DOS-aanval	G	Ja	- Ontwerp van de stembienst waardoor deze een zeer grote belasting aan kan - Detectiemaatregelen	- In samenwerking met CERT organisaties analyseren waar aanval vandaan komt en tegenmaatregelen treffen - De computers waarvandaan de aanval wordt uitgevoerd, kunnen worden geblokkeerd in de firewall ("blacklist")	Nee
103	Kiezer denkt met de stembienst te communiceren, doch communiceert met een dienst die de stembienst imiteert of op de stembienst lijkt (spoof/man-in-the-middle)	M	Ja	Kiezer voorlichten over de wijze waarop het SSL certificaat gecontroleerd kan worden	- Internetstemmen afsluiten - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee, voor zover bekend heeft dit zich niet voorgedaan
104	Er worden speciale virussen, wormen of trojans ontwikkeld om de	K	Ja	Bescherming van de stembienst door firewalls en een intrusion detection	- Internetstemmen afsluiten - Overgaan tot briefstemmen - Stemming ongeldig verklaren/ herstem –	Nee, voor zover bekend heeft dit zich niet voorgedaan

³⁴ Aanmelding vooraf is vereist, legitimatiebewijs, begeleiding naar locatie, logboek

	stemdienst, of de PC van een kiezer die van de stemdienst gebruik maakt, aan te vallen			system • Detectie van virussen, wormen en trojaanse paarden door gespecialiseerde instellingen (bijv Govcert)	ming	
--	--	--	--	--	------	--

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
105	De integriteit van de stembus is gecompromitteerd, maar dit wordt niet opgemerkt tijdens de stemming	K	Ja	• Toepassen van detectiemaatregelen	• Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
106	In de gebruikte standaard-software zit computercode die de stemmen of het stemproces manipuleert	K	Ja	• Testen	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
107	In de standaard software zitten (veiligheids-) fouten	M	Ja	• Toepassen van de laatste versies en patches	• Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
108	De registratie bij BZK waarin de NAW gegevens van de kiezers zijn opgeslagen, raakt gecompromitteerd, of functioneert niet	K	Ja	• Toegang tot de aanmeldingsite is voorzien van toegangsmaatregelen • Maken van een back-up	• Terugzetten van de back-up	Nee

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft dit risico zich voorgedaan?
109	Kiezer wordt tijdens het stemmen via internet geconfronteerd met pop-up advertenties ³⁵ met meldingen van politieke aard	K	Ja	- Voorlichting aan de kiezer - De kiezer kan het verschijnen van de pop-ups blokkeren	De kiezer kan de boodschap negeren	Nee
110	Manipulatie van stembus door toegang tot source code stembus	K	Nee	- Review broncode - Veilige procedure voor code- generatie - Antecedentenonderzoek programmeurs	- Indien tijdig geconstateerd: aanpassing van source code - Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
111	Overdracht van (geanonimiseerde) kiezersgegevens van BZK aan het Waterschapshuis mislukt ³⁶	K	Nee	Testen	Opnieuw genereren en/of aanleveren van kiezersinformatie	Nee
112	Het terugzetten van de back-up van de stembus lukt niet	M	Ja	Testen	Geen	Nee

³⁵ Plotseling opkomende computerschermen met meldingen; doorgaans advertenties

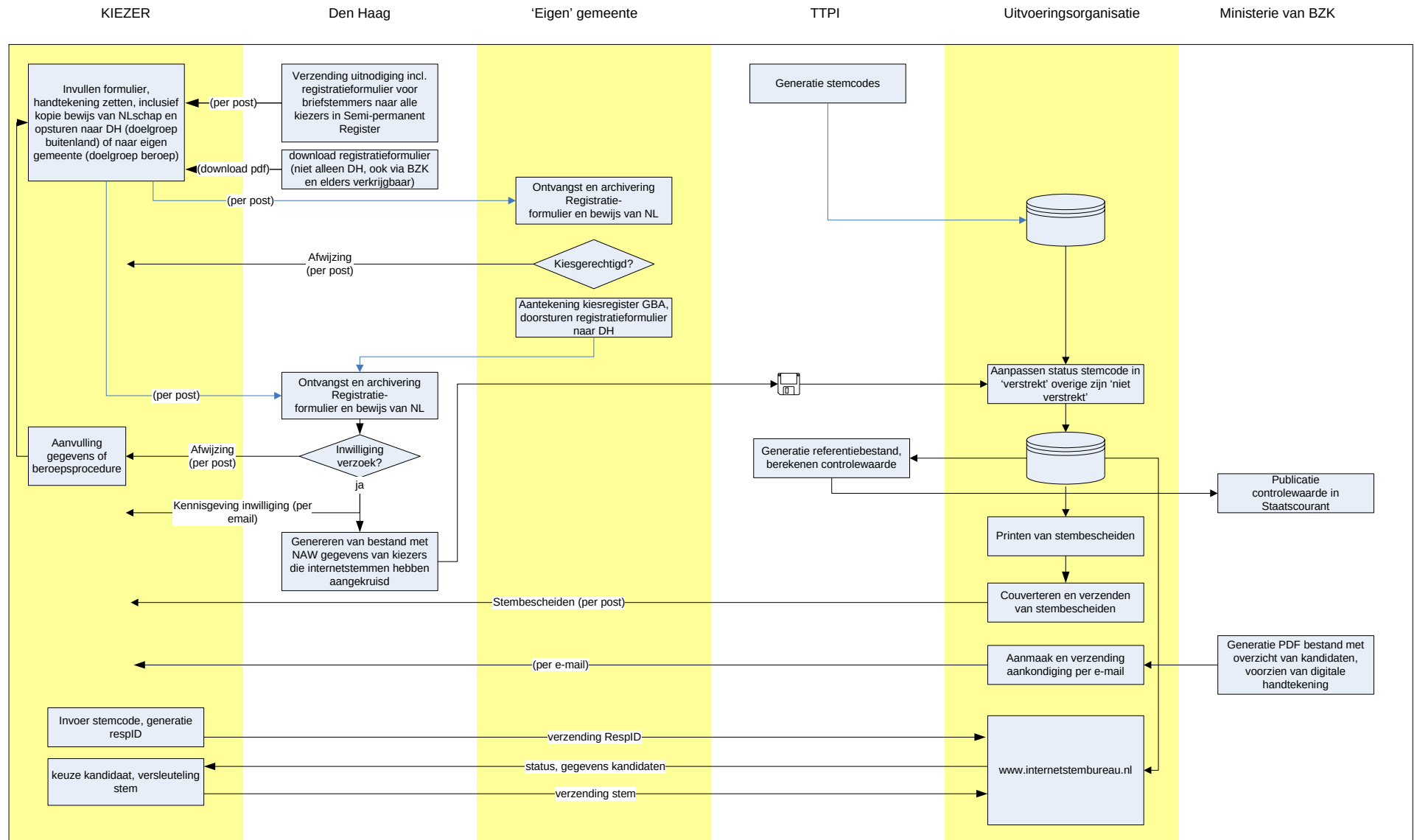
³⁶ Door bijvoorbeeld onleesbare data

	Risico	Kans	Bestaand risico?	Mogelijke preventieve maatregel	Mogelijke correctieve maatregel	Heeft risico zich voorgedaan?
113	Configuratiefouten leiden tot niet-correct functioneren (crashes, onjuiste tellingen, etc.)	M	Ja	• Testen • Verbandscontroles • Code Review	• In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
114	Onachtzaamheid of bedienfouten bij beheerders	M	Ja	• Functiescheiding • 4-ogen principe • Toezicht en controle	• Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
115	Onachtzaamheid bij leden stembureau	K	Ja	• Functiescheiding • 4-ogen principe inclusief bevestiging van cruciale handelingen • Instructie vooraf	• Afhankelijk van de fout kunnen handelingen teruggedraaid worden (tijdelijk onderbreken van de stemdienst kan gecorrigeerd worden; sluiten kan niet gecorrigeerd worden) • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren/ herstemming	Nee
116	Falen van apparatuur stemdienst	K	• Ja	• Meervoudig uitvoeren van gevoelige apparatuur • Beschikbaarheid reserve apparatuur op locatie • Support contracten met toeleveranciers met zeer korte responsrijtijden	• Installeren van reserve of vervangende apparatuur • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee
117	Falen van apparatuur of programmatuur wordt niet (tijdig) gedetecteerd	M	• Ja	• 24 uren beheer op locatie • gebruik van geautomatiseerd netwerk- en systeem-management systeem die semafoonmeldingen genereert	• In uitzonderingsgevallen kan software van de stemdienst gecorrigeerd worden • Overgaan tot briefstemmen • Stemming ongeldig verklaren / herstemming	Nee

118	Externe omstandigheden (brand, explosie, etc.) die locatie stemdienst beïnvloeden waardoor stemdienst niet meer functioneert of gestopt moet worden	K	Ja	- Beveiligingsbeleid en maatregelen tav roken, vuur etc. - Fysieke beschermende maatregelen - Uitwijk	Brandblusinstallatie	Nee
-----	---	---	--	---	--	-----

7 Bijlage A Procesbeschrijving

Procesmodel Registratie en Stembescheiden Kiezen op Afstand VERVROEGDE TWEEDE KAMER VERKIEZING 2006



Bijlage 5

De 112 aanbevelingen van de Raad van Europa (bijlage 11) en het huidige verkiezingsproces

Adviescommissie inrichting verkiezingsproces

Inleiding

In deze bijlage wordt een koppeling gemaakt tussen de waarborgen van het verkiezingsproces, zoals geformuleerd door de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces, en de 112 aanbevelingen van de Raad van Europa¹ ten aanzien van stemmen met behulp van stemmachines en geautomatiseerde middelen. Tevens wordt aangegeven in hoeverre het huidige verkiezingsproces in Nederland aan deze aanbevelingen voldoet (in vergelijking met de Kieswet, het Kiesbesluit, de Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997 en indien relevant met de praktijksituatie).

De aanbevelingen van de Raad van Europa zijn onderverdeeld in juridische/procedurele standaarden (*legal standards*), operationele standaarden (*operational standards*) en technische eisen (*technical requirements*). Deze indeling, de nummering van de secties en de volgnummers van de aanbevelingen zijn in dit document gelijk gehouden met het originele document van de Raad van Europa.

In de tweede kolom van het overzicht zijn de aanbevelingen van de Raad van Europa (in het Engels) weergegeven. Daaronder is (in het Nederlands) de toelichting opgenomen die de Raad van Europa bij de desbetreffende aanbeveling heeft gegeven.

In dit document is gebruik gemaakt van een aantal kleuren om aan te geven of het huidige verkiezingsproces voldoet aan een aanbeveling:

- | | | |
|--------|-----|--|
| Groen | (✓) | Het huidige verkiezingsproces voldoet aan de aanbeveling. |
| Oranje | (-) | Het huidige verkiezingsproces voldoet slechts ten dele aan de aanbeveling. |
| Rood | (X) | Het huidige verkiezingsproces voldoet niet aan de aanbeveling. |
| Grijs | (-) | De aanbeveling is niet van toepassing op het huidige verkiezingsproces. |

¹ Legal, Operational and Technical Standards for E-Voting, Recommendation Rec(2004)11 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004 and explanatory memorandum (bijlage 11; online beschikbaar via <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>).

1. Juridische standaarden

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
A. Uitgangspunten (Principles)				
I Algemeen kiesrecht (Universal suffrage)				
1	The voter interface of an e-voting system shall be understandable and easily usable. <i>Toelichting:</i> Hoewel niet één stelsysteem begrijpelijk en bedienbaar zal zijn voor iedere kiezer, moeten de lidstaten ervoor zorgen dat de gebruikersinterface door zo veel mogelijk kiezers gebruikt kan worden.	Toegankelijkheid	Gedeeltelijk. Zie artikel J33, lid 2b van de Kieswet; dit artikel bepaalt dat de techniek bedoeld voor het stemmen anders dan d.m.v. stembiljetten alleen wordt goedgekeurd wanneer de apparatuur door de kiezer op eenvoudige wijze kan worden bediend. Artikel J14, lid 2 en J18 van het Kiesbesluit bepalen voorts dat de stemmachine voorzien is van een deugdelijke gebruiksaanwijzing voor de kiezer. Daarnaast zijn in de Regeling voorwaarden opgenomen t.a.v. de begrijpelijkheid en het gebruikersgemak van de stemmachines (2.1, 2.2 en 9 van de bijlage). In de praktijk ontbreken echter gebruikershandleidingen.	-
2	Possible registration requirements for e-voting shall not pose an impediment to the voter participating in e-voting. <i>Toelichting:</i> Kiezers mogen niet worden uitgesloten om een elektronisch stelsysteem te gebruiken door een ingewikkelde registratieprocedure.	Toegankelijkheid	Ja. De registratie van de kiesgerechtigdheid van ingezetenen van de gemeente geschiedt met behulp van informatie uit de gemeentelijke basisadministratie, onafhankelijk van de gebruikte stemmethode. Deze procedure vereist geen specifieke registratie door de kiezer en is laagdrempelig (zie artikelen D1 van de Kieswet, en D1 en D1a van het Kiesbesluit). De registratie van de kiesgerechtigdheid van Nederlanders die in het buitenland verblijven geschiedt onafhankelijk van de gebruikte stemmethode (per post of per internet ²). Doordat een registratie door de kiesgerechtigde in het buitenland nodig is, is deze procedure minder laagdrempelig. De kiezer wordt hierbij wel tegemoet gekomen door het automatisch toezenden van een registratieformulier indien de kiezer reeds is opgenomen in een semi-permanent bestand van kiezers in het buitenland; zie artikelen D3 en D3 a van de Kieswet, en D2 van het Kiesbesluit.	✓
3	E-voting systems shall be designed, as far as it is practicable, to maximise the opportunities that such systems can provide for persons with disabilities. <i>Toelichting:</i> Elektronische stelsystemen moeten voor zover praktisch toepasbaar en eventueel in combinatie met andere methoden om te stemmen, toegankelijk zijn voor zoveel mogelijk kiezers. Elektronische stelsystemen moeten zo ontworpen zijn, dat de mogelijkheden voor kiezers met een handicap om van dergelijke systemen gebruik te maken gemaximaliseerd worden.	Toegankelijkheid	Nee. Hoewel leveranciers van stemmachines opties bieden om hun systemen toegankelijk te maken voor een breed publiek, zijn er geen voorschriften t.a.v. het gebruikersgemak voor kiezers met een beperking.	X
4	Unless channels of remote e-voting are universally accessible, they shall be only an additional and optional means of voting.	Toegankelijkheid	Niet van toepassing.	-
II Unicité(Equal suffrage)				
5	In relation to any election or referendum, a voter shall be prevented from inserting more than one ballot into the electronic ballot box. A voter shall be authorised to vote only if it has been established that his/her ballot has not yet been inserted into the ballot box. <i>Toelichting:</i> Het gehele verkiezingsproces dient te voorkomen dat meerdere stemmen kunnen worden uitgebracht door één persoon	Unicité Kiesgerechtigdheid Controleerbaarheid	Ja. Zie artikel J33, lid 2d van de Kieswet; dit artikel bepaalt dat de kiezer slechts éénmaal zijn/haar stem uit moet kunnen brengen. In het huidige verkiezingsproces ontvangt de kiezer slechts één set stembescheiden. Voor het uitbrengen van de stem dient de kiezer zijn bewijs van kiesgerechtigdheid (oproepingskaart/stempas/kiezerspas) te overhandigen; zie artikelen J25 en K11 van de Kieswet. Daarnaast zijn in de Regeling voorwaarden opgenomen die het meervoudig uitbrengen van een stem moeten voorkomen; de stemmachines moeten na het uitbrengen van de stem worden geblokkeerd en vervolgens opnieuw worden vrijgegeven (6.3 en 6.7 van de bijlage).	✓
6	The e-voting system shall prevent any voter from casting a vote by more than one voting channel. <i>Toelichting:</i> Het gehele verkiezingsproces dient te voorkomen dat één persoon via verschillende methoden van stemmen, meerdere stemmen kan uitbrengen.	Unicité Controleerbaarheid	Ja. In het huidige verkiezingsproces wordt dit gereguleerd doordat een kiezer slechts één set stembescheiden ontvangt waarmee eenmalig en op één manier kan worden gestemd (in het stembureau, per post of per internet); zie bijv. artikel M3 van de Kieswet.	✓

² Uitsluitend kiezers in het buitenland kunnen, bij wijze van experiment, per internet stemmen. Deze experimenten vinden plaats op basis van de Experimentenwet Kiezen op Afstand. De experimentenwet is van kracht tot 1 januari 2008.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
7	Every vote deposited in an electronic ballot box shall be counted, and each vote cast in the election or referendum shall be counted only once. <i>Toelichting:</i> Het is belangrijk dat alle uitgebrachte stemmen, ongeachte de wijze van stemmen, eenmalig worden geteld.	Integriteit Uniciteit Controleerbaarheid	Gedeeltelijk. Zie artikel N2 en N4 van het Kiesbesluit; na de stemming wordt zowel het aantal kiezers als het aantal uitgebrachte stemmen vastgesteld. In de Regeling is opgenomen dat de stembus het aantal uitgebrachte stemmen kan tonen en afdrucken (voorwaarde 7 van de bijlage). De wet- en regelgeving bevat geen eisen om aan te tonen dat alle elektronisch uitgebrachte stemmen ook daadwerkelijk worden geteld.	-
8	Where electronic and non-electronic voting channels are used in the same election or referendum, there shall be a secure and reliable method to aggregate all votes and to calculate the correct result.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Ja. De Kieswet en het Kiesbesluit regelen de wijze waarop de stemmen opgenomen worden en hoe de verkiezingsuitslag vastgesteld wordt. Het verzamelen van alle stemmen wordt uitgevoerd door de hoofdstembureaus en het centraal stembureau. Alle uitslagen worden door het centraal stembureau verwerkt met dezelfde uitslagberekeningsprogrammatuur, ongeachte de gebruikte stemmethode. Er worden in de wet- en regelgeving geen expliciete eisen geformuleerd voor, de stemopneming bij verkiezingen waar zowel elektronisch als niet-elektronisch wordt gestemd.	✓
III Stemvrijheid (Free suffrage)				
9	The organisation of e-voting shall secure the free formation and expression of the voter's opinion and, where required, the personal exercise of the right to vote. <i>Toelichting:</i> Het is een persoonlijk recht om te stemmen en om hierbij in vrijheid de keuze te bepalen. Stemmen per volmacht (<i>proxy voting</i>) wordt echter toegestaan.	Stemvrijheid	Ja. In Nederland komt stemmen per volmacht veel voor. Hieraan is uitwerking geven in de Kieswet (art. L7 t/m L17). Artikel J36 van de Kieswet bepaalt dat het niet toegestaan is om in het stemlokaal activiteiten te ontplooiën die erop gericht zijn de kiezer te beïnvloeden. Bij kiezen op afstand, wanneer de stemming niet plaats vindt in een gecontroleerde omgeving, moet extra aandacht worden gegeven aan de invulling van deze aanbeveling maar vormt dit volgens de Raad van Europa echter geen belemmering voor het gebruik van bijvoorbeeld internetstemmen.	✓
10	The way in which voters are guided through the e-voting process shall be such as to prevent their voting precipitately or without reflection. <i>Toelichting:</i> De kiezer dient genoeg tijd te krijgen om zijn/haar keuze te bepalen en de stem uit te brengen.	Stemvrijheid	Ja. De huidige elektronische stelsystemen kennen geen tijdslimiet waarbinnen de stem uitgebracht moet worden.	✓
11	Voters shall be able to alter their choice at any point in the e-voting process before casting their vote, or to break off the procedure, without their previous choices being recorded or made available to any other person. <i>Toelichting:</i> Alleen de kiezer mag toegang hebben tot de stem, zowel op het stelsysteem als tijdens de opslag naar de elektronische stembus (stemgeheugen). Het elektronische stelsysteem mag geen informatie opslaan over de (uitgebrachte) stem of hoe deze stem (keuze) tot stand is gekomen.	Stemgeheim Transparantie	Gedeeltelijk. Zie artikel J33, lid 2a en 2d van de Kieswet: deze artikelen bepalen dat de techniek bedoeld voor het stemmen anders dan d.m.v. stembiljetten alleen wordt goedgekeurd wanneer het geheime karakter van de stemming gewaarborgd is, en de kiezer de gelegenheid heeft om zijn keuze te herstellen. Ook in de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de kiezer zijn keuze kan herstellen totdat deze bevestigd is. De stembus mag na bevestiging of afbreking van de procedure geen informatie over de geselecteerde of bevestigde stem verstrekken (6.1 en 6.6 van de bijlage). Het juist functioneren van de stembus is op dit punt echter niet verifieerbaar.	-
12	The e-voting system shall not permit any manipulative influence to be exercised over the voter during the voting. <i>Toelichting:</i> Het elektronische stelsysteem moet zo zijn ontworpen en worden gebruikt, dat is gegarandeerd dat alle vormen van beïnvloeding van de kiezer onmogelijk zijn. Bijvoorbeeld geluiden geassocieerd met een bepaalde kandidaat, uit laten springen van een kandidaat op het kiezerspaneel of extra mededelingen (<i>pop-up vensters</i>) moeten worden voorkomen.	Stemvrijheid Transparantie	Gedeeltelijk. Voorwaarden hiervoor zijn niet opgenomen in de Regeling hoewel in het algemeen het niet is toegestaan om in het stemlokaal activiteiten te ontplooiën die erop gericht zijn de kiezer te beïnvloeden (art. J36 Kieswet).	-
13	The e-voting system shall provide the voter with a means of participating in an election or referendum without the voter exercising a preference for any of the voting options, for example, by casting a blank vote. <i>Toelichting:</i> Iedere lidstaat is vrij om te bepalen of elektronische stelsystemen ook geschikt moet zijn om een blanco stem uit te brengen.	Stemvrijheid Transparantie	Ja. Zie Artikel J 14b, lid 3 van het Kiesbesluit: dit artikel bepaalt dat de stembus voorzien is van de mogelijkheid om een blanco stem uit te brengen.	✓

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
14	The e-voting system shall indicate clearly to the voter when the vote has been cast successfully and when the whole voting procedure has been completed. <i>Toelichting:</i> Het stemmen is pas compleet afgerond wanneer de elektronische stem is opgeslagen in de elektronische stembus (stemgeheugen). De kiezer moet weten dat de stem is opgeslagen en zal worden geteld en dat hij/zij klaar is met de procedure.	Controleerbaarheid Transparantie	Ja. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stemmachine informatie verstrekt aan de gebruiker over de acties die de stemmachine verricht (2.2 van de bijlage).	✓
15	The e-voting system shall prevent the changing of a vote once that vote has been cast. <i>Toelichting:</i> Het elektronische stelsysteem moet voorkomen dat een uitgebrachte en opgeslagen stem in de elektronische stembus (stemgeheugen) kan worden gewijzigd.	Integriteit Controleerbaarheid	Nee. De voorwaarden in de Regeling (voorwaarde 8 van de bijlage) richten zich op de beschikbaarheid van de opgeslagen stem en niet op het voorkomen van wijzingen van de stem. Het is niet te controleren of de uitgebrachte stemmen gewijzigd zijn of dat een dergelijke situatie zich heeft voorgedaan.	X
IV Stemgeheim (Secret suffrage)				
16	E-voting shall be organised in such a way as to exclude at any stage of the voting procedure and, in particular, at voter authentication, anything that would endanger the secrecy of the vote. <i>Toelichting:</i> Geheimhouding van de stem moet worden bewerkstelligd in het gehele verkiezingsproces vanaf de voorbereidingen (bijvoorbeeld bij het versturen van, elektronische, stembescheiden), het stemmen, het tellen, het verzenden/transporteren naar het hoofdstembureau, de uitslagberekening en bij een eventuele hertelling.	Stemgeheim Controleerbaarheid Transparantie	Ja. Bij het stemmen in een stembureau geschiedt de identificatie van de kiezer gescheiden van het uitbrengen van de stem, ongeacht de gebruikte stemmethode; zie artikel J24 en J25 van de Kieswet. Daarnaast zijn er richtlijnen voor de inrichting van het stemlokaal die zodanig zijn, dat de kiezer de stem in het geheim kan uitbrengen.	✓
17	The e-voting system shall guarantee that votes in the electronic ballot box and votes being counted are, and will remain, anonymous, and that it is not possible to reconstruct a link between the vote and the voter. <i>Toelichting:</i> Het mag nooit mogelijk zijn om de inhoud van de stem te reconstrueren en te herleiden naar een bepaalde kiezer. Bij het elektronisch stemmen moet extra aandacht worden besteed aan een scheiding tussen identificatie van de kiezer en het uitbrengen van de stem. Hoe de stem (keuze) tot stand is gekomen moet bovendien geheim blijven.	Stemgeheim Controleerbaarheid Transparantie	Gedeeltelijk. Artikel J 33, lid 2a van de Kieswet legt vast dat het geheime karakter bij stemmen met stemmachines moet zijn gewaarborgd. Daarnaast is in de Regeling de voorwaarde opgenomen dat de wijze van vastlegging (verwerking) geen mogelijkheid mag bieden tot het vaststellen van de keuze van een kiezer (voorwaarde 8.7 van de bijlage). Het stemmen op stemmachines vindt anoniem plaats. Ondanks deze voorwaarde in de Regeling kan niet worden uitgesloten dat toch te herleiden valt wat een kiezer heeft gestemd. Dit kan onder meer doordat stemmen niet voldoende willekeurig worden opgeslagen op het stemgeheugen of door afluisteren van stemmachines. Het juist functioneren van de stemmachine is op dit punt niet verifieerbaar.	-
18	The e-voting system shall be so designed that the expected number of votes in any electronic ballot box will not allow the result to be linked to individual voters.	Stemgeheim Controleerbaarheid Transparantie	Gedeeltelijk. Zie de toelichting bij aanbeveling 17.	-
19	Measures shall be taken to ensure that the information needed during electronic processing cannot be used to breach the secrecy of the vote. <i>Toelichting:</i> Mogelijke maatregelen zouden kunnen bestaan uit een willekeurige vastlegging van de uitgebrachte stem in de elektronische stembus waarbij de volgorde waarin zij binnenkomen niet kan worden gereconstrueerd uit de wijze waarop zij worden opgeslagen.	Stemgeheim Controleerbaarheid Transparantie	Gedeeltelijk. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de wijze waarop de stemmen worden vast gelegd geen mogelijkheid biedt om de keuze van afzonderlijke kiezers vast te stellen (8.7 van de bijlage). Deze voorwaarde is echter niet specifiek (zie aanbeveling 17). Tevens tonen recente inzichten aan dat het afluisteren van de stemmachines onder bepaalde omstandigheden mogelijk is. De voormalige minister voor BVK heeft hier tegen reeds een aantal maatregelen genomen ³ .	-

³ Kamerstukken II 2006/2007, 30 800 VII, nr. 10.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
B. Procedurele waarborgen (Procedural safeguards)				
I Transparantie (Transparency)				
20	Member states shall take steps to ensure that voters understand and have confidence in the e-voting system in use. <i>Toelichting:</i> Vertrouwen in het verkiezingsproces is essentieel en een volledig begrip van het elektronisch stelsysteem is hierbij de basis. Introductie van het elektronisch stelsysteem kan noodzakelijk zijn terwijl het verschaffen van zo veel mogelijk informatie kan bijdragen aan het verkrijgen van het vertrouwen van de kiezers en kandidaten.	Transparantie	Gedeeltelijk. Hoewel verschillende bepalingen zijn opgenomen in wet- en regelgeving die voorzien in de aanwezigheid van instructiemateriaal in het stemlokaal (art. J14, lid 2 en J18 Kiesbesluit) en t.a.v. de begripelijkheid van de stemmachines (voorwaarden 2.1, 2.2 en 9.2 Regeling), is in het recente verleden gebleken dat er onvoldoende aandacht is besteed aan de betrouwbaarheid van de stemmachines en ondersteunende elektronische hulpmiddelen ⁴ .	-
21	Information on the functioning of an e-voting system shall be made publicly available.	Transparantie	Nee (zie aanbeveling 20). In de Kieswet en het Kiesbesluit zijn geen bepalingen opgenomen t.a.v. de informatie over de werking van de techniek bedoeld voor het stemmen anders dan d.m.v. stembiljetten. Informatie over de werking van de stemmachines staat alleen ter beschikking aan een door de minister aangewezen keuringsinstelling; zie 14 van de bijlage, Regeling goedkeuring stemmachines. Broncodes van gebruikte programmatuur worden in het geheel niet beschikbaar gesteld.	X
22	Voters shall be provided with an opportunity to practise any new method of e-voting before, and separately from, the moment of casting an electronic vote. <i>Toelichting:</i> Om vertrouwen in en begrip van het elektronisch stelsysteem te creëren, kunnen mogelijkheden worden geboden om stemmachines uit te proberen voorafgaande, en los van, de eigenlijke stemming. Speciale aandacht dient uit te gaan naar kiezers die onvoldoende vertrouwd zijn met elektronische systemen, zoals ouderen.	Toegankelijkheid Transparantie	Nee. De wet- en regelgeving voorziet hier niet in hoewel gemeenten, soms op eigen initiatief demonstraties met stemmachines geven aan bepaalde doelgroepen.	X
23	Any observers, to the extent permitted by law, shall be able to be present to observe and comment on the e-elections, including the establishing of the results. <i>Toelichting:</i> Waarnemers moeten in staat worden gesteld om vast te stellen dat het elektronische stelsysteem is ontworpen en functioneert op een wijze die voldoet aan de democratische principes. Lidstaten dienen daarom een juridische basis te bieden voor de status van waarnemers en de toegang tot systeemdokumentatie en audit informatie. Waarnemers moet de mogelijkheid geboden worden om relevante programmatuur te bekijken, fysieke en elektronische beveiligingsmaatregelen te inspecteren, gecertificeerde apparatuur te testen en toegang te krijgen tot centrale voorzieningen zoals computersystemen (servers).	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Hoewel artikel J39 van de Kieswet bepaalt dat waarnemers in het stemlokaal mogen verblijven gedurende de tijd dat het stembureau zitting houdt, zijn waarnemers niet toegelaten tot de voorbereidingen van de verkiezing en hebben waarnemers geen formele toegang tot alle informatie t.a.v. elektronische stelsystemen.	X

⁴ Hermans, L.M.L.H.A. & M.J.W. van Twist, 2007, Stemmachines, een verweesd dossier, Rapport van de Commissie Besluitvorming Stemmachines.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	II Controleerbaarheid (Verifiability and accountability)			
24	The components of the e-voting system shall be disclosed, at least to the competent electoral authorities, as required for verification and certification purposes. <i>Toelichting:</i> Het is essentieel dat wordt vastgesteld of het elektronische stelsysteem correct functioneert en dat de beveiliging is gewaarborgd. Dit kan onder meer plaatsvinden door een onafhankelijke evaluatie of certificatie van het stelsysteem, inzage in kritische systeem elementen en documentatie, inspectie van programmatuur en penetratietesten.	Controleerbaarheid Transparantie	Gedeeltelijk. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stemmachine voorzien is van systeem-, ontwikkel- en testdocumentatie. Deze informatie staat ter beschikking aan een door de minister aangewezen keuringsinstelling (14 van de bijlage) maar wordt verder niet openbaar gemaakt. In de praktijk beschikt ook de minister van BZK niet over deze informatie.	-
25	Before any e-voting system is introduced, and at appropriate intervals thereafter, and in particular after any changes are made to the system, an independent body, appointed by the electoral authorities, shall verify that the e-voting system is working correctly and that all the necessary security measures have been taken.	Controleerbaarheid Integriteit Transparantie	Gedeeltelijk. Zie artikelen 6 en 8 van de Regeling; deze artikelen bepalen dat de aanvrager van de goedkeuring gehouden is ten minste één keer in de vier jaar een exemplaar van de stemmachine door een (door de minister aangewezen) keuringsinstelling te laten keuren; wanneer er geringe aanpassingen zijn aangebracht dient de aanvrager een verklaring te overleggen van een keuringsinstelling dat de stemmachine overeenstemt met het goedgekeurde prototype dan wel voldoet aan de voorwaarden waaronder deze is goedgekeurd. De Regeling heeft echter geen betrekking op bijvoorbeeld uitslagberekeningsprogrammatuur of losse draadloze uitleeseenheden of andere onderdelen van het totale elektronische stelsysteem.	-
26	There shall be the possibility for a recount. Other features of the e-voting system that may influence the correctness of the results shall be verifiable. <i>Toelichting:</i> Een hertelling moet eerder vastgestelde uitslagen kunnen verifiëren. Bovendien moet kunnen worden bevestigd dat het elektronisch stelsysteem juist functioneert en dat alle stemmen zijn geteld. Bij elektronisch stemmen zijn diverse opties mogelijk die verschillen in complexiteit en verantwoordingsniveau. Zo kan een stemmachine de telling nogmaals uitvoeren of het stemgeheugen kan worden geplaatst in een andere stemmachine die de hertelling uitvoert. Daarnaast kan een hertelling worden uitgevoerd door een geheel ander systeem, bijvoorbeeld door onafhankelijke en gecontroleerde uitslagberekeningsprogrammatuur. Een andere methode is om naast de elektronische stembus (stemgeheugen) een papieren vastlegging (<i>paper trail</i>) van de uitgebrachte stemmen te hanteren en deze te gebruiken voor een hertelling.	Controleerbaarheid Integriteit Transparantie	Nee. De eerste twee in de toelichting genoemde methoden bieden geen garantie dat de hertelling wel correct is; de huidige uitslagberekeningsprogrammatuur is niet onafhankelijk en wordt niet gecontroleerd. De huidige stemmachine leveren ook geen papieren controlebewijs. Met de huidige elektronische stelsystemen is een betekenisvolle hertelling dan ook niet mogelijk.	X
27	The e-voting system shall not prevent the partial or complete re-run of an election or a referendum. <i>Toelichting:</i> Als een herstemming nodig is, kan het noodzakelijk zijn dat (delen van) het originele elektronische stelsysteem hierbij nodig is, bijvoorbeeld bij het opnieuw bepalen van de kiesgerechtigheid en het gebruik van stemmachines.	Controleerbaarheid Integriteit Transparantie	Ja. De huidige elektronische stelsystemen staan een (gedeeltelijke) herstemming niet in de weg mits voldoende stemgeheugens beschikbaar zijn zodat de originele stemgeheugens met daarop de uitgebrachte stemmen bewaard kunnen worden.	✓

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	III Betrouwbaarheid en beveiliging (Reliability and security)			
28	The member state's authorities shall ensure the reliability and security of the e-voting system. <i>Toelichting:</i> Elektronische stemsystemen dienen net zo betrouwbaar en beveiligd te zijn als traditionele stemmethodes, hetgeen door de lidstaat moet kunnen worden gewaarborgd.	Toegankelijkheid Integriteit Controleerbaarheid	Gedeeltelijk. Hoewel in de Regeling voorwaarden zijn opgenomen t.a.v. de betrouwbaarheid en veiligheid van de stemmachines, betreft dit alleen aspecten t.a.v. beschikbaarheid en productveiligheid. In Nederland is deze verantwoordelijkheid belegd bij de minister van BZK. Echter, uit het recente verleden is gebleken dat er onvoldoende aandacht is besteed aan de veiligheid en controleerbaarheid van de stemmachines en ondersteunende elektronische hulpmiddelen⁵.	-
29	All possible steps shall be taken to avoid the possibility of fraud or unauthorised intervention affecting the system during the whole voting process. <i>Toelichting:</i> In het gehele elektronische verkiezingsproces moet actief worden gereageerd als afbreuk van de integriteit van het stemmen of de stemsystemen wordt vermoed. Het is niet de intentie van deze aanbeveling om te suggereren dat alle denkbare maatregelen genomen moeten worden, maar wel om deze te baseren op een afgewogen besluitvorming.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Nee. De minister van BZK heeft de bevoegdheid om aanvullende maatregelen te nemen tegen ongeautoriseerde interventie en fraude en de voormalige minister voor BVK heeft reeds een aantal maatregelen genomen⁶ (zie ook aanbeveling 28).	X
30	The e-voting system shall contain measures to preserve the availability of its services during the e-voting process. It shall resist, in particular, malfunction, breakdowns or denial of service attacks. <i>Toelichting:</i> Een elektronisch stelsysteem moet robuust zijn en beschermd zijn tegen technische storingen, hoewel het falen van componenten nooit geheel kan worden uitgesloten.	Toegankelijkheid Integriteit	Ja. In de Regeling zijn voorwaarden opgenomen die de beschikbaarheid van de stemmachines moeten garanderen (8 van de bijlage).	✓
31	Before any e-election or e-referendum takes place, the competent electoral authority shall satisfy itself that the e-voting system is genuine and operates correctly. <i>Toelichting:</i> De juiste werking van het elektronisch stelsysteem moet worden geverifieerd. Bovendien moet kunnen worden gegarandeerd dat het geverifieerde stelsysteem ook daadwerkelijk gebruikt wordt bij de stemming.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Verificatie moet uitsluiten dat een stelsysteem waarvan de (fysieke) integriteit niet kan worden bepaald of waarbij manipulatie wordt vermoed, wordt ingezet voor de stemming. Hieraan wordt niet voldaan. Het stembureau gaat op de dag van de stemming slechts na of de stemmachine voor het gebruik gereed is en of er geen stemmen in het geheugen zijn opgeslagen (art. J20 Kiesbesluit en voorwaarde 5 van de Regeling). Of het systeem echt is, wordt niet geverifieerd; hier zijn geen voorschriften voor geformuleerd.	X
32	Only persons appointed by the electoral authority shall have access to the central infrastructure, the servers and the election data. There shall be clear rules established for such appointments. Critical technical activities shall be carried out by teams of at least two people. The composition of the teams shall be regularly changed. As far as possible, such activities shall be carried out outside election periods.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Nee. De wet- en regelgeving voorziet niet in het aanwijzen van personen voor het uitvoeren van specifieke taken. Er zijn bovendien geen voorschriften over hoe om te gaan met de toegang tot en het onderhoud aan centrale systemen, servers en uitslagberekeningsprogrammatuur en -apparatuur.	X
33	While an electronic ballot box is open, any authorised intervention affecting the system shall be carried out by teams of at least two people, be the subject of a report, be monitored by representatives of the competent electoral authority and any election observers.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Nee. In de Kieswet en het Kiesbesluit zijn weliswaar bepalingen t.a.v. de stembureauleden opgenomen maar deze bevatten geen specifieke voorschriften over hoe handelingen aan de stemmachine zelf uitgevoerd dienen te worden. Er wordt niet voorgeschreven welke personen dergelijke handelingen mogen uitvoeren. De aanwezigheid van waarnemers wordt niet voorgeschreven en de status van waarnemers is niet geregeld. Van de stembureauzitting en de stemopneming wordt wel proces-verbaal opgemaakt.	X

⁵ Hermans, L.M.L.H.A. & M.J.W. van Twist, 2007, Stemmachines, een verweesd dossier, Rapport van de Commissie Besluitvorming Stemmachines.

⁶ Kamerstukken II, 2006/2007, 30 800 VII, nr. 10.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
34	The e-voting system shall maintain the availability and integrity of the votes. It shall also maintain the confidentiality of the votes and keep them sealed until the counting process. If stored or communicated outside controlled environments, the votes shall be encrypted. <i>Toelichting:</i> Vanaf het moment dat een stem wordt uitgebracht mag niemand in staat zijn om de stem te lezen, aan te passen of te relateren aan de desbetreffende kiezer. Dit kan worden bereikt door de (elektronische) stembus (fysiek en elektronisch) te verzegelen en door aanvullende fysieke en organisatorische maatregelen. Daarnaast kan het nodig zijn dat een logische controle (authenticatie en autorisatie) voor toegang tot de elektronische stembus (stemgeheugen) wordt uitgevoerd. Encryptie en een elektronische verzegeling van de stem zijn minimaal noodzakelijk wanneer de stem wordt verzonden buiten gecontroleerde omgevingen.	Integriteit Stemgeheim	Gedeeltelijk. In de regeling zijn voorwaarden opgenomen t.a.v. de beschikbaarheid en integriteit van de stembureaus. Er zijn geen voorschriften t.a.v. de verzegeling en het vertrouwelijk opslaan en communiceren van uitgebrachte stemmen (8.2 en 8.5 van de bijlage). Er worden ook geen eisen gesteld aan een versleutelde en verzegelde communicatie van stemmen zoals dat bijvoorbeeld voorkomt wanneer uitslagen via (draadloze) netwerkverbindingen worden verzonden naar een hoofdstembureau.	-
35	Votes and voter information shall remain sealed as long as the data is held in a manner where they can be associated. Authentication information shall be separated from the voter's decision at a pre-defined stage in the e-election or e-referendum.	Stemgeheim	Niet van toepassing. Bij het stemmen in een stembureau geschiedt de identificatie van de kiezer gescheiden van het uitbrengen van de stem, ongeacht de gebruikte stemmethode; zie artikel J24 en J25 van de Kieswet.	-

2. Operationele standaarden

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
I Oproep voor de stemming (Notification)				
36	Domestic legal provisions governing an e-election or e-referendum shall provide for clear timetables concerning all stages of the election or referendum, both before and after the election or referendum. <i>Toelichting:</i> Een elektronische stemming kan mogelijk afwijken van traditionele verkiezingsmethoden of andere tijdsschema's worden gevolgd. Kiezers moeten in dat geval hierover worden geïnformeerd.	Controleerbaarheid Transparantie	Ja. Voor stemmen met stemmachines gelden in Nederland geen andere procedures. In de Kieswet zijn de perioden voor de verschillende fasen van het verkiezingsproces vastgelegd.	✓
37	The period in which an electronic vote can be cast shall not begin before the notification of an election or a referendum. Particularly with regard to remote e-voting, the period shall be defined and made known to the public well in advance of the start of voting. <i>Toelichting:</i> De tijden dat kan worden gestemd moeten duidelijk worden gecommuniceerd.	Toegankelijkheid Controleerbaarheid	Ja. In het huidige verkiezingsproces zijn deze tijden hetzelfde ongeacht de wijze van stemmen. Artikel J7 van de Kieswet bepaalt dat elke kiezer ten minste 14 dagen voor de stemming een oproepingskaart ontvangt.	✓
38	The voters shall be informed, well in advance of the start of voting, in clear and simple language, of the way in which the e-voting will be organised, and any steps a voter may have to take in order to participate and vote.	Toegankelijkheid Transparantie	Ja. Er zijn geen afwijkende procedures voor stemmen met stemmachines ten opzichte van stemmen met stembiljetten. De kandidatenlijsten worden uiterlijk op de 4 ^e dag voor de stemming ter kennis van de kiezers gebracht (art. J1 Kiesbesluit). Via verschillende media wordt aanvullende informatie verstrekt.	✓
II Bepalen kiesgerechtigdheid (Voters)				
39	There shall be a voters' register which is regularly updated. The voter shall be able to check, as a minimum, the information which is held about him/her on the register, and request corrections. <i>Toelichting:</i> Het is noodzakelijk om te controleren of een persoon kiesgerechtigd is en of een kiezer heeft gestemd. Dit kan alleen wanneer kiezerregister(s) worden bijgehouden. Verkiezingsautoriteiten moeten kunnen verifiëren of een kiezer al een stem heeft uitgebracht, ook in combinatie met andere wijzen van stemmen zoals kiezen op afstand.	Controleerbaarheid	Ja (gedeeltelijk voor kiezers die vanuit het buitenland mogen stemmen). Artikelen D1 en D4 van de Kieswet bepalen dat de gemeente een register van kiesgerechtigden bijhoudt en eenieder op zijn verzoek inlichtingen verstrekt omtrent de registratie als kiezer. Zie artikelen D5 en D9 van de Kieswet; deze artikelen bepalen dat een ieder om herziening van de registratie kan verzoeken en vervolgens tegen een beslissing in beroep kan gaan. De gemeente Den Haag houdt een semi-permanent bestand bij van kiezers in het buitenland; zie artikel D3a van de Kieswet. Dit bestand wordt niet regelmatig geactualiseerd.	✓
40	The possibility of creating an electronic register and introducing a mechanism allowing online application for voter registration and, if applicable, for application to use e-voting, shall be considered. If participation in e-voting requires a separate application by the voter and/or additional steps, an electronic, and, where possible, interactive procedure shall be considered.	Toegankelijkheid	Niet van toepassing. De mogelijkheid om elektronisch te registreren wordt in Nederland nu niet toegepast.	-
41	In cases where there is an overlap between the period for voter registration and the voting period, provision for appropriate voter authentication shall be made.	Kiesgerechtigdheid	Niet van toepassing. De bepaling van de kiesgerechtigdheid vindt in Nederland plaats voor de aanvang van de stemming. De fasen 'bepaling kiesgerechtigdheid' en 'stemmen' zijn van elkaar gescheiden (art. D3, lid7, F1, F2 en J1Kieswet).	-
III Kandidaatstelling (Candidates)				
42	The possibility of introducing online candidate nomination may be considered.	Toegankelijkheid	Gedeeltelijk. Naast de officiële kandidaatstellingsformulieren mogen kandidatenlijsten gelijktijdig ook elektronisch worden aangeleverd ⁷ . De mogelijkheid om kandidaten per internet te nomineren wordt in Nederland nu niet toegepast.	-
43	A list of candidates that is generated and made available electronically shall also be publicly available by other means.	Transparantie	Ja. Kandidatenlijsten moeten worden gepubliceerd op verschillende wijze en moeten zijn weergegeven op de stemmachine. De kandidatenlijsten worden door de gemeente in ieder geval huis aan huis verspreid; zie artikel J1 van het Kiesbesluit.	✓

⁷ Adviescommissie inrichting verkiezingsproces, 2007 Rol van automatisering in het huidige verkiezingsproces, bijlage 6.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	IV Stemmen (Voting)			
44	It is particularly important, where remote e-voting takes place while polling stations are open, that the system shall be so designed that it prevents any voter from voting more than once.	Uniciteit	Niet van toepassing.	-
45	Remote e-voting may start and/or end at an earlier time than the opening of any polling station. Remote e-voting shall not continue after the end of the voting period at polling stations.	Toegankelijkheid Integriteit	Niet van toepassing.	-
46	For every e-voting channel, support and guidance arrangements on voting procedures shall be set up for, and be available to, the voter. In the case of remote e-voting, such arrangements shall also be available through a different, widely available communication channel. <i>Toelichting:</i> Ondersteuning en begeleiding bij het stemproces dienen ten minste beschikbaar te zijn vanaf het te gebruiken elektronische stelsysteem. Daarnaast wordt geadviseerd om tenminste één andere methode van ondersteuning te bieden.	Toegankelijkheid	Gedeeltelijk. In de regeling zijn de voorwaarden opgenomen dat stemmachines informatie verstrekken aan de kiezer over de handelingen die moeten worden verricht en over de acties die de stemmachine uitvoert (voorwaarde 2.2 Regeling). In het Kiesbesluit zijn bepalingen opgenomen die voorzien in de aanwezigheid van instructiemateriaal in het stemlokaal; zie artikelen J14, lid 2 en J18. Ook mogen stembureauleden in incidentele gevallen een lichamelijk gehandicapte kiezer helpen (art. J28 Kieswet). Echter, in de praktijk blijkt het instructiemateriaal voor de kiezer te ontbreken en bestaat vaak verwarring over of en hoe stembureauleden hulp mogen bieden.	-
47	There shall be equality in the manner of presentation of all voting options on the device used for casting an electronic vote. <i>Toelichting:</i> Alle kandidaten waarop kan worden gestemd moeten op gelijke wijze worden gepresenteerd en beschikbaar zijn via alle methoden van stemmen. Hoewel het weergeven van kandidaten een pure technische aangelegenheid lijkt, mag dit niet worden overgelaten aan alleen technische ontwerpers of leveranciers. Indien kandidaten worden weergegeven via elektronische middelen (bijvoorbeeld via een <i>touchscreen</i>) dan dienen maatregelen te worden genomen die voorkomen dat kandidaten niet of niet altijd worden getoond.	Stemvrijheid	Gedeeltelijk. Artikelen J14b en J15 van het Kiesbesluit bepalen hoe de kandidatenlijsten op de stemmachine vermeld dienen te worden; de Regeling schrijft specifieke modellen voor (4 van de bijlage). Er zijn geen maatregelen voorgeschreven die de integriteit van de weergave op computerbeeldschermen moeten garanderen.	-
48	The electronic ballot by which an electronic vote is cast shall be free from any information about voting options, other than that strictly required for casting the vote. The e-voting system shall avoid the display of other messages that may influence the voters' choice. <i>Toelichting:</i> Tijdens het stemmen dient de directe omgeving van de kiezer verschoond te blijven van objecten en informatie die zijn/haar keuze kan beïnvloeden.	Stemvrijheid	Gedeeltelijk. Artikel J36 van de Kieswet bepaalt dat het niet is toegestaan om activiteiten te ontplooiën in het stemlokaal die de kiezer beïnvloeden. Er zijn echter geen voorschriften geformuleerd t.a.v. het tonen van meldingen op de stemmachine die de kiezer in zijn keuze kunnen beïnvloeden. Zie ook toelichting bij aanbeveling 47.	-
49	If it is decided that information about voting options will be accessible from the e-voting site, this information shall be presented with equality.	Stemvrijheid	Niet van toepassing.	-
50	Before casting a vote using a remote e-voting system, voters' attention shall be explicitly drawn to the fact that the e-election or e-referendum in which they are submitting their decision by electronic means is a real election or referendum. In case of tests, participants shall have their attention drawn explicitly to the fact that they are not participating in a real election or referendum and shall – when tests are continued at election times – at the same time be invited to cast their ballot by the voting channel(s) available for that purpose.	Transparantie	Niet van toepassing.	-
51	A remote e-voting system shall not enable the voter to be in possession of a proof of the content of the vote cast.	Stemgeheim	Niet van toepassing.	-

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
52	In a supervised environment, the information on the vote shall disappear from the visual, audio or tactile display used by the voter to cast the vote as soon as it has been cast. Where a paper proof of the electronic vote is provided to the voter at a polling station, the voter shall not be able to show it to any other person, or take this proof outside of the polling station. <i>Toelichting:</i> Het elektronische stelsysteem dient een voorziening te bevatten die voorkomt dat alle informatie waaruit kan worden afgeleid welke stem is uitgebracht, wordt verwijderd.	Stemgeheim	Gedeeltelijk. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stemmachine na de bevestiging van de stem geen informatie verstrekt over de stem; deze voorwaarde vereist dat deze informatie direct verwijderd wordt (voorwaarde 6.6 van de bijlage). Het juist functioneren van de stemmachine is op dit punt echter niet verifieerbaar. In het huidige verkiezingsproces produceren de stemmachines geen (papieren) bewijs van de uitgebrachte stem. Het tweede deel van deze aanbeveling is daarom niet van toepassing op het huidige verkiezingsproces.	-
V Stemopneming (Results)				
53	The e-voting system shall not allow the disclosure of the number of votes cast for any voting option until after the closure of the electronic ballot box. This information shall not be disclosed to the public until after the end of the voting period.	Integriteit Controleerbaarheid	Gedeeltelijk. Tot de stemopname mag pas worden overgegaan nadat de stemming is beëindigd; zie artikel N4 van het Kiesbesluit. In de Regeling is de voorwaarde (7.3 van de bijlage) opgenomen dat de stemmachine na het tonen van de stemmen niet meer kan worden vrijgegeven voor het uitbrengen van stemmen (de stemmachine kan pas worden vrijgegeven nadat opnieuw kandidatenlijsten zijn ingevoerd). Pas nadat de stemmen zijn opgenomen, maakt de voorzitter van het stembureau t.a.v. iedere lijst en kandidaat het aantal uitgebrachte stemmen bekend; zie artikel N9 van de Kieswet. Ondanks de voorschriften in de wet- en regelgeving is niet te controleren of het zo werkt en zijn er geen voorwaarden die moeten voorkomen dat er tussentijds (sub)totalen kunnen worden verkregen.	-
54	The e-voting system shall prevent processing information on votes cast within deliberately chosen sub-units that could reveal individual voters' choices.	Stemgeheim	Gedeeltelijk. Stemmachines bevatten geen gegevens over de kiezer en in de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de wijze van vastlegging (verwerking) geen mogelijkheid mag bieden tot het vaststellen van de keuze van een kiezer (voorwaarde 8.7 van de bijlage). Echter kan het juist functioneren van de stemmachine op dit punt onvoldoende worden geverifieerd en ontbreken in de Regeling aanvullende specificaties voor (componenten van) de stemmachine.	-
55	Any decoding required for the counting of the votes shall be carried out as soon as practicable after the closure of the voting period.	Integriteit Controleerbaarheid	Niet van toepassing. De Regeling stelt niet als eis dat de stemmen versleuteld moeten worden opgeslagen.	-
56	When counting the votes, representatives of the competent electoral authority shall be able to participate in, and any observers able to observe, the count.	Controleerbaarheid Transparantie	Ja. De stemopneming wordt uitgevoerd door het stembureau. Waarnemers mogen in het stemlokaal verblijven gedurende de tijd dat het stembureau zitting houdt en mogen dus aanwezig zijn bij het tellen van de stemmen (art. J39 Kieswet).	✓
57	A record of the counting process of the electronic votes shall be kept, including information about the start and end of, and the persons involved in, the count.	Controleerbaarheid Transparantie	Ja. Van de stemopneming wordt proces-verbaal opgemaakt; zie artikel N5 van het Kiesbesluit.	✓
58	In the event of any irregularity affecting the integrity of votes, the affected votes shall be recorded as such.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Gedeeltelijk. Bij het optreden van onregelmatigheden (storingen, beschadigingen), bij twijfel ten aanzien van de juiste werking van de stemmachine of vermoedens van fraude, kan de stemming worden geschorst en/of de stemmachine worden vervangen. Hiervan wordt aantekening gemaakt in het proces-verbaal. De Regeling stelt echter geen eisen aan de opslag en verwerking van stemmen zodanig dat de integriteit van de uitgebrachte stemmen ten alle tijden kan worden vastgesteld (zoals met een controle waarde). De mogelijkheden om (technische) onregelmatigheden op te merken bij de huidige systemen zijn daardoor beperkt.	-
VI Controleerbaarheid (Audit)				
59	The e-voting system shall be auditable.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stemmachine voorzien is van een diagnosemechanisme dat na elke verrichte handeling, defecten of incorrecte werkingen kan vaststellen (voorwaarde 10 van de bijlage). De mogelijkheden om (technische) onregelmatigheden op te merken bij de huidige systemen zijn echter beperkt. Het is niet mogelijk om de huidige elektronische stelsystemen (onafhankelijk) te controleren (<i>auditten</i>) gedurende het gehele verkiezingsproces (inclusief de voorbereiding, stemmen, stemopneming en de uitslagberekening).	X
60	The conclusions drawn from the audit process shall be applied in future elections and referendums.	Controleerbaarheid Flexibiliteit	Nee. Binnen het huidige verkiezingsproces is er geen formeel audit proces vereist. Nieuwe (technologische) ontwikkelingen en ervaringen opgedaan bij voorgaande verkiezingen worden niet toegepast bij nieuwe verkiezingen of verwerkt in wet- en regelgeving ⁸ .	X

⁸ Hermans, L.M.L.H.A. & M.J.W. van Twist, 2007, Stemmachines, een verweesd dossier, Rapport van de Commissie Besluitvorming Stemmachines.

3. Technische eisen

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	A. Toegankelijkheid (Accessibility)			
61	Measures shall be taken to ensure that the relevant software and services can be used by all voters and, if necessary, provide access to alternative ways of voting. <i>Toelichting:</i> Om de toegankelijkheid en het bedieningsgemak te garanderen dient aandacht te worden gegeven aan verschillende gebruikersgerelateerde randvoorwaarden zoals leeftijd, taal, lichamelijke handicap en levenswijze.	Toegankelijkheid	Nee. Hoewel sommige stemmachines opties bieden voor ondersteuning van personen met een handicap, worden geen eisen gesteld t.a.v. de toegankelijkheid van software en diensten zodat deze door zoveel mogelijk kiezers gebruikt kunnen worden (zie ook aanbeveling 3).	X
62	Users shall be involved in the design of e-voting systems, particularly to identify constraints and test ease of use at each main stage of the development process. <i>Toelichting:</i> De werking van elektronische stelsystemen dient functioneel te zijn en geschikt voor de verschillende doelgroepen zonder onnodig complexe of buitensporig dure opties die slechts marginaal voordelen bieden.	Toegankelijkheid	Nee. Hoewel een interactieve aanpak waarbij gebruikers worden betrokken hiertoe kan bijdragen, wordt de wijze waarop stemmachines worden ontwikkeld overgelaten aan de leveranciers.	X
63	Users shall be supplied, whenever required and possible, with additional facilities, such as special interfaces or other equivalent resources, such as personal assistance. User facilities shall comply as much as possible with the guidelines set out in the Web Accessibility Initiative (WAI). <i>Toelichting:</i> Om de toegankelijkheid van elektronische stelsystemen voor personen met een handicap zo groot mogelijk te maken, kan worden aangesloten bij bestaande initiatieven.	Toegankelijkheid	Nee. Naast algemene eisen t.a.v. informatieverstrekking aan gebruikers en de bediening van stemmachines, zijn in de Regeling alleen eisen gesteld t.a.v. de knoppen of toetsen (9.4 van de bijlage). Er zijn geen voorschriften m.b.t. andere elementen van de gebruikersinterface zoals de opmaak of het gebruik van kleuren behalve dat de weergave van kandidaten moet voldoen aan voorgeschreven modellen (4 van de bijlage). Zie ook aanbeveling 3.	X
64	Consideration shall be given, when developing new products, to their compatibility with existing ones, including those using technologies designed to help people with disabilities. <i>Toelichting:</i> Nieuwe versies van elektronische stelsystemen kunnen zo afwijkend zijn, dat deze niet meer aansluiten met in gebruik zijnde elektronische hulpmiddelen. Aansluiting bij internationale standaarden en eventueel het opstellen en bijhouden van een lijst met uitwisselbare systemen, apparatuur en elektronische hulpmiddelen kan bijdragen aan het voorkomen van dergelijke situaties.	Toegankelijkheid Flexibiliteit	Nee. De huidige wet- en regelgeving stelt geen eisen t.a.v. de compatibiliteit van nieuwe producten met bestaande oplossingen, werkwijzen of technieken. Zie ook aanbeveling 3 en 62.	X
65	The presentation of the voting options shall be optimised for the voter. <i>Toelichting:</i> Elektronische stelsysteemproducten en -diensten moeten aangepast kunnen worden aan de beperkingen van de individuele gebruiker zonder afbreuk te doen aan de principes van gelijkwaardigheid (zie aanbeveling 47 t/m 49). Dit kan onder andere worden bereikt door een modulair ontwerp, het aanbieden van verschillende modellen stemmachines of wijzingen van opties op het systeem.	Toegankelijkheid Stemvrijheid	Nee. In het huidige verkiezingsproces wordt de presentatie van de kandidaten bepaald op basis van de gelijke behandeling van de kandidatenlijsten. Zo schrijft artikel J14b van het Kiesbesluit in algemene termen voor hoe de kandidatenlijsten op de stemmachine vermeld dienen te worden; de Regeling schrijft specifieke modellen voor (4 van de bijlage). Aanvullende voorwaarden worden in de wet- en regelgeving echter niet gesteld.	X

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	B. Uitwisselbaarheid (Interoperability)			
66	Open standards shall be used to ensure that the various technical components or services of an e-voting system, possibly derived from a variety of sources, interoperate. <i>Toelichting:</i> Om combinaties van elektronische stelsystemen en elektronische hulpmiddelen van verschillende leveranciers te ondersteunen, moeten deze onderling uitwisselbaar zijn. Met name de in- en uitvoer van gegevens moet voldoen aan open standaarden.	Flexibiliteit	Nee. Het gebruik van open standaarden is in de huidige wet- en regelgeving niet vereist.	X
67	At present, the Election Markup Language (EML) standard is such an open standard and in order to guarantee interoperability, EML shall be used whenever possible for e-election and e-referendum applications. The decision of when to adopt EML is a matter for member states. The EML standard valid at the time of adoption of this recommendation, and supporting documentation are available on the Council of Europe website.	Flexibiliteit	Niet van toepassing. Zie toelichting bij aanbeveling 66.	-
68	In cases which imply specific election or referendum data requirements, a localisation procedure shall be used to accommodate these needs. This would allow for extending or restricting the information to be provided, whilst still remaining compatible with the generic version of EML. The recommended procedure is to use structured schema languages and pattern languages.	Flexibiliteit	Niet van toepassing. Zie toelichting bij aanbeveling 66.	-
	C. Systeemgebruik (Systems operation)			
69	The competent electoral authorities shall publish an official list of the software used in an e-election or e-referendum. Member states may exclude from this list data protection software for security reasons. At the very least it shall indicate the software used, the versions, its date of installation and a brief description. A procedure shall be established for regularly installing updated versions and corrections of the relevant protection software. It shall be possible to check the state of protection of the voting equipment at any time. <i>Toelichting:</i> Het is noodzakelijk dat verantwoordelijke instanties er zorg voor dragen dat elektronische hulpmiddelen (hardware en software) actueel blijven met het oog op de voortschrijdende technologische ontwikkelingen. Eventuele aanpassing moeten gecertificeerd worden voordat deze doorgevoerd mogen worden. Het behouden van volledige transparantie is hierbij belangrijk. Exacte, volledige en actuele beschrijvingen van de elektronische stelsysteem componenten moeten worden gepubliceerd. De resultaten van de certificering moeten tenminste beschikbaar worden gesteld aan de verantwoordelijke autoriteiten, politieke groeperingen en, afhankelijk van wettelijke bepalingen, aan het publiek.	Transparantie Controleerbaarheid Flexibiliteit	Nee. Van de goedkeuring van de stemmachine wordt mededeling gedaan in de Staatscourant; zie artikel J33 van de Kieswet en artikel 5, lid 2 van de Regeling. Deze publicaties zijn echter beperkt. Bovendien worden elektronische hulpmiddelen zoals uitslagberekeningsprogrammatuur niet gecertificeerd en ook niet gepubliceerd.	X
70	Those responsible for operating the equipment shall draw up a contingency procedure. Any backup system shall conform to the same standards and requirements as the original system. <i>Toelichting:</i> Een elektronisch stelsysteem moet voldoen aan de hoogste mate van betrouwbaarheid. Daarom is het noodzakelijk dat procedures geformaliseerd zijn, zoals voor het omgaan met (technische) storingen, uitzonderlijke situaties en beveiligingsincidenten, en dat adequate middelen om problemen op te lossen beschikbaar zijn. Verkiezingsautoriteiten moeten een dienstenniveau (service level) definiëren voordat een stelsysteem wordt gebruikt. Op basis hiervan dienen risicoanalyses en mogelijke scenario's te worden opgesteld.	Integriteit	Nee. In de praktijk kan een stemmachine in geval van storing of beschadiging worden vervangen, nadat deze is geblokkeerd voor het uitbrengen van stemmen, door een gelijkwaardig goedgekeurde stemmachine. Het stembureau gaat na of de vervangende stemmachine voor gebruik gereed is en of er geen stemmen in het geheugen zijn opgeslagen; zie artikelen J20 en J24 van het Kiesbesluit. De procedures zijn echter niet geformaliseerd. Tevens is het onbekend wat voor maatregelen getroffen zijn daar waar het systemen betreft bij de gemeenten en leveranciers (bijvoorbeeld computers gebruikt voor de uitslagberekening, centrale verkiezingsdiensten, of internetdiensten).	X

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
71	Sufficient backup arrangements shall be in place and be permanently available to ensure that voting proceeds smoothly. The staff concerned shall be ready to intervene rapidly according to a procedure drawn up by the competent electoral authorities.	Integriteit	Nee. Gemeenten en leveranciers treffen bij verkiezingen maatregelen om snel te kunnen reageren op eventuele problemen en (technische) storingen. Stemmachine leveranciers hebben een verkiezingswacht die vaak binnen 30 minuten ter plaatste kan zijn. Er zijn echter geen voorschriften of formele procedures vastgelegd. Zie ook aanbeveling 70.	X
72	Those responsible for the equipment shall use special procedures to ensure that during the polling period the voting equipment and its use satisfy requirements. The backup services shall be regularly supplied with monitoring protocols.	Integriteit	Nee. Er zijn geen aanvullende voorschriften of formele procedures vastgelegd. Zie de toelichting bij aanbeveling 70.	X
73	Before each election or referendum, the equipment shall be checked and approved in accordance with a protocol drawn up by the competent electoral authorities. The equipment shall be checked to ensure that it complies with technical specifications. The findings shall be submitted to the competent electoral authorities. <i>Toelichting:</i> De verkiezingsautoriteiten, kandidaten en eventuele waarnemers moeten in staat zijn om het gehele of delen van het elektronische stemsysteem te laten inspecteren door een gespecialiseerde instantie. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden tussen reguliere controles na afloop van de stemming (uitgevoerd door de organiserende instantie) en controles na wijzigingen aan het stemsysteem (uitgevoerd door een extern orgaan).	Integriteit	Nee. Gemeenten die stemmachines in eigen beheer gebruiken, controleren deze voorafgaand aan iedere verkiezing als onderdeel van de preparaties. Hierbij wordt echter geen vast protocol gevolgd, kan de technische integriteit niet worden vastgesteld (door onder meer het ontbreken van openbare technische specificaties) en ontbreken procedures om bijvoorbeeld afwijkingen te melden. Gemeenten die gebruik maken van stemmachines die geheel door de leverancier worden geprepareerd en geleverd, voeren zelf geen controle uit.	X
74	All technical operations shall be subject to a formal control procedure. Any substantial changes to key equipment shall be notified. <i>Toelichting:</i> Alle werkzaamheden aan hardware en software brengen risico's met zich mee. Deze risico's moeten tot een minimum beperkt worden, met name wanneer een stemsysteem in gebruik is. Geautomatiseerde procedures hebben de voorkeur. Beheer op afstand dient te worden beperkt. Gevalideerde werkprocedures dienen te worden gevolgd die het aantal geautoriseerde personen, om de werkzaamheden te verrichten, tot een minimum aantal beperkt. Verificatie van iedere handeling moet worden uitgevoerd door tenminste twee gekwalificeerde personen die zijn gebonden aan een beveiligingsbeleid opgelegd door de bevoegde autoriteit. Bovendien moeten de electorale autoriteiten op de hoogte zijn gebracht van alle kritische aanpassingen op het stemsysteem.	Controleerbaarheid	Nee. Hoewel in de praktijk het aantal personen die technische handelingen verrichten aan stemmachines of andere gebruikte elektronische hulpmiddelen beperkt is, zijn er geen formele autorisatie- en werkprocedures vastgelegd.	X
75	Key e-election or e-referendum equipment shall be located in a secure area and that area shall, throughout the election or referendum period, be guarded against interference of any sort and from any person. During the election or referendum period a physical disaster recovery plan shall be in place. Furthermore, any data retained after the election or referendum period shall be stored securely. <i>Toelichting:</i> Centrale systemen moeten geïnstalleerd worden in een beveiligde en gecontroleerde omgeving waarbij de fysieke toegang beperkt is. Om adequaat te kunnen reageren op calamiteiten dient in een uitwijkmogelijkheid te worden voorzien. Indien relevant dienen alle verkiezingsgegevens te zijn opgeslagen op een veilige wijze, waarbij verschillende kopieën van de gegevens gemaakt worden op verschillende opslagmedia, en deze dienen op verschillende locaties bewaard te worden.	Integriteit	Nee. Voor het stemmen met stemmachines zijn de centrale elektronische hulpmiddelen beperkt tot computersystemen bij de gemeenten of leverancier van verkiezingsdiensten waar de stemmen worden verzameld en waar de uitslagberekeningsprogrammatuur wordt gebruikt. Er zijn geen voorschriften over hoe de beveiliging en uitwijk bij calamiteiten moet worden ingericht. Tevens zijn er geen voorschriften over hoe de verkiezingsuitslagen moeten worden bewaard.	X

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
76	Where incidents that could threaten the integrity of the system occur, those responsible for operating the equipment shall immediately inform the competent electoral authorities, who will take the necessary steps to mitigate the effects of the incident. The level of incident which shall be reported shall be specified in advance by the electoral authorities. <i>Toelichting:</i> (Beveiligings)incidenten moeten worden gemeld aan de bevoegde autoriteiten die o.a. verantwoordelijk zijn voor afhandeling in overeenstemming met de wet- en regelgeving, en dat politieke groeperingen en kiezers adequaat worden geïnformeerd indien relevant.	Integriteit	Nee. In het huidige verkiezingsproces zijn er geen voorschriften over hoe en welke incidenten gemeld moeten worden.	X
D. Beveiliging (Security)				
I Algemene eisen (General requirements)				
77	Technical and organisational measures shall be taken to ensure that no data will be permanently lost in the event of a breakdown or a fault affecting the e-voting system. <i>Toelichting:</i> Hoewel, afhankelijk van de fase in het verkiezingsproces, het elektronische stelsysteem gedurende een zekere periode niet beschikbaar mag zijn (<i>downtime</i>), dient rekening te worden gehouden met aanvallen van een kwaadwillende en moet een indicatie van de beschikbare reservecapaciteit van het stelsysteem worden aangegeven. Audit informatie moet voor alle fasen in het verkiezingsproces beschikbaar zijn.	Integriteit	Gedeeltelijk. Ondanks dat in de Regeling voorwaarden zijn opgenomen (8 van de bijlage), is er in het ontwerp van de huidige elektronische hulpmiddelen gebruikt bij verkiezingen niet expliciet rekening gehouden met dergelijke situaties. Bovendien zijn de maatregelen met name beperkt tot technische maatregelen en is er geen verificatie (auditing) mogelijk van alle stappen in het verkiezingsproces zoals wordt aanbevolen.	-
78	The e-voting system shall maintain the privacy of individuals. Confidentiality of voters' registers stored in or communicated by the e-voting system shall be maintained.	Kiesgerechtigheid Stemgeheim	Nee. Er zijn geen voorschriften over hoe informatie over kiezers opgeslagen of uitgewisseld dient te worden. Bijvoorbeeld de kiezerlijst zoals die wordt verzonden aan de drukker voor het maken van oproepingskaarten/stempassen is een standaard (leesbaar) tekstbestand verstuurd per email ⁹ .	X
79	The e-voting system shall perform regular checks to ensure that its components operate in accordance with its technical specifications and that its services are available.	Controleerbaarheid Integriteit	Gedeeltelijk. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stembmachine voorzien is van een diagnosemechanisme dat ná elke verrichte handeling de defecten of incorrecte werkingen kan vaststellen (voorwaarde 10 van de bijlage). Er wordt niet vereist dat het systeem zelfstandig reguliere controles uitvoert om te controleren of alle componenten nog integer zijn, juist werken en alle functies beschikbaar zijn. Bovendien worden er geen eisen gesteld aan andere elektronische hulpmiddelen gebruikt in het verkiezingsproces (zie ook aanbeveling 59).	-
80	The e-voting system shall restrict access to its services, depending on the user identity or the user role, to those services explicitly assigned to this user or role. User authentication shall be effective before any action can be carried out.	Controleerbaarheid Integriteit	Nee. De in gebruikzijnde stembmachines en elektronische hulpmiddelen zijn niet voorzien van authenticatie en autorisatie beveiligingssystemen. De bediening van de stembmachines is alleen beperkt op basis van een fysieke sleutel (voorwaarde 3.2 van de Regeling) en niet op basis van een gebruikersidentificatie gekoppeld aan bijvoorbeeld een op rollen gebaseerde autorisatie (<i>role-based access controle</i>).	X
81	The e-voting system shall protect authentication data so that unauthorised entities cannot misuse, intercept, modify, or otherwise gain knowledge of all or some of this data. In uncontrolled environments, authentication based on cryptographic mechanisms is advisable. <i>Toelichting:</i> Elektronische stelsystemen dienen een vorm van authenticatie en autorisatie te kennen voor het uitvoeren van handelingen en in ieder geval voor toegang tot (verkiezing)gegevens.	Controleerbaarheid Integriteit	Nee. Er wordt geen authenticatie gebruikt bij de huidige stembmachines en elektronische hulpmiddelen.	X

⁹ Adviescommissie inrichting verkiezingsproces, 2007 Rol van automatisering in het huidige verkiezingsproces, bijlage 6.

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
82	Identification of voters and candidates in a way that they can unmistakably be distinguished from other persons (unique identification) shall be ensured. <i>Toelichting:</i> Unieke identificatie van een persoon moet ten minste plaatsvinden voor de bepaling van de kiesgerechtigheid. Maatregelen dienen te zijn getroffen om dubbele identiteiten te kunnen voorkomen in het kiezersregister. Tenminste een op identiteit gebaseerde authenticatie bij het registreren van de kiesgerechtigheid, de kandidaatstelling en het uitbrengen van een stem wordt aanbevolen.	Controleerbaarheid Integriteit	Gedeeltelijk. In het huidige verkiezingsproces vindt geen identificatie plaats door stemmachines of andere elektronische hulpmiddelen. Vooraf aan het daadwerkelijke stemmen in het stemlokaal, wordt de kiesgerechtigheid gecontroleerd op basis van uitgegeven oproepingskaarten, stempassen of kiezerspassen. Hierbij wordt de identiteit echter niet uniek vastgesteld of geverifieerd.	-
83	E-voting systems shall generate reliable and sufficiently detailed observation data so that election observation can be carried out. The time at which an event generated observation data shall be reliably determinable. The authenticity, availability and integrity of the data shall be maintained.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stemmachine voorzien is van een diagnosemechanisme dat na elke verrichte handeling, defecten of incorrecte werkingen kan vastleggen (voorwaarde 10 van de bijlage). Detaillering van deze informatie is te beperkt om een waarneming over het verloop van de stemming te kunnen uitvoeren. De nauwkeurigheid van de tijdwaarneming is niet gespecificeerd, Voorwaarden aan de wijze waarop diagnose en audit informatie moet worden vastgelegd, ontbreken eveneens (zie ook aanbeveling 59 en 79).	X
84	The e-voting system shall maintain reliable synchronised time sources. The accuracy of the time source shall be sufficient to maintain time marks for audit trails and observations data, as well as for maintaining the time limits for registration, nomination, voting, or counting.	Controleerbaarheid Integriteit	Nee. De huidige stemmachines werken als een zelfstandig, losstaand systeem. De tijd van de stemmachine wordt tijdens het prepareren niet ingesteld of automatisch aangepast (zie ook aanbeveling 83). De huidige wet- en regelgeving stelt geen voorwaarden aan het gebruik of de nauwkeurigheid van een tijdregistratie in het elektronische stelsysteem.	X
85	Electoral authorities have overall responsibility for compliance with these security requirements, which shall be assessed by independent bodies. <i>Toelichting:</i> De verkiezingsautoriteiten zijn er voor verantwoordelijk dat het elektronische stelsysteem voldoet aan beveiligingsstandaarden. Het aanwijzen van een onafhankelijke instelling om hierop toe te zien wordt aanbevolen om onbevangen te zijn t.a.v. zowel leveranciers als van politieke invloeden.	Integriteit Controleerbaarheid	Nee. In de huidige wet- en regelgeving zijn geen beveiligingsstandaarden gedefinieerd zoals bedoeld door de Raad van Europa. De minister van BZK is verantwoordelijk voor de keuring en het toestaan van elektronische stelsystemen. De gemeenten zijn verantwoordelijk dat alleen de toegestane middelen worden gebruikt in het verkiezingsproces. Bij de keuring van stemmachines worden echter geen specifieke beveiligingsconformiteitstesten uitgevoerd en vindt keuring ook niet plaats aan de hand van aanbevolen evaluatieschema's zoals ISO17799 of Common Criteria/ISO15408 Protection Profiles.	X
II Voorbereiding van verkiezing (Requirements in pre-voting stages)				
86	The authenticity, availability and integrity of the voters' registers and lists of candidates shall be maintained. The source of the data shall be authenticated. Provisions on data protection shall be respected.	Integriteit Toegankelijkheid	Gedeeltelijk. Vaststelling van de herkomst en authenticatie van kandidatenlijsten vindt plaats op basis van de officiële ondertekende papieren kandidaatstellingsformulieren. Kandidatenlijsten en kiezersregisters worden ook elektronisch uitgewisseld. Hierbij zijn geen voorschriften opgesteld over hoe de informatie dient te worden opgeslagen en hoe ten alle tijden de integriteit ervan kan worden geverifieerd. De elektronisch aangeleverde kandidatenlijsten worden eventueel wel handmatig gecontroleerd maar zijn niet voorzien van digitale methoden zoals een elektronische handtekening om de herkomst en integriteit ervan vast te stellen. In de praktijk worden de elektronisch aangeleverde kandidatenlijsten verder gebruikt in het verkiezingsproces.	-
87	The fact that candidate nomination and, if required, the decision of the candidate and/or the competent electoral authority to accept a nomination has happened within the prescribed time limits shall be ascertainable.	Transparantie Controleerbaarheid Integriteit	Ja. In de Kieswet zijn de verschillende termijnen m.b.t. de kandidaatstelling vastgelegd (art. F1 en F2 Kieswet).	✓
88	The fact that voter registration has happened within the prescribed time limits shall be ascertainable.	Transparantie Controleerbaarheid Integriteit	Ja. De bepaling van de kiesgerechtigdheid vindt op een vast moment plaats voor alle gemeenten (dag van de kandidaatstelling).	✓
III Stemmen (Requirements in the voting stage)				
89	The integrity of data communicated from the pre-voting stage (e.g. voters' registers and lists of candidates) shall be maintained. Data-origin authentication shall be carried out.	Integriteit	Gedeeltelijk. De integriteit en de herkomst van de gegevens kan alleen worden vastgesteld door deze (telkens) op nieuw te vergelijken met de originele (papieren) informatie (zie ook aanbeveling 86).	-
90	It shall be ensured that the e-voting system presents an authentic ballot to the voter. In the case of remote e-voting, the voter shall be informed about the means to verify that a connection to the official server has been established and that the authentic ballot has been presented.	Integriteit Controleerbaarheid Transparantie	Niet van toepassing.	-
91	The fact that a vote has been cast within the prescribed time limits shall be ascertainable.	Controleerbaarheid Integriteit	Niet van toepassing. Bij het stemmen met stemmachines geldt geen tijdslimiet aan de duur dat een kiezer mag besteden aan het uitbrengen van zijn/haar stem zolang het stemmen zelf maar plaatsvindt binnen de voorgeschreven zittingsperiode van het stembureau.	-

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
92	Sufficient means shall be provided to ensure that the systems that are used by the voters to cast the vote can be protected against influence that could modify the vote.	Integriteit	Nee. Voor het stemmen met stembureaus zijn uitgebreide maatregelen getroffen. In de Regeling zijn eisen (voorwaarde 8) opgenomen t.a.v. de betrouwbaarheid en veiligheid van de stembureaus.	X
93	Residual information holding the voter's decision or the display of the voter's choice shall be destroyed after the vote has been cast. In the case of remote e-voting, the voter shall be provided with information on how to delete, where that is possible, traces of the vote from the device used to cast the vote. <i>Toelichting:</i> Tijdens het stemmen kan het om technische redenen nodig zijn dat informatie over de keuze van de kiezer wordt vastgelegd op verschillende plaatsen binnen de gebruikte systemen. Het elektronisch stembureau dient zo te zijn ontworpen, dat restinformatie wordt verwijderd nadat een stem is uitgebracht. Hoewel dit aspect met name relevant is bij stemmen buiten gecontroleerde omgevingen, zoals kiezen op afstand, dient hiermee ook rekening te worden gehouden bij de inzet van stembureaus.	Stemgeheim	Nee. In de Regeling is de voorwaarde opgenomen dat de stembureau na de bevestiging van de stem geen informatie verstrekt over de stem; deze voorwaarde vereist dat deze informatie direct verwijderd wordt (6.6 van de bijlage). Specifieke voorwaarden t.a.v. restinformatie ontbreken en het juist functioneren van de stembureau op dit punt kan niet worden geverifieerd.	X
94	The e-voting system shall at first ensure that a user who tries to vote is eligible to vote. The e-voting system shall authenticate the voter and shall ensure that only the appropriate number of votes per voter is cast and stored in the electronic ballot box.	Kiesgerechtigdheid Uniciteit	Niet van toepassing. In het huidige verkiezingsproces vindt het vaststellen van de kiesgerechtigdheid plaats door het stembureau op basis van een oproepingskaart, stempas of kiezerspas. De identificatie van de kiezer geschiedt gescheiden van het uitbrengen van de stem.	-
95	The e-voting system shall ensure that the voter's choice is accurately represented in the vote and that the sealed vote enters the electronic ballot box.	Integriteit	Nee. In de Regeling zijn voorwaarden opgenomen t.a.v. het betrouwbaar opslaan van de stem (8.1, 8.2 en 8.5 van de bijlage). Er worden echter geen eisen gesteld om de stem ook versleuteld en/of voorzien van aanvullende integriteitkenmerken op te slaan zodat achteraf de accurate opslag van de stem kan worden vastgesteld.	X
96	After the end of the e-voting period, no voter shall be allowed to gain access to the e-voting system. However, the acceptance of electronic votes into the electronic ballot box shall remain open for a sufficient period of time to allow for any delays in the passing of messages over the e-voting channel.	Integriteit	Ja. In de gecontroleerde omgeving van het stembureau worden de stembureaus bij het sluiten van de stemming geblokkeerd voor het verder uitbrengen van stemmen; zie Artikel J25 van het Kiesbesluit. Het is niet nodig om de elektronische stembus (stemgeheugen) nog enige tijd open te houden. Direct na het sluiten van de stemming wordt dan ook overgegaan tot de stemopneming.	✓
IV Stemopneming en vaststellen uitslag (Requirements in post-voting stages)				
97	The integrity of data communicated during the voting stage (e.g. votes, voters' registers, lists of candidates) shall be maintained. Data-origin authentication shall be carried out. <i>Toelichting:</i> Herkomst en integriteit van verkiezingsgegevens, met name uitgebrachte stemmen, moeten kunnen worden vastgesteld. Hoewel dit kan geschieden door conventionele methoden zoals verzegelde enveloppen en koeriers, heeft het de voorkeur om tenminste elektronische beveiligingsmaatregelen te gebruiken.	Integriteit	Nee. In de huidige wet- en regelgeving zijn geen voorschriften over hoe elektronische verkiezingsgegevens opgeslagen of uitgewisseld dienen te worden, hoe hierbij ten alle tijden de integriteit geverifieerd kan worden, en hoe de herkomst en de authenticiteit ervan kan worden vastgesteld. Wel schrijft de Kieswet voor dat het proces-verbaal en verkiezingsbescheiden verzegeld naar het hoofdstembureau moeten worden vervoerd (art. N12 Kieswet). De elektronisch aangeleverde resultaten (door het uitlezen van het stemgeheugen of verzending van de stemmen via een draadloze verbinding) worden eventueel handmatig geverifieerd met de telstrook gehecht aan het proces-verbaal. Deze resultaten zijn niet voorzien van elektronische beveiligingsmaatregelen zoals een elektronische handtekening om de herkomst en integriteit ervan vast te stellen (zie ook aanbeveling 86 en 89).	X
98	The counting process shall accurately count the votes. The counting of votes shall be reproducible. <i>Toelichting:</i> Het is belangrijk dat het tellen van de stemmen kan worden gereproduceerd op een ander systeem, betrokken van een andere leverancier. De betrouwbare werking van de stembureau wordt getest als onderdeel van de goedkeuring.	Integriteit Controleerbaarheid	Nee. Stemmen opgeslagen op het stemgeheugen kunnen in principe ook worden geteld op een andere (goedgekeurde) stembureau of door middel van uitslagberekeningsprogrammatuur. De huidige wet- en regelgeving kent hiervoor echter geen voorschriften. Bovendien ontbreekt het aan middelen om de telling ook daadwerkelijk onafhankelijk te controleren (zie ook aanbeveling 26).	X
99	The e-voting system shall maintain the availability and integrity of the electronic ballot box and the output of the counting process as long as required.	Controleerbaarheid	Gedeeltelijk. De uitgebrachte stemmen blijven na de stemopneming bewaard op het stemgeheugen. Door het stemgeheugen op te slaan in een kluis kunnen de uitslagen zolang als nodig is worden bewaard. Bij de huidige stembureaus wordt er echter geen veiligheidskopie (reservekopie) gemaakt van het stemgeheugen en kan de integriteit van de gegevens niet achteraf onafhankelijk worden vastgesteld.	-

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
E. Controleerbaarheid (Audit)				
I Algemeen (General)				
100	The audit system shall be designed and implemented as part of the e-voting system. Audit facilities shall be present on different levels of the system: logical, technical and application. <i>Toelichting:</i> Auditing is het onderzoeken van het verkiezingsproces met als doel het verschaffen van aanvullende zekerheid t.a.v. de verkregen resultaten. In ieder geval het stemmen, de stemopneming, het verzamelen van de resultaten en de uitslagberekening moeten kunnen worden onderzocht om de authenticiteit van de verkiezingsresultaten te bevestigen. Auditing aan het elektronisch stelsysteem vereist integriteit en authenticiteit van de audit informatie en vertrouwen in de gebruikte audit systemen. Het grootste gevaar schuilt in onopgemerkte aanvallen die de resultaten beïnvloeden. Onafhankelijke en uitgebreide bewaking, auditing, onderlinge verificatie en rapportage aan electorale autoriteiten is kritisch voor een elektronisch stelsysteem. Elektronische stelsystemen moeten daarom audit mogelijkheden bieden voor alle belangrijke componenten en op verschillende niveaus (logisch, applicatie en technisch).	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Van de elektronische hulpmiddelen in het huidige verkiezingsproces (stemmachines, internetstemdiensten, uitslagberekeningsprogrammatuur) wordt geen audit systeem vereist. De voorwaarde voor een diagnosemechanisme dat na elke verrichte handeling defecten of incorrecte werkingen kan vaststellen, opgenomen in de Regeling (10 van de bijlage) is te beperkt. Zie ook aanbevelingen 59, 79 en 83.	X
101	End-to-end auditing of an e-voting system shall include recording, providing monitoring facilities and providing verification facilities. Audit systems with the features set out in sections II – V below shall therefore be used to meet these requirements.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
II Vastlegging (Recording)				
102	The audit system shall be open and comprehensive, and actively report on potential issues and threats.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
103	The audit system shall record times, events and actions, including: a. all voting-related information, including the number of eligible voters, the number of votes cast, the number of invalid votes, the counts and recounts, etc.; b. any attacks on the operation of the e-voting system and its communications infrastructure; c. system failures, malfunctions and other threats to the system.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
III Detecteerbaarheid (Monitoring)				
104	The audit system shall provide the ability to oversee the election or referendum and to verify that the results and procedures are in accordance with the applicable legal provisions.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
105	Disclosure of the audit information to unauthorised persons shall be prevented.	Controleerbaarheid Integriteit	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
106	The audit system shall maintain voter anonymity at all times.	Stemgeheim	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
IV Verifieerbaarheid (Verifiability)				
107	The audit system shall provide the ability to cross-check and verify the correct operation of the e-voting system and the accuracy of the result, to detect voter fraud and to prove that all counted votes are authentic and that all votes have been counted.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
108	The audit system shall provide the ability to verify that an e-election or e-referendum has complied with the applicable legal provisions, the aim being to verify that the results are an accurate representation of the authentic votes.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
V Overige				
109	The audit system shall be protected against attacks which may corrupt, alter or lose records in the audit system.	Controleerbaarheid Transparantie	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X
110	Member states shall take adequate steps to ensure that the confidentiality of any information obtained by any person while carrying out auditing functions is guaranteed.	Controleerbaarheid Integriteit	Nee. Zie toelichting bij aanbeveling 100.	X

Nr.	Aanbeveling	Waarborgen	Voldoet het huidige verkiezingsproces aan de aanbevelingen?	
	F. Keuring en certificering (Certification)			
111	Member states shall introduce certification processes that allow for any ICT (Information and Communication Technology) component to be tested and certified as being in conformity with the technical requirements described in this recommendation. <i>Toelichting:</i> Electorale autoriteiten moeten voorafgaande aan de stemming kunnen vaststellen dat het elektronische stelsysteem precies doet wat het behoort te doen. Vaststellen kan plaatsvinden variërend van testen tot formele certificering. Wanneer de complexiteit en omvang van de elektronische stelsystemen toenemen is een certificatie procedure nodig.	Controleerbaarheid	Nee. Binnen de huidige wet- en regelgeving worden alleen stemmachines met stemgeheugens gekeurd door een aangewezen keuringsinstituut. Andere elektronische hulpmiddelen gebruikt in bijvoorbeeld de voorbereidingsfase om stemmachines te prepareren of om de uitslagen te verzamelen en de zetelverdeling te berekenen (zoals uitslagberekeningsprogrammatuur), vallen niet onder de huidige Regeling.	X
112	In order to enhance international co-operation and avoid duplication of work, member states shall consider whether their respective agencies shall join, if they have not done so already, relevant international mutual recognition arrangements such as the European Co-operation for Accreditation (EA), the International Laboratory Accreditation Co-operation (ILAC), the International Accreditation Forum (IAF) and other bodies of a similar nature.	Flexibiliteit	Nee. Nederland participeert momenteel niet actief in een internationale organisatie om e-voting verder te ontwikkelen en internationaal af te stemmen.	X

Bijlage 6

Rol van automatisering in het huidige verkiezingsproces

Adviescommissie inrichting verkiezingsproces

Inleiding

Deze bijlage geeft inzicht in de rol van automatisering in de verschillende stappen van het huidige verkiezingsproces door middel van een korte beschrijving; wat is er geautomatiseerd, hoe werkt het, wie zijn daarbij betrokken.

De analyse onderscheidt de volgende fasen in het verkiezingsproces waar automatisering een min of meer belangrijke rol in speelt:

- A** Kandidaatstelling
- B** Bepaling kiesgerechtigdheid
- C** Voorbereiding verkiezing
- D** Stemmen
- E** Stemopneming
- F** Vaststelling uitslag

Per fase in het verkiezingsproces is een korte beschrijving gegeven van daarbij gebruikte automatiseringsmiddelen¹. Voor bijna iedere fase van het verkiezingsproces wordt tegenwoordig gebruik gemaakt van standaard kantoorautomatiseringmiddelen (bijvoorbeeld tekstverwerker), email en internet.

Twee marktpartijen leveren geautomatiseerde ondersteuning van het verkiezingsproces, te weten: Nedap/Groenendaal² levert het *Integraal Stemsysteem (ISS)* en Sdu Uitgevers levert de *NewVote-verkiezingsdienst (Elektor)*.

In Nederland leveren thans de bedrijven N.V. Nederlandsche Apparatenfabriek (Nedap) en Sdu Uitgevers B.V. (Sdu) stemmachines voor het stemmen in een stembureau. Van de 443 gemeenten gebruiken 400 Nedap-stemmachines (90,3%), 33 gemeenten hebben een overeenkomst om diensten af te nemen van Sdu (7,4%) en 10 gemeenten stemmen met potlood (2,3%).

¹ Onder automatiseringsmiddelen worden hier verstaan computers, netwerken, hardware, software en telecommunicatie systemen en diensten.

² Nedap/Groenendaal is een samenwerking tussen het bedrijf Bureau voor Verkiezingsuitslagen J.W. Groenendaal B.V. (<http://www.election.nl>) en de N.V. Nederlandsche Apparatenfabriek "Nedap" (<http://www.nedap.nl>).

Kandidaatstelling

Bij de kandidaatstellingsfase wordt automatisering naar eigen inzicht van iedere betrokkene (kandidaat, politieke groepering, gemeente en hoofd- en centraal stembureau) gebruikt. Kandidatenlijsten moeten formeel nog steeds op papier worden ingeleverd bij het hoofdstembureau. Tijdens het onderzoek van de kandidatenlijsten worden de lijsten gecontroleerd door het hoofdstembureau. Eventueel raadpleegt het hoofdstembureau bij deze controle gegevens uit de gemeentelijke basisadministratie persoonsgegevens (GBA).

Nedap/Groenendaal levert een programma voor (nieuwe) politieke groeperingen, de zogenaamde *ISS partijmodule*³, waarmee de kandidatenlijst(en) kunnen worden samengesteld voor gemeentelijke, provinciale of landelijke verkiezingen. Nadat partij- en kandidaatsgegevens ingevoerd zijn, kunnen alle noodzakelijke formulieren door het programma naar Microsoft Word geëxporteerd en vervolgens afgedrukt worden. Bovendien kan het programma een bestand aanmaken met daarin alle partij- en kandidaatsgegevens. Dit bestand kan, bijvoorbeeld op een diskette of USB-geheugenstick, samen met alle vereiste formulieren worden ingeleverd bij het hoofdstembureau. Na goedkeuring kan het hoofdstembureau deze bestanden inlezen in het Integraal Stemsysteem van Nedap/Groenendaal.

Sdu leverde voorheen de *Elektor kandidaten- en partijmodule*. Het is niet bekend of de Elektor partijmodule nog wordt geleverd en ondersteund door Sdu.

Bepaling kiesgerechtigdheid

Registratie van de kiesgerechtigdheid van ingezetenen vindt plaats in de gemeentelijke administratie. Hiervoor worden de gegevens uit de GBA gebruikt. Daarnaast hanteren gemeenten eigen werkprocedures die met gemeentelijke ICT-voorzieningen worden ondersteund. Drie leveranciers, Centric, Getronics PinkRoccade⁴ en Procura, bieden hiervoor GBA-applicaties aan.

Een veel gebruikte GBA-applicatie is bijvoorbeeld PIV4All van Centric. Doormiddel van een *stempasmodule* binnen dit programma wordt een selectie van kiesgerechtigden uit de GBA gemaakt voor de desbetreffende verkiezing. Deze selectie blijft tijdelijk ter voorbereiding van de verkiezing binnen het programma beschikbaar voor de gemeente als “een online kiezersregister”.

³ <http://www.kandidaatstelling.nl>.

⁴ Getronics PinkRoccade levert naast de standaard versie een maatwerkoplossing. Deze maatwerkoplossing wordt exclusief geleverd door GPR Amsterdam aan de gemeente Amsterdam.

Op grond van de gegevens in de GBA kan niet met zekerheid worden vastgesteld of een niet-Nederlandse ingezetene rechtmatig in Nederland heeft verbleven gedurende een onafgebroken periode van vijf jaar voorafgaande aan de dag van de kandidaatstelling (verblijfstitelhistorie). Aan deze voorwaarde moet worden voldaan om als niet-Nederlandse ingezetene kiesgerechtigd te zijn voor de gemeenteraadsverkiezingen⁵. De gemeenten zijn voor aanvulling en controle van deze gegevens afhankelijk van brondocumenten van de Immigratie en Naturalisatiedienst (IND) en kunnen lijsten met kiesgerechtigde vreemdelingen verkrijgen bij het ministerie van Justitie⁶.

Voorafgaand aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 is op basis van de gegevens van de IND een (deels geautomatiseerde) bestandsvergelijking gemaakt waarna de informatie t.a.v. niet-Nederlandse ingezetene in de GBA is bijgewerkt.

Een soortgelijk aandachtspunt vormt de bepaling van de kiesgerechtigheid van personen die in Nederland verblijven op basis van bepaalde internationale verdragen (de zogenoemde geprivilegieerden). Zij kunnen op hun verzoek worden ingeschreven in de GBA, maar op basis van internationale verdragen zijn zij hiertoe niet verplicht. De benodigde gegevens van deze geprivilegieerden zijn echter af te leiden uit de registratie die het ministerie van Buitenlandse Zaken bijhoudt over deze personen (het zgn. PROBAS-bestand). Buitenlandse Zaken zendt deze gegevens regelmatig (circa eenmaal per maand) per post aan gemeenten toe zodat betrokkenen als kiesgerechtigden kunnen worden opgenomen⁷.

De gemeente Den Haag houdt een geautomatiseerd "semi-permanent" bestand bij van Nederlanders die in het buitenland verblijven en zich bij de voorafgaande verkiezing van leden van de Tweede Kamer of van het Europees Parlement hebben laten registreren om vanuit het buitenland te kunnen stemmen voor deze verkiezingen. De gemeente Den Haag verwijdert de gegevens uit dit bestand indien de kiezer hier zelf om vraagt dan wel indien de kiezer geen gebruik heeft gemaakt van het toegezonden registratieformulier. Uiteraard kan de kiezer zich wel opnieuw laten registreren.

Vorbereiding van de verkiezing

Organisatie van verkiezingen

Ruim 90% van de gemeenten maken ter ondersteuning van de organisatie en administratie van verkiezingen gebruik van ISS- of Elektor-programmatuur.

Nedap/Groenendaal Integraal Stemsysteem

ISS-programmatuur omvat functies voor de organisatie van verkiezingen, zoals de administratie van stembureauleden en vergoedingen, registratie van stemlokale en het aanmaken van formulieren (o.a. officiële modellen, processen-verbaal zoals N10-3 en N11 en openbare kennisgevingen).

⁵ Hetzelfde geldt voor verkiezingen van raden van deelgemeenten in de gemeenten waarin deelgemeenten zijn ingesteld.

⁶ Antwoorden op kamervragen over allochtone inwoners van gemeenten die geen stembiljet hebben ontvangen, Tweede Kamer der Staten-Generaal, 07-03-2006.

⁷ Verkiezingen 2006-2007, Antwoorden op meest gestelde vragen, Kiesraad, MinBZK, VNG, 2006

Voor elke verkiezing wordt aan de gemeenten die daar een licentie op hebben genomen, een nieuwe versie van de ISS-programmatuur verstrekt door Nedap/Groenendaal. Hierbij zijn voor de desbetreffende verkiezing relevante gegevens, zoals verkiezingsnaam, datum en kandidatenlijsten, opgenomen. Partij- en kandidaatsgegevens kunnen ook worden ingelezen vanaf de bestanden aangeleverd door de politieke groepering bij de kandidaatstelling of kunnen handmatig worden ingevoerd. De distributie en ondersteuning bij het gebruik van de ISS-programmatuur wordt verzorgd door Nedap/Groenendaal in samenwerking met de helpdesk van Nedap. Verspreiding gebeurt door het toezenden van een CDROM.

ISS-programmatuur kan zowel op een alleenstaande computer als via een computernetwerk worden gebruikt. Er worden door wet- en regelgeving of de leverancier geen nadere eisen gesteld aan de beveiliging van de gebruikte computers of netwerken. ISS-programmatuur kan ook worden gebruikt los van Nedap-stemmachines.

Sdu Elektor en de NewVote-verkiezingsdienst

Elektor-programmatuur van Sdu biedt vergelijkbare functies als de ISS-programmatuur om de organisatie van verkiezingen te ondersteunen⁸. Partij- en kandidaatsgegevens worden ingelezen vanaf de bestanden aangeleverd door de politieke groepering bij de kandidaatstelling of worden handmatig ingevoerd. Als alle basisverkiezingsgegevens (zoals kandidatenlijsten, gemeentegegevens en gegevens over stembureaus) zijn ingevoerd door het hoofdstembureau, worden deze gegevens vergrendeld en geëxporteerd naar een bestand. Dit bestand wordt vervolgens naar Sdu verzonden. Sdu gebruikt deze gegevens om de NewVote stemmachines van de juiste verkiezingsgegevens te voorzien⁹.

Sdu biedt de Elektor-programmatuur aan via een verbinding op afstand als onderdeel van de NewVote-verkiezingsdienst¹⁰. Elektor wordt ook als een los programma door gemeenten gebruikt. Hierbij kan de Elektor-programmatuur zowel op een alleenstaande computer als via een computernetwerk worden gebruikt. Elektor-programmatuur kan ook worden gebruikt los van Sdu-stemmachines¹¹.

Verzending oproepingskaarten en stempassen voor het stemmen in een stembureau

Vanuit de GBA-applicatie maken de gemeenten een lijst met kiezersgegevens die digitaal naar een drukker wordt verstuurd¹². Dit bestand bevat alle gegevens van de kiezer zoals die nodig zijn op de stembescheiden (naam, adres, geboortedatum, stemlokaalgegevens, enz.) en een volgnummer. De drukker maakt de oproepingskaarten en stempassen die vervolgens worden verzonden per post (TNT). Vier bedrijven zijn actief bij de ondersteuning van gemeenten bij het drukken en distribueren van stembescheiden: Centric, Getronics PinkRoccade, Procura en Sdu Uitgevers.

⁸ NewVote Elektronisch stemmen, GR 7 maart 2006, Gemeente Amsterdam, 2006.

⁹ Cursusmateriaal NewVote Verkiezingssoftware Elektor 4.0, Sdu Uitgevers, 2006.

¹⁰ Details over de wijze waarop deze verbinding wordt aangeboden zijn niet bekend. Vermoedelijk wordt gebruik gemaakt van een Citrix-sessie over internet met authenticatie op basis van gebruikersnaam en wachtwoord.

¹¹ Het is niet bekend of Elektor als apart programma nog wordt geleverd en ondersteund door Sdu.

¹² Vanuit bijvoorbeeld het Centric PIV4All online kiezersregister kan een export worden gemaakt naar een CSV-tekstbestand welke per email wordt verzonden. Tevens wordt bij een export vanuit PIV4All ook een foutenlijst en een langnamenlijst aangemaakt. Deze lijsten bevatten de uitzonderingen die handmatig moeten worden verwerkt.

Een (papieren) kiezerslijst van alle kiesgerechtigden die in het desbetreffende stembedict zijn ingedeeld, moet beschikbaar zijn op het stembureau (positief register)¹³. Wanneer een kiezer stemt per brief, kiezerspas of volmacht, dan wordt in deze lijst een aantekening gemaakt. Verschillende gemeenten besteden het afdrucken van de kiezerslijst voor ieder stembureau uit aan de drukker die tevens de oproepingskaarten produceert. De drukker stelt de kiezerslijst samen uit het door de gemeente aangeleverde bestand met kiezersgegevens.

Als de gemeente meedoet aan experimenten met het stemmen in een willekeurig stemlokaal dan wordt in plaats van een (papieren) kiezerslijst een geautomatiseerd *register ingetrokken stempassen* (RIS) bijgehouden (negatief register). Dit kan meestal worden aangegeven in de GBA-applicatie die de gemeente gebruikt. Een papieren kopie van RIS is op de dag van de stemming beschikbaar in ieder stembureau¹⁴.

Voorbereiding verkiezing waarbij met stemmachines wordt gestemd

Stemmachines moeten beschikken over de gegevens voor de desbetreffende verkiezing(en), het stembureau en de kandidatenlijsten. Deze informatie wordt opgeslagen op een geheugenmodule, het zogenaamde stemgeheugen. De wijze waarop dit gebeurt verschilt per leverancier.

Prepareren Nedap-stemmachines en -stemgeheugens

Nedap-stemmachines worden geprepareerd door de gemeente. Door middel van een aparte programmeer/uitleeseenheid (PRU), die wordt aangesloten op een (standaard) *personal computer* (PC of laptop), kan het stemgeheugen worden geladen met de noodzakelijk gegevens. Met behulp van ISS-programmatuur kunnen kieslijsten worden aangemaakt of kunnen meegeleverde kieslijsten worden geïmporteerd.

Vanuit ISS-programmatuur exporteert de gemeente de kandidatenlijsten en verstuurt deze per email naar de drukker. Deze maakt een proefdruk van de benodigde huis-aan-huisbladen en van de stemvellen¹⁵ die nodig zijn voor de Nedap-stemmachines. Drukken en distribueren vindt pas plaats na controle door de gemeente met de originele gegevens ingeleverd bij de kandidaatstelling. Hiertoe levert de drukker eerst een proefdruk aan, bijvoorbeeld per email.

Prepareren Sdu NewVote stemmachines en stemgeheugens

Sdu NewVote-stemmachines worden aangeboden als onderdeel van de NewVote-verkiezingsdienst, waarbij de stemmachines volledig geprepareerd worden geleverd aan de gemeente. De programmering van de stemgeheugens met de verkiezingsgegevens vindt plaats door Sdu¹⁶. Vervolgens worden de stemmachines, onder verantwoordelijkheid van Sdu, vervoerd naar de desbetreffende gemeente en door het stembureau in gebruik genomen. Hiertoe moet het stembureau de klep aan de achterzijde van de stemmachine openen, de stembureauconsole uitnemen en de stemmachine aanzetten. Het stemgeheugen is reeds door Sdu in de stemmachine geplaatst.

¹³ Alleen bij gemeenten die niet meedoen aan experimenten met het stemmen in een willekeurig stemlokaal (SWS).

¹⁴ Vanuit het online kiezersregister in bijvoorbeeld Centric PIV4All kan met het selectieprogramma ImPromptu een PDF bestand van het RIS worden aangemaakt. Dit bestand wordt b.v. naar de drukker verstuurd per email.

¹⁵ Een stemvel is een groot papieren vel met daarop de namen van kandidaten waarop kan worden gestemd. De opmaak is vergelijkbaar met een stembiljet. Het stemvel wordt over het kiezerspaneel (toetsenbord) gelegd zodat de toetsen zijn voorzien van een label.

¹⁶ ICT overleg stadsdelen, Sdu Uitgevers, 09-01-2006. Specifieke informatie hoe de voorbereidingen bij Sdu verlopen en welke beveiligingsmaatregelen hier zijn getroffen, ontbreekt.

Vorbereiding verkiezing waarbij per post wordt gestemd

Kiezers die vanuit het buitenland willen stemmen moeten zich (elke keer) laten registreren. De gemeente Den Haag stuurt kiezers geregistreerd in het semi-permanent bestand van Nederlanders die in het buitenland verblijven en zich bij de voorafgaande verkiezingen hebben laten registreren, automatisch het registratieformulier toe per post. Daarnaast worden kiezers geïnformeerd via het internet¹⁷ en kunnen kiezers het registratieformulier ook vanaf de website www.kiezenuithetbuitenland.nl en de websites van de Kiesraad en van verschillende gemeenten verkrijgen (download). De kiezer stuurt het ingevulde en ondertekende registratieformulier, met een bewijs van Nederlanderschap, per post retour naar de gemeente. De gemeente Den Haag neemt op basis van de registratieformulieren een beslissing over deelname aan de verkiezing (het zogenaamde inwilligingbesluit) en neemt de gegevens van de kiezer op in een geautomatiseerd bestand. Dit bestand wordt gebruikt voor het aanmaken van de stembescheiden die per post aan de kiezer worden verzonden.

Vorbereiding verkiezing waarbij per internet (telefoon) wordt gestemd

Stemmen per internet kan alleen op basis van de *Experimentenwet kiezen op afstand* en uitsluitend door de kiezers die vanuit het buitenland mogen stemmen. Er is tweemaal een experiment met internetstemmen gehouden namelijk bij de verkiezing van de leden van het Europees parlement in 2004 en de verkiezing van de leden van de Tweede Kamer in 2006¹⁸.

De registratieprocedure voor de kiezers die vanuit het buitenland konden stemmen via internet/telefoon is dezelfde als voor het stemmen per post.

Stemmen

Stemmen met papieren stembiljetten in een stembureau

Bij stemmen in een stembureau met potlood en papieren stembiljetten wordt geen automatisering gebruikt.

Stemmen met stemmachines in een stembureau

Op dit moment leveren Nedap (de modellen ESN1, ES3B en ESD1NL) en Sdu Uitgevers (de NewVote) stemmachines in Nederland. Stemmen gebeurt op beide typen stemmachines door, na vrijgave van de stemmachines door het stembureau, een keuze te maken voor een kandidaat en deze te bevestigen. Bij de Sdu NewVote-stemmachine wordt als tussenstap eerst de politieke groepering gekozen en vervolgens de kandidaat. De uitgebrachte stemmen worden redundant opgeslagen op een (losse) stemgeheugenmodule.

Stemmen met Nedap-stemmachines

Nedap-stemmachines gebruiken eigen programmatuur voor de aansturing van de hardware en het verrichten van de verkiezingshandelingen (*proprietary firmware*).

Stemmen met Sdu NewVote stemmachines

Sdu NewVote stemmachines zijn voorzien van een *touch screen* beeldscherm en het Microsoft Windows XP besturingssysteem met aanvullende verkiezingsprogrammatuur.

Stemmen per post

Bij het uitbrengen van de stem per post wordt geen gebruik gemaakt van automatisering.

¹⁷ <http://www.kiezenuithetbuitenland.nl>.

¹⁸ Experiment bij de verkiezing van het Europees Parlement op 10 juni 2004 en van de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal op 22 november 2006.

Stemmen per internet

Voor het stemmen per internet is een stembureau nodig. Er zijn in Nederland in 2004 en 2006 experimenten met internet stemmen gehouden voor de kiezers in het buitenland. De experimenten met het stemmen per internet/telefoon moeten op grond van de Experimentenwet Kiezen op Afstand geëvalueerd worden. De evaluatie van het experiment dat is gehouden in 2004 bevat een uitgebreide beschrijving van de organisatie van het experiment en de middelen die daarbij zijn gebruikt. Tevens is het functionele ontwerp van de gebruikte stembureau daarbij gepubliceerd alsmede de specifiek voor de stembureau ontwikkelde broncode. De evaluaties zijn openbaar en de door het ministerie van BZK gemaakte risico-analyses zijn aan de Tweede Kamer gezonden. Kortheidshalve wordt naar deze documenten verwezen¹⁹.

Stembureau

Stembureau waarbij met stembiljetten in een stembureau is gestemd

Voor zover bekend wordt bij het opnemen van de stemmen in een stembureau waarbij met papieren stembiljetten is gestemd geen automatisering gebruikt.

Stembureau waarbij met stemmachines in een stembureau is gestemd

De stemmen worden geteld door de stemmachine en afgedrukt door een printer in de stemmachine (de zogenaamde telstrook). Deze papieren afdruk, het stemgeheugen en het papieren proces-verbaal worden vervolgens naar het hoofdstembureau gebracht.

Nedap-stemmachines

De resultaten van stembureaus waar gestemd is met Nedap-stemmachines, worden door de gemeente verzameld en uitgelezen. Dit gebeurt door het stemgeheugen te plaatsen in een programmeer/uitleeseenheid (PRU) aangesloten op een computer van de gemeente voorzien van ISS-programmatuur. Met behulp van ISS-programmatuur kunnen vervolgens de stemmen worden verwerkt. Eventueel kunnen de resultaten van stembureaus handmatig worden ingevoerd.

Bij grotere gemeenten kan de ISS-programmatuur worden gebruikt aangesloten op een computernetwerk. Vanaf meerdere uitleespunten (een computer voorzien van een programmeer/uitleeseenheid en ISS-programmatuur) kunnen dan de deeluitslagen worden verzonden naar een centrale computer van de gemeente met ISS-programmatuur²⁰.

¹⁹ Zie voor het evaluatierapport <http://www.minbzk.nl/onderwerpen/grondwet-en/verkiezingen-en/kiezen-op-afstand> De risico-analyses zijn als bijlagen 3 en 4 opgenomen en zijn digitaal beschikbaar via <http://www.minbzk.nl/contents/pages/8483/Kiezenopafstand.pdf> (2004) en <http://www.minbzk.nl/contents/pages/83575/risicoanalyse.pdf> (2006). Zie verder <http://www.minbzk.nl/koa>, <http://www.internetstembureau.nl> en <http://www.kiezenuithetbuitenland.nl> voor o.a. de Handleiding stemmen via internet.

²⁰ ISS: vanuit een uitleespunt exporteert ISS automatisch de bestanden met de uitslag (één bestand per verkiezing per stemgeheugenmodule) naar een netwerk file server. ISS op de centrale computer kijkt periodiek of hier bestanden voorkomen met een bepaalde bestandsextensie. Deze worden ingelezen op de centrale ISS computer waarna de bestandsextensie wordt gewijzigd om dubbel inlezen van de resultaten te voorkomen. Het is niet bekend of en hoe beveiligingsmaatregelen hierbij zijn genomen en hoe de authenticatie en autorisatie is geregeld.

Sdu NewVote stembureaus

De resultaten van stembureaus waar gestemd is met Sdu-stembureaus, kunnen door de gemeente worden verzameld door het uitlezen van het stemgeheugen (de zogenaamde verkiezingenstick). Dit gebeurt door het stemgeheugen te plaatsen in een standaard Compact Flash kaartlezer aangesloten op een computer van de gemeente voorzien van Elektor-programmatuur. Met behulp van de Elektor-programmatuur worden de resultaten verwerkt²¹.

Sdu biedt de gemeente ook de mogelijkheid om de resultaten direct van de stembureaus via mobiele communicatie op te sturen naar de gemeente. De NewVote stemmachine is hiervoor uitgerust met een 'interne' GPRS²² PCMCIA-module. Voor zover bekend verloopt het verzenden van de resultaten over internet via een centrale Sdu NewVote-verkiezingsdienst²³. Vervolgens haalt de gemeente met behulp van Elektor-programmatuur de resultaten over het internet op van de Sdu NewVote server (download)²⁴. Sdu stelt dat hierbij alleen gegevens van de eigen verkiezing kunnen worden ingelezen²⁵.

4) Stemopneming waarbij per post is gestemd

De opneming van briefstemmen gebeurt door een briefstembureau van de gemeente Den Haag. De gemeente Den Haag, belast met de uiteindelijke stemopneming voor alle uitgebrachte briefstemmen van kiezers in het buitenland, voert de uitgebrachte stemmen vervolgens in op een (Nedap) stemmachine. De uitgebrachte stemmen worden vervolgens meegeteld bij de stemopneming van de stemmachine met behulp van ISS-programmatuur.

5) Stemopneming waarbij per internet is gestemd

De stemmen opgenomen door de stemdienst werden bij de experimenten gehouden in 2004 en 2006 geteld door het internetstembureau. Het proces-verbaal van dit stembureau met daarbij de telling van de stemmen werd vervolgens overgedragen aan het hoofdstembureau, zijden de gemeente Den Haag. Korthedshalve wordt verwezen naar de bestaande (openbare) beschrijvingen van beide experimenten²⁶.

Vaststellen uitslag

De hoofdstembureaus verzamelen alle resultaten van de stembureaus. De uitslagberekening wordt door de meeste gemeenten uitgevoerd met hetzij het Integraal Stemsysteem (Nedap/Groenendaal) hetzij Elektor (Sdu). Beide programma's bieden mogelijkheden om de resultaten te presenteren. Sdu beschrijft in de handleiding voor Elektor uitgebreide mogelijkheden om hiervoor de uitslaggegevens op andere Elektor-systemen te presenteren, al dan niet gebruikmakend van lokale netwerken of het internet.

²¹ Het is niet bekend of Elektor als apart programma nog wordt geleverd en ondersteund door Sdu.

²² General Packet Radio Service (GPRS) is een mobiele data communicatie techniek met gebruikmaking van het bestaande Global System for Mobile Communicatie (GSM) netwerk.

²³ Doordat Elektor veel aanpassingen moest ondergaan in korte tijd (Evaluatie verkiezingen 7 maart 2006 stadsdelen Amsterdam), heeft Sdu besloten om Elektor voortaan als online onderdeel van de NewVote Verkiezingsdienst aan te bieden. Het is niet bekend in hoeverre dit momenteel daadwerkelijk gerealiseerd is en of daarmee Elektor ook niet meer als aparte programma wordt gebruikt door gemeente om de resultaten in te lezen.

²⁴ Sdu NewVote, End-to-End test Amsterdam, Sdu Uitgevers, 08-02-2006.

²⁵ Het is niet bekend of en hoe beveiligingsmaatregelen zijn genomen bij de verbinding over GPRS en internet en de authenticatie en autorisatie.

²⁶ Zie <http://www.minbzk.nl/koa> en voor de risico-analyses <http://www.minbzk.nl/contents/pages/8483/Kiezenopafstand.pdf> (2004) en <http://www.minbzk.nl/contents/pages/83575/risicoanalyse.pdf> (2006).

Voorlopige resultaten worden vaak per email of telefoon van het hoofdstembureau doorgegeven aan het centraal stembureau. Vastgestelde uitslagen worden op papier in het proces-verbaal en digitaal (export vanuit uitslagberekeningsprogrammatuur, bijvoorbeeld ISS) door het hoofdstembureau aangeleverd.

Afhankelijk van de verkiezing wordt de rol van centraal stembureau door een andere instantie vervuld²⁷. Dientengevolge is ook de inzet van automatisering anders. In het algemeen wordt in meer of mindere mate gebruik gemaakt van algemene automatiseringsmiddelen en van uitslagberekeningsprogrammatuur (inclusief zetelverdeling). De Kiesraad gebruikt hiervoor het Integraal Stemsysteem van Nedap/Groenendaal²⁸.

²⁷ De kiesraad bij Tweede Kamer verkiezingen, het hoofdstembureau van de kieskring waarin de gemeente is gelegen waar de vergadering van de staten wordt gehouden bij provinciale statenverkiezingen en het hoofdstembureau van de gemeente bij gemeenteraad verkiezingen.

²⁸ Hermans, L.M.L.H.A. & M.J.W. van Twist, 2007, Stemmachines, een verweesd dossier, Rapport van de Commissie Besluitvorming Stemmachines.

Overzicht van automatiseringsmiddelen

In onderstaand overzicht worden de gebruikte automatiseringsmiddelen nogmaals schematisch weergegeven. De laatste kolom geeft feitelijk (zonder dat daar een waardeoordeel aan mag worden ontleend) weer of de automatiseringsmiddelen worden gekeurd op basis van de "Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines 1997".

Automatiseringsmiddel	Leverancier	Wel of niet onderdeel van Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines
A Kandidaatstelling		
Kandidaten- en partij registratieprogrammatuur: - Integraal Stemsysteem partijmodule - Elektor kandidaten- en partijmodule	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet
Standaard kantoorautomatiseringvoorzieningen, email en internet		Niet
B Bepaling kiesgerechtigdheid		
Gemeentelijke Basisadministratie (GBA)		Niet
Gemeentelijk ICT-voorzieningen, incl. GBA applicaties.	Centric, Getronics PinkRoccade, Procura	Niet
Aanvullende bronbestanden: - gegevens t.a.v. verblijfstitelhistorie - gegevens t.a.v. geprivilegieerden (PROBAS) - semi-permanent bestand kiezers in het buitenland	IND Ministerie BuZa Gem. Den Haag	Niet
C Voorbereiding verkiezing		
Gemeentelijk ICT-voorzieningen, incl. GBA applicaties.	Centric, Getronics PinkRoccade, Procura	Niet
ICT-voorzieningen t.b.v. drukken en distributie van stembescheiden en verkiezingsmaterialen.		Niet
Verkiezingen organisatieprogrammatuur: - Integraal Stemsysteem - Elektor	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet
Stemmachine configuratieprogrammatuur: - Integraal Stemsysteem - NewVote-verkiezingsdienst (Elektor)	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet
Stemmachine apparatuur; - Nedap programmeer/uitleeseenheden - NewVote CF-kaart lezers	Nedap Sdu Uitgevers	Niet
Standaard kantoorautomatiseringvoorzieningen, email en internet		Niet
Voorzieningen voor experimenten internet- en telefoonstemmen	Ministerie BZK	Niet
D Stemmen		
Stemmachines: - Nedap ESN1, ESD1NL, ES3B - NewVote	Nedap Sdu Uitgevers	Wel
Voorzieningen voor het uitbrengen van stemmen bij de experimenten internet- en telefoonstemmen (incl. internetstemdienst en computer met internetvoorziening van de kiezer).	Ministerie BZK	Niet

Automatiseringsmiddel	Leverancier	Wel of niet onderdeel van Regeling voorwaarden en goedkeuring stemmachines
E Stemopneming		
Stemmachines: - Nedap ESN1, ESD1NL, ES3B - NewVote	Nedap Sdu Uitgevers	Wel
Stemmachine apparatuur; - Nedap programmeer/uitleeseenheden - NewVote –verkiezingsdienst	Nedap Sdu Uitgevers	Niet
Uitslagberekeningsprogrammatuur: - Integraal Stemsysteem - NewVote–verkiezingsdienst (Elektor)	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet
Draadloze communicatie: - Nedap externe ERTU - NewVote interne GPRS module	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet (externe module) Wel (interne GPRS module)
Voorzieningen voor het tellen van stemmen bij de experimenten internet- en telefoonstemmen.	Ministerie BZK	Niet
F Vaststelling uitslag		
Uitslagberekeningsprogrammatuur: - Integraal Stemsysteem - Elektor	Nedap/Groenendaal Sdu Uitgevers	Niet
Voorzieningen voor het tellen van stemmen bij de experimenten internet- en telefoonstemmen.	Ministerie BZK	Niet
Standaard kantoorautomatiseringvoorzieningen, email en internet		Niet

Bijlage 7

De nieuwe wijze van stemmen in een stemlokaal

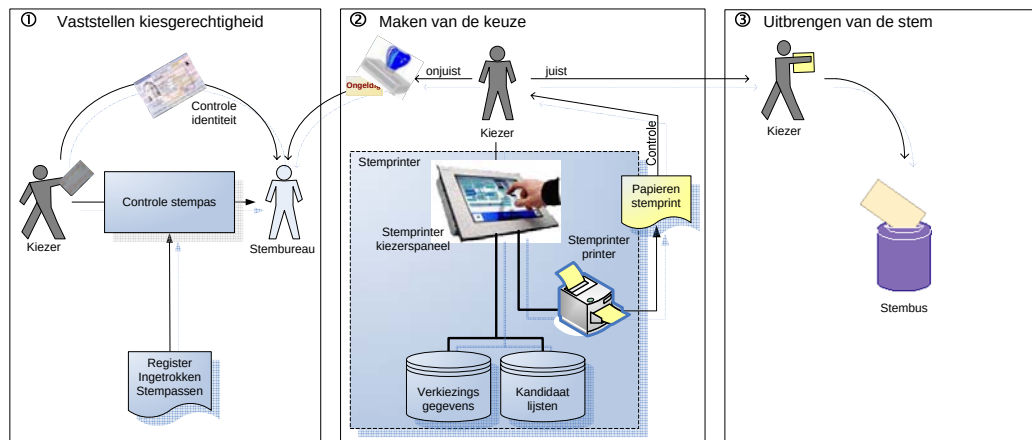
Adviescommissie inrichting verkiezingsproces

Elektronisch kiezen en op papier stemmen

Deze bijlage beschrijft de wijze van stemmen die de Adviescommissie inrichting verkiezingsproces heeft voorgesteld voor het stemmen in het stemlokaal. In hoofdstuk 4 van haar rapport is de motivering voor dit voorstel opgenomen.

Vaststellen identiteit en kiesgerechtigdheid

Voordat de kiezer mag gaan stemmen wordt door het stembureau de kiesgerechtigdheid vastgesteld. Het stembureau neemt de stempas in. Het stembureau verifieert aan de hand van een geldig identiteitsbewijs of degene die de stempas aanbiedt identiek is aan degene wiens of wier naam op de stempas is vermeld. Is dat niet het geval, dan wordt de stempas ingenomen en in het proces-verbaal aantekening gemaakt van de persoonsgegevens van degene die de stempas onbevoegd heeft aangeboden. Is dat wel het geval, dan wordt gecontroleerd of de stempas voorkomt in het register van ingetrokken stempassen. De controle met het register van ingetrokken stempassen vindt plaats op basis van een stempasnummer. Is de stempas ongeldig, dan wordt daarvan aantekening gemaakt in het proces-verbaal. Is de stempas geldig en klopt de identiteit, dan is de kiesgerechtigdheid vastgesteld.



1

¹ De stippellijn in de figuur geeft aan dat het één apparaat (stemprinter) betreft.

Keuze bepalen

Nadat het stembureau de kiesgerechtigheid heeft vastgesteld, kan de kiezer gaan stemmen. De kiezer maakt hierbij zijn of haar keuze op een apparaat, de zogenoemde *stemprinter*. Om eventuele meervoudige verkiezingen (binnen de gemeente) te kunnen ondersteunen, toont de stemprinter eerst de verkiezing(en) waarvoor de kiezer gerechtigd is een stem uit te brengen.

De kiezer selecteert de verkiezing waarvoor hij of zij een stem wenst uit te brengen. Vervolgens toont de stemprinter de beschikbare lijsten voor de desbetreffende verkiezing en, nadat de kiezer een lijst heeft gekozen, de kandidaten die op de desbetreffende lijst staan. De gemaakte keuze voor een kandidaat moet worden bevestigd voordat de stemprinter de stem afdrukt. Op de papieren stem staat:

- . de naam van verkiezing;
- . de kieskring;
- . de naam van de lijst of blanco;
- . de naam van de kandidaat, tenzij blanco is gestemd.

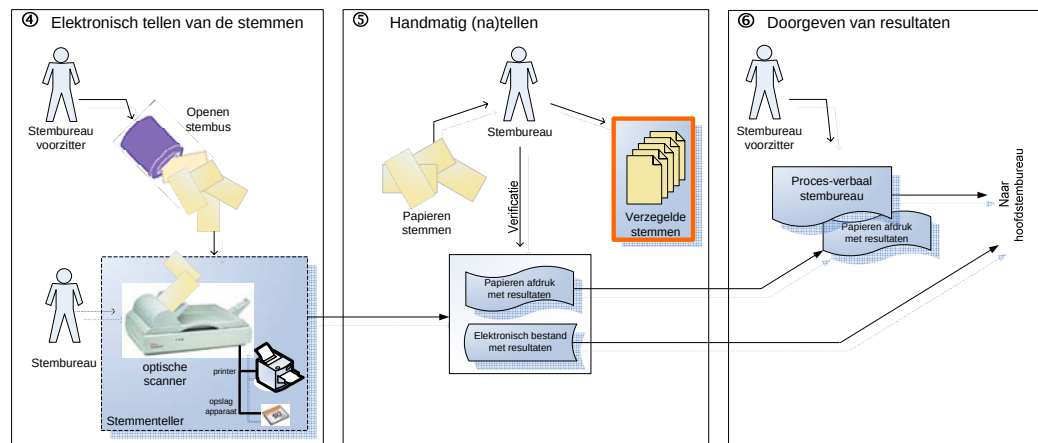
Stemmen

De papieren stem wordt vervolgens door de kiezer in een (fysieke) stembus gedeponneerd, waarmee de stem daadwerkelijk wordt uitgebracht.

Stemopneming (tellen van de stemmen)

Het tellen van de papieren stemmen levert het resultaat van de stemming op. De papieren stemmen zullen als regel elektronisch worden geteld en, in het kader van de door de Commissie aanbevolen verkiezingsaudit (hoofdstuk 9), eventueel ook handmatig.

Het elektronisch tellen vindt plaats doordat iedere papieren stem gescand wordt. Hiervoor wordt een optische scanner gebruikt. Deze stemmenteller heeft programmatuur die de stemmen telt, het telresultaat opslaat en kan afdrukken op een *telstrook*. De telstrook wordt door het stembureau gevoegd bij het proces-verbaal.



2

² De stippellijn in de figuur geeft aan dat het één apparaat (stemmenteller) betreft.

Technische middelen in het stemlokaal

Stemprinter

De stemprinter bestaat uit:

- computer met USB-aansluitingen;
- touchscreen;
- printer;
- opslagapparaat voor het inlezen van kandidatenlijsten en verkiezingsgegevens;
- verkiezingsprogrammatuur (maatwerk) voor het tonen van de mogelijke verkiezing(en), lijsten en kandidaten en het afdrucken van de stemprint(en);
- kabels en (verleng)snoeren voor aansluiting in een stemlokaal.

Alle componenten, met uitzondering van de verkiezingsprogrammatuur, van de stemprinter zijn als zodanig gangbare en commercieel verkrijgbare producten. Er zijn ook computers commercieel verkrijgbaar die TEMPEST-gecertificeerd zijn.

De Commissie is van mening dat de componenten van de stemprinter geïntegreerd moeten zijn tot één apparaat. Losse componenten zijn geen optie, gelet op de beperkingen in de stemlokalen (ruimte en technische voorzieningen) en het gebruikersgemak voor het stembureau.

De stemprinter zal voor elke verkiezing moeten worden voorzien van de juiste verkiezingsgegevens (verkiezingsnaam en datum), lijsten en kandidaten. Dit is bijvoorbeeld te realiseren door deze gegevens te laden van een opslagapparaat, zoals een USB-geheugenstick of een Compact Flash kaart. Zoals ook aanbevolen door de Raad van Europa³, kan de gegevensopslag en -uitwisseling binnen het verkiezingsproces het beste worden gestandaardiseerd met gebruikmaking van open standaarden (zoals de *Election Markup Language*⁴) om interoperabiliteit tussen verschillende systemen mogelijk te maken.

De printkwaliteit van de stemprint moet hoog zijn om te zorgen dat tijdens het scannen en tellen de stemmen zonder fouten kunnen worden gelezen door de stemmenteller.

Stembus

De stembus dient niet-transparant en afsluitbaar te zijn en voorzien van een brede opening voor het deponeren van de papieren stem. Via deze opening mag men niet bij de inhoud van de stembus kunnen komen (klep).

³ Legal, Operational and Technical Standards for E-Voting, Recommendation Rec(2004)11 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 30 September 2004 and explanatory memorandum (bijlage 11; online beschikbaar via <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=778189>).

⁴ Election Markup Language v5.0, Process and Data Requirements, OASIS, Committee draft 01, 14-03-2007

Stemmenteller

De stemmenteller bestaat uit de volgende componenten:

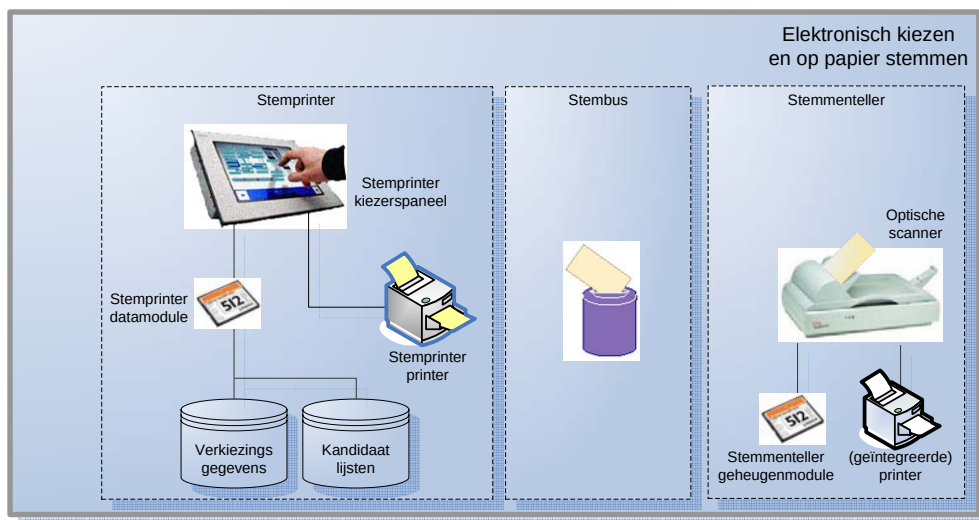
- computer met USB-aansluitingen;
- optische scanner voor het lezen en tellen van stemprinten met invoer- en uitvoerbakken;
- standaard “Optical Character Recognition” (OCR) programmatuur om de letters en cijfers op de stemprint te kunnen herkennen;
- printer voor het afdrucken van telresultaten (met USB-aansluiting of geïntegreerd);
- opslagapparaat voor het opslaan van het telresultaat;
- maatwerkprogrammatuur voor het tellen van de stemmen.

De apparatuur-componenten van de stemmenteller en de OCR-programmatuur zijn commercieel verkrijgbaar. Als zou worden gekozen voor het integreren van de componenten in één behuizing met invoer- en uitvoerbakken, zal dat naar alle waarschijnlijkheid leiden tot maatwerk.

De stemmenteller zal voor het opslaan van het resultaat een opslagapparaat kunnen gebruiken zoals een USB-geheugenstick of een Compact Flash kaart.

De stemmenteller zal een relatief hoge scansnelheid moeten hebben om het tellen van de stemmen efficiënt te laten verlopen. Dergelijke scanners zijn commercieel verkrijgbaar. Het is wel zo dat de prijs van dergelijke scanners hoger is.

Een voorbeeld van de benodigde middelen is in de onderstaande figuur geïllustreerd:



5

⁵ De stippellijn in de figuur geeft aan dat het één apparaat (stemprinter respectievelijk stemmenteller) betreft.

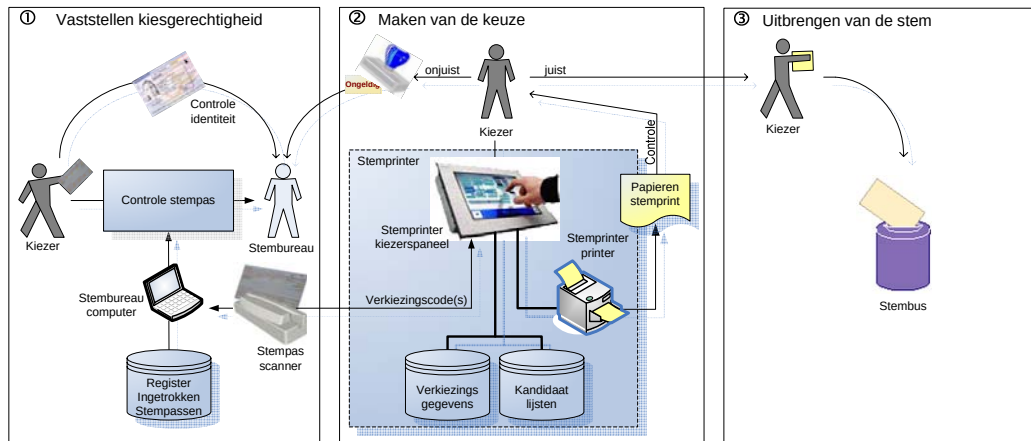
Stemmen in een willekeurig stemlokaal buiten de eigen gemeente

In het geval het stemmen in een willekeurig stemlokaal *buiten* de eigen gemeente in Nederland wordt ingevoerd, veranderen er een aantal stappen ten opzichte van het stemmen in een willekeurig stemlokaal *binnen* de eigen gemeente. De verschillen worden hieronder beschreven.

Vaststellen kiesgerechtigdheid

Het stembureau stelt de identiteit vast. Het stembureau scant de stempas. Tijdens het scannen van de stempas, wordt het stempasnummer gelezen. Zo kan het stembureau nagaan of de stempas al of niet voorkomt in het landelijke register van ingetrokken stempassen. Dit register is in elektronische vorm, op een computer, in het stembureau aanwezig. Verder kunnen zo de verkiezingen waarvoor de kiezer mag stemmen aan de stemprinter worden doorgegeven. De stempas is daarom voorzien van één of meer verkiezingscodes. Tijdens het scannen van de stempas worden de codes gelezen en doorgegeven aan de stemprinter. De identiteit van de kiezer wordt niet doorgegeven aan de stemprinter.

Het stempasnummer is als een leesbare tekst afgedrukt op een strook van de stempas die elektronisch kan worden gelezen⁶.



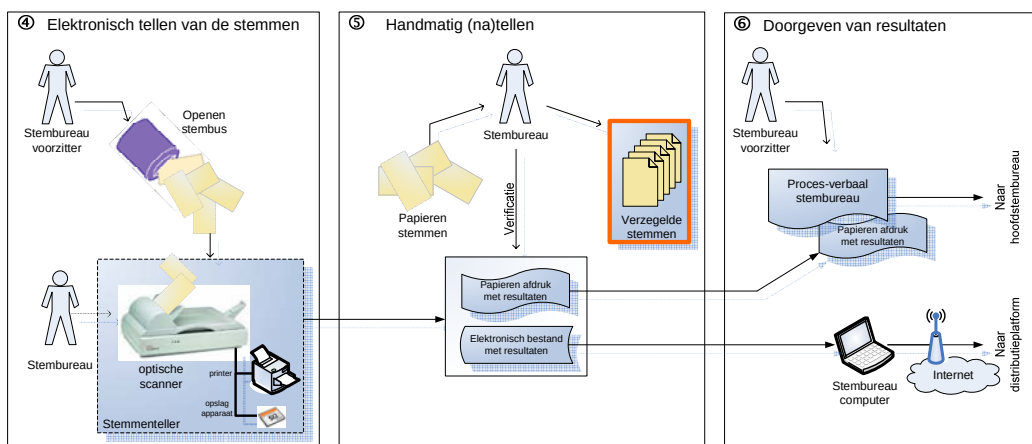
Keuze bepalen

De kiezer maakt zijn of haar keuze op de stemprinter. Op het beeldscherm van de stemprinter ziet de kiezer de verkiezingen waarvoor hij of zij mag stemmen. De kiezer bepaalt zelf in welke volgorde hij of zij deze afhandelt. Nadat de kiezer een verkiezing geselecteerd heeft, verschijnt op het beeldscherm het overzicht van alle lijsten. Het maken van de keuze en het uitbrengen van de stem zijn verder gelijk aan het stemmen in een willekeurig stemlokaal binnen de eigen gemeente.

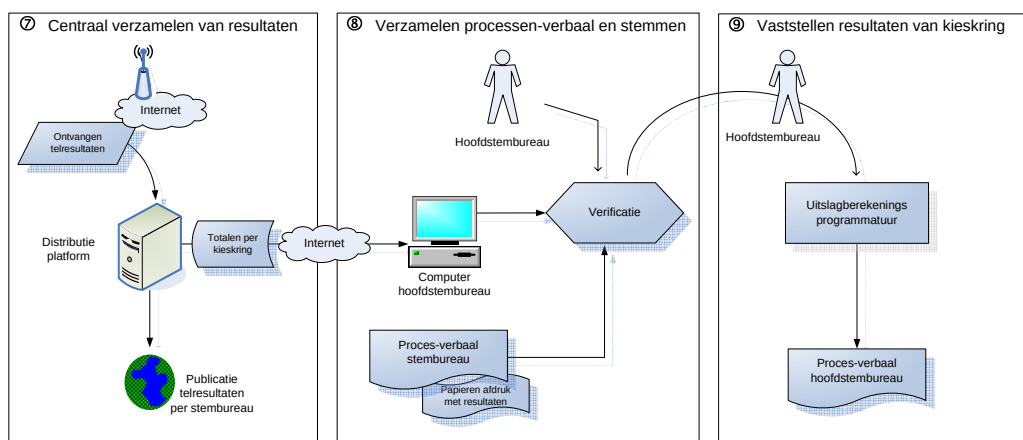
⁶ Het stempasnummer dient te zijn afgedrukt in leesbare tekst op een zogenaamde 'machine leesbare strook' op de stempas. Dit is een gedeelte van de stempas waarvan de opmaak en lettertypes nauwkeurig zijn gedefinieerd zodat dit gedeelte van de stempas door middel van een scanner automatisch kan worden gelezen.

Stemopneming (tellen van de stemmen)

Het tellen van de papieren stemmen vindt plaats door de stemmenteller. Nieuw is dat het telresultaat door het stembureau via elektronische weg wordt gezonden naar een distributieplatform. Hierbij communiceren de stembureaus via een beveiligde (draadloze⁷) internetverbinding met het distributieplatform. De stembureaus blijven het telresultaat voegen bij het proces-verbaal dat wordt ingeleverd bij het hoofdstembureau.



Het distributieplatform bepaalt de stemmen die per kieskring zijn uitgebracht en distribueert de uitkomst elektronisch naar de hoofdstembureaus. Tevens publiceert het distributieplatform de ontvangen telresultaten per stembureau op het internet.



⁷ Aan de verbinding en de versleuteling van de gegevens zullen hoge eisen dienen te worden gesteld. Zolang aan deze eisen kan worden voldaan is het soort verbinding niet relevant. Vormen van WiFi, Ethernet, UMTS of GPRS zijn dan mogelijk.

Technische middelen voor stemmen in een willekeurig stemlokaal

Stembureaucomputer

De stembureaucomputer bestaat uit:

- computer met USB-aansluitingen;
- maatwerkprogrammatuur voor het landelijk register ingetrokken stempassen
- programmatuur voor het herkennen van karakters op de strook met leesbare tekst met behulp van de stempasscanner;
- opslagapparaatlezer voor het uitlezen en verzenden van het telresultaat van de stemmenteller;
- internetaansluiting. Afhankelijk van de verbindingsmogelijkheden en het model stembureaucomputer, is het waarschijnlijk dat een HSDPA/UMTS/GPRS-modem of router;
- kabels en (verleng)snoeren voor aansluiting in een stemlokaal.

Voor alle functies waarvoor de stembureaucomputer kan worden ingezet (de controle van de stempas, eventueel als onderdeel van de stemmenteller en het verzenden van het telresultaat naar het distributieplatform), kan gangbare commercieel verkrijgbare computer apparatuur worden gebruikt.

Benodigde middelen voor het distributieplatform

Het distributieplatform kan bestaan uit verschillende componenten, namelijk een database voor het verzamelen en opslaan van telresultaten, een applicatie voor het tellen en distribueren van gegevens naar de hoofdstembureaus en netwerkvoorzieningen. Er kan gebruik gemaakt worden van gangbare technieken om een beveiligde en redundante internet-infrastructuur te creëren. Hiervoor kunnen bijvoorbeeld diensten van een internet service-provider worden gebruikt. Ook voor het publiceren van de ontvangen telresultaten per stembureau op het internet, kan de dienst van een internet serviceprovider worden gebruikt.

De beschikbaarheid van het distributieplatform zal gedurende een korte periode (dat wil zeggen vanaf 21.00 uur op de dag van de verkiezing) hoog te zijn. Om dat te waarborgen zou, naast het redundant uitvoeren van de netwerken en servers, ook een uitwijkfaciliteit moeten worden overwogen.

Een voorbeeld van de benodigde middelen is in de onderstaande figuur geïllustreerd:

